

Чомаланы Алий

КЪОРКЪУУЛУ
ЗАМАН

Чомаланы Алий

**КЪОРКЪУУГУ
ЗАМАН**
ПОВЕСТЬ

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС РЕСПУБЛИКА КИТАБ БАСМА
ЧЕРКЕССК 1994

84(2 Рос-Кара) 6—4

Ч 21

Художник Кушхов Н. К.

Ч 21

Чомаев А. Х. «Грозные годы». Карач.-Черк. рес-
публ. издат-во, 1994—176 с.

ISBN 5—7644—0689—7

В повести описываются события предвоенных, военных и
послевоенных лет. Главная тема — мужество, высокие морально-
нравственные качества соотечественников.

84(2 Рос-Кара) 6—4

М 4702280100—4
9 П1(03)—93 4—94

Чомаев Алий Хамзатович

ГРОЗНЫЕ ГОДЫ

Повесть

На карачаевском языке

Редактор М. М. Кубандов.

Художественный редактор М. М. Папшуова

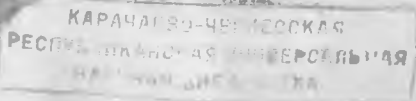
Техредактор М. М. Дышекова. Корректор Н. С. Салпагарова.

ИБ 2824

Сдано в набор 13.10.93. Подписано в печать 05.03.94. Формат
84x108^{1/32}. Бумага офс. № 2. Гарнитура «Школьная». Печать вы-
сокая. Усл. печ. л. 9,2. Усл. кр. отт. 9,6. Уч.-изд. л. 9,5. Ти-
раж 1000. Заказ 4195. С1. Карачаево-Черкесское республикан-
ское книжное издательство: 357100, Черкесск, пл. Кирова, 23.
Дом печати. Карачаево-Черкесское полиграфобъединение: 357100,
Черкесск, Первомайская, 47.

ISBN 5—7644—0689—7

Къарачай-Черкес республика
китаб басма, 1994

О заман!

*Сууча кетиб бараса. Кесинг кетсенг да, адамлагъа
хапарынгы къояса.*

Т

Хауа, май бошалмаса да, джайдача джылыды. Джылны эм ариу кёзююнде былай болгъаны себебли табигъат ариу суююм алгъанды. Къалайгъа къарасанг да, чакъгъан тереклени, джашил кырдыкны кёресе. Бу ариулукъну суююмю, кюндюз исси болгъаны ючюн белгили болмай туруб, кюн батханлай хауагъа джайылады. Ингирги таза аяз, дарий тюрленнгенча, адамны джюрегин джарыкъ этеди. Кеч болгъанлай, джазгъы джабалакъча, майда учуучу сары къамыжакъладан кёк толгъанды. Ала, кече къалыргъа къонуш излегенча, джер-джерге кеслерин урадыла.

Эски къошунбаш юйчюкню аллында, тар арбазчыкъда, Ваня аланы тутуб ойнайды. Ол ары-бери баргъаны сайын, итчиги да биргесине айланнганлай турады. Онеки джыл болгъан джашчыкъны къарамы кесинден уллу кёрюнеди. Атасына ушагъан къара къашлары, анасына ушагъан акъсыл бетине таб джарашадыла.

Ваняны анасы, кечеги ашарыкъларын хазыр этиб, ачылыб тургъан терезеге къабланыб, джашына къарайды. Тиширыу терен сагъышдады. Ол, эри тутулгъандан сора, башхагъа баргъанды. Баргъанын джаратмай: «Бу халинг кёймасанг, сени бла турлукъ тюлме», — дегенди. Эри ичкичиди, ишлегенини хайырын юйге бермейди. Къатынны эрге баргъаныны сылтауу мекам ишлер дыгаласды. Юйчюклери оюлургъа джетгенди, тарлыкъ этеди. Юй ишлер ючюн а ачха керекди.

Экинчи эри къайда иш болса анда ишлейди. Тогуз-он кюнню экиси да бир юйге саман этдиле. Къа-

тын юйге кетгенликге, эри хакъларын алыргъа къалды. Тиширыугъа къайгъы этдирген — эрини къалай келлигиди.

Ваняны аталыгъы ортадан мийигирекди, сары шинлиди, къатангыды. Кюкюрт бетли кёзлери чарс этгенлей турадыла. Джылы къыркъгъа джетишгенди, токъ санлы тюддю, тёзюмлюдю.

Ол, айлыгъын алгъанлай, тюкеннге барды. Биягъынлай, сууну ичгенча, шышаны джартысын тогъуду. Къоркъа-къоркъа келсе да, юйлерине джетгенлей, кесин тирилтиб, арбазгъа кирди. Къатыныны хыны къарагъанын эслегенлей, аны кёюн алып акъылда джазчыкъ таба айланыб, айтды:

— Мария, ары бир къара! Атасы патчахха къаршчы болгъанча, бу да къамыжакъла бла кюрешеди, ала анга не хата эте эселе да?

Къатын ачыуланды. Оракъча тогъай къашларын туюуб, джууаб къайтарды:

— Сабийни ойнагъанында не ишинг барды?

Къатыныны тюрленнгенин онгсунмай, эри юйге кирди. Суйген хантыны ийиси бурнуна ургъанлай, аууз сууларын тыялмай, ачхасын столгъа салыб айтды:

— Мария, бери къарачы, къаллай бир ачха алгъанма! Джукъ къабдыр, ач болгъанма.

Къатын эрини ызындан кире келсе да, анга илешмезлигин танытды:

— Сеннге, ичгенинги къой, алгъыннгы эрими селеке этме, джашым бла кюрешме, деген эдим; аланы бирин да этмединг. Мени адамгъа санамагъанынги билдирдинг. Этген ашымы да джаратырыкъ болмазса.

— О, алай къалай айтаса? Сени бек сюеме. Бюгюн аз ичгенме. Джартысын келтиргенме, бирге ичербиз деб.

— Сеннге аракъы келтир дегенме. Сени бла, ичген огъай, ашарыкъ да тюлме.

Эри къоркъутур умутда башлады.

— Бу тиширыулагъа джалынсанг, башынга миниб тебрейдиле. Он кюнден бери ишлеб тургъаныма къайгъырмай, бир кесек ичгеним ючюн ашарыкъ бермегенине уялмайды.

— Хо, он кюнден бери шыша джарым ичдинг. Эки айдан бери уа ненчаны ичгенсе? Джай ишлегенликге, къыш не ишлериксе? Къайдан ачха табыб ичериксе?

Не уа къалай юй ишлерикбиз? Сен айтханымы этмегенча, мен да этерик тюлме.

Ол, къатыныны къарыулу болгъанын билсе да, анга джалыныргъа излемей, ашаргъа умут этди. Мария аллына сюелгенликге, тюртюб озаргъа изледи. Алай а къатын аны джибермеди. Эри, стол юсюнден шышаны сермеб алыб, анга атды. Шыша, Марияны башына тие, форточкадан эшикге чыкъды.

Ваня, аталыгъы келгенлей, джыланданча джыйырылыб, ойнагъанын къойду. Эшикде болса да, аланы не этгенлерин билгенлей, юйге кирди. Бир къолу бла башындан тутуб тургъан анасыны бутларындан къысыб: «Анам, кетейик!» — деб гузабалатды. Бир сылтау бла джашчыкъгъа къол джетдирирге излеб тургъан аталыгъы, кетиб къаладыла дегенча, джашчыкъны печ таба быргъады. Ваняны башы асыры ачыгъандан джылары келиб: «Айхай, атам болса уа», деб кёлуне келди. Ол, экисин эки джерде симсиретиб, ёхтем сёлешиб башлады:

— Сиз мени ким болгъанымы биле болмаз эдигиз! Мен, сени алгъыннгы эрингча, къагъытла бла къазауат этмегенме; патчахны атлы аскеринде айланнганма! Терслигинги ангылаб, аякъларыма баш уруб тилесенг, этгенинги кечерме!

Мария, къолун мангылайындан алыб, джашына айтды: «Ваня, биз юйюбюзден кетерик тюлбюз. Сен печ башына мин. Муну ким болгъанын билмей, терс болгъанбыз», — деб къатына барыб, къулакъ артына бекледи. Эри, терек аугъанча, орундукъгъа джыгъылды. Ал джолдача болмай, орундукъну къулагъына башын кючлю урду. Кёзлери джилтинле кёре турсала да, не зат болса да алыб, къатынны урур акъылда тебреди. Мария аллына турду. Билек кючюн аямай джаягъына урду. Мария эрича джыгъылмады. Къатын эринден эсе кеси къарыулу болгъанын билгенинде, джакъларын кючлю къыздырыб, къоллары къатыш белинден буууб айтды:

— Ал бу ачханы ауузунг бла. Быланы ичмей болмай эсенг, ашагъан да эт! ...Мен айтхан болмазын билдим. Энди орамгъа атайым!

Эрини кюрешир къарыуу къалмагъанды. Къатыныны къолларындан ычхыналмай, бармакъ учлары кёгергендиле. Сора, тили чала, кесин джазыкъсындыргъан халда тиледи:

— Мария, мени орамгъа атма. Кесим да андан келгенме. Этген терслигими кеч, энди айтханынгы этгенлей турлукъма.

Къатын эрини къарыусуз болгъанын билгенинде, белинден тутуб тургъанын къойду. Аны шиндикге олтуртуб, гардош къуурулгъанны аллына салды. Кёкенлеге тийиб тёгюлмей къалгъан шышаны алыб келиб, аракъысын эки стаканнга къуюб айтды:

— Ал, ичейик. Мындан ары менден эркинликсиз аракъы ичсенг, бу юйде турмазлыгъынга, бу стаканла шагъат болсунла...

Ваня, анасы эрин ол халгъа джетдиргенинде, кёл кенгдирди. Алай а орамгъа атмагъанына бек мыдах болду. Анасы ашаргъа чакъыргъанында да джукълагъанча этиб къойду.

Ана энди джашчыкъ къайгъылы тюлдю, эри къайгъылыды. Джашчыкъны сан этмей, ашагъан-ичген да этдиле. Джатхандан сора да джангыдан танышханча болдула. Эр эрлигин этиб, къатыныны айтханын этсе, тиширыу келишмей не этерикди...

Ала джукъласала да, джашчыкъ сагъыш этеди. Энди аталыгъындан эсе да анасындан бек кёлю къалгъанды: «Анам аны орамгъа нек атмады? Огъесе, менден эсе аны беқми сюеди? Огъай, мен бу юйде туралыкъ тюлме, кетерге керекме». Ол, джукълаялмай, сагъыш этгенлей, кечени узунуна дери турду.

Танг атханлай Ваня кийинди. Ёмюрлюкге кетерин билгенликге, анасына къараялмайды. Бек суюгенингден бек кёлюнг къалсын дегенча болгъанды. Алай болса да: «Ана багъалыды, къыйыны кёбдю», деб кёлюне келтириб, къагъытчыкъгъа джазды. «Багъалы анам, сау къал. Мени излеме, къайтырыкъ тюлме».

Къагъытны столда къоюб, эшикни акъырын ачыб, юйден чыкъды. Юйден гузаба чыкъса да, эшикде мурукку болду. Тюнене аллай бир джарыкъ болуб ойнагъан арбазындан, бюгюн, къайтмаздан кетиб баргъанына кёзлерине джыламукъ уруб, тыш эшикни къатына джетерге тохтаб, тансыгъымы алайым дегенча, арбазда болгъан затлагъа кёз джетдирди. Къалгъанла «джукъласала да», эрлей итчиги джетиб, кетме дегенча, аны бутларына чырмалды. Ваня аны акъ боюнчугъундан къучакълаб бир кесекни турду. Сора, джыларын кючден тыйыб, орамгъа чыкъды.

Танг атса да, эл кьозгъалмагъанды. Анда-мында гу-гурукку кычыргъан, ит чабханла болмасала, орам кьуу-шууду. Эртденги аяз аны эркелетсе да, Ваня мыдахды. Джюрекчиги отда кюйгенча кызады. Ашамай джатханлыкъгъа, суу ичери келеди. Къайры барлыгъын билмесе да, элден кетерге ашыгъыб, тебрей тургъан поездни артына илинди.

Элlege джетселе, поездни бугъасы кычырыб, аны джукъусун азытады. Ашхам болургъа уллу шахаргъа джетди. Адамла тюшгенлеринде, Ваня да тюшдю. Къайры барыргъа билмей, вокзалны мюйюшюне кысылыб тургъанлай, сакълауул алайдан кыыстады. Ваня, анга киши къайгъырмазын ангылаб, кенг орамны ёрге тебреди.

Кече къарангыды, адам аз джюрюйдю. Шахарны ичи бла сууну тунакы тауушу болмаса, джукъ эшитилмейди. Бек ач болса да, кишиден болушлукъ излер акъылы джокъду. Суу таба баргъанын билгенинде, башын Къобаннга атаргъа тебреди. Олсагъатлай анасы да, итчиги да кёзюне кёрюндюле. Билмей тургъанлай, бу болумгъа джетгенине джылады. Орам тауусулуб, сууну кёргенинде, бутлары кыйылгъандан баралмаса да, келгенлени эсledi. Ала, муну къатына джетгенлеринде озуб кетмей, хапар сордула. Ваня, кеси тенгли джашчыкълaгъа илешиб, хапарын айтды. Келгенлени экиси уллуракъ болгъанлыкъгъа, экиси уа аны тенглидile. Аланы бирлери экинчи да сорду:

— Бу заманда къайры бараса? Кесинг да нек джылагъанса? Ваня нек джылагъанын айтмаса да, къайры баргъанын айтды.

— Кече къобанда не этериксе?

— Кесим да билмейме — деб мыдах халда джууаб къайтарды. Джашчыкълa, аны акъылын билгенлеринде, шош болдула. Тамадалары юретген халда башлады:

— Башынгы суугъа атхандан эсе, бизге кьошул. Башынгы суугъа атаргъа кьоркъмагъан, сен бизден кыызбай тюлсе. Ваня ангарылса да, ала бла кетди. Кече къаллыкъ джерлерине баргъанларында, не табханлары бла аны тойдурдула. Джашчыкъланы юйлери, адамлары да джокъду. Башлары-аякълары джаландыла, кийимлери джылтыргъандыла. Бир кюн токъ болсала, эки кюнню ач айланадыла, урлагъан бла кечинедиле.

Ваняны алагъа къошулгъандан сора джашауу аман болду. Ол урларгъа излемейди, халисин алача эталмайды. Ач болса да кесин тѣздюреди. Алай а, ала бла туралмазлыгъын билиб, иш табар акъылда аладан кетди. Юч кюнню барыб, немцала джашагъан элге джетди. Эл-элге айланады, юй-юйге киреди, киши иш-летмейди. Аз-за болушлукъ этселе да, муну бла сѣлешмейдиле, кече да къалдырмайдыла. Джашчыкъ айланган элле Волганы къатындадыла.

II

Къач башланды. Ваняны юсю-башы тозурагъанды. Энди, бек ач болмаса, айланган да этмейди. Къайда ышыкъ табса, ары къысылгъанлыкъгъа, сууукъдан къыйналады.

Бир кюн бек ач болуб, бир арбазгъа кирди. Эшике тагъылыб тургъан ит аны келгенин билдирди. Юйню аллында, терек салкъында, немцалы юйдегиси бла кюнорталыкъ ашай тургъанды. Немцалыны анасы орус болгъанды. Атасы эртде ауушханы себебли джарлылыкъ эртде джетгенди. Анасындан орусча сѣлеширге юренсе да, ол да кѣб джашамагъанды. Ол, джашчыкъны кѣргенлей, къатына чакъырды. Ваня, кесине джетген хыйсабына тартына, алгъа барды. Ала ючюсю да мынга къарадыла. Сабийни джетген хыйсабы: ким джийиргенирча, ким къоркъарча, ким да джазыкъсынырчады. Чачы, къашларындан озуб, джукъусу къала къызаргъан кѣзлерине джетгенди; аякъ бармакълары чурукъларындан къарайдыла; акъсыл тюрсюнѳо сазбет болгъанды.

Немцалы аны болумун кѣргенинде кесини бир заманы эсине тюшюб терен ахсынды... «Заман-заман, да, не этейик. Олтур ашаргъа», — деди джашчыкъгъа. Ваня уялыб биргелерине олтурмады. Немцалыны къатыны, джашчыкъны нек олтурмагъанын ангылаб, энчи тепси салды. Тереклени бутакълары энишге айланыб, столгъа джетерге кѣб къалмайдыла. Ваня, ариу хауаны онгсунуб, ач болгъаныча гузаба этмей ашаб бошаб: «Сау болугъуз», — деб кетерге тебреди. Генрих аны болумлу болгъанын сезиб, бу халгъа нек джетгенин билирге изледи: «Сен былай нек айланаса?»

Ваня, къалай айтыргъа билмей, тынгылады.

— Быладан уялма, орусча ангыламайдыла. Сени джетгенинге къарагъанда, уялыр зат къалмагъанды.

Джашырма да хапарынгы айт. Мен болушургъа керек-линг бар эсе уа? Мени анам да орус эди.

Джашчыкъ хапарын билдирди. Генрих хапаргъа тынгылаб, сабийни атын да билиб, айтды:

— Ваня, сени болумунгу билдим. Эки сайлау берейим, бирин эт. Юйюгюзге къайтыргъа излей эсенг, юсюнге кийим алайым, къолунга ачха берейим. Ишлерге излей эсенг а, сеннге джараулу иш табарыкъма. Бизде тур. Быладан башха адамым джокъду. Ким билсин, бир-бири халибизни джаратсакъ, меннге джаш болурса.

Джашчыкъны бети джарыб, илешгенин билдирди:

— Мен юйюбюзге къайтырыкъ болуб, кетмегенме. Меннге бу болумдан чыгъаргъа табылса, андан игилик джокъду.

Генрих аны хапарын юйдегисине билдирди. Немцалыны къызчыгъы, къара шинличик, Ванядан гитчерек, анга къайгъыргъанын танытыб, юйге кирди. Къатыны уа, токъ тишируу, бал бетли, эри бла сёлешиб бошагъанында, хамамда от этерге кетди. Немцалы, Ваняны ары элтиб, чачын къырккыб, кийимлери къатыш кюйдюрдю. Кеси, аны къалай этерин билдиргенинде, эшикке чыкъды.

Ваня джууунуб бошагъанында, бир ауур джюкню юсюнден атханча джарыб, кесине тенг кийимле хазыр болгъунчу джукъларгъа джатды.

Кюнортада джатхан джашчыкъ, кече ашаргъа да уянмай, экинчи эртденбла да озуб, кюнорта болду. Немцалыны къатыны кече да кюрешиб, кийимлени хазыр этгенди. Эри да тюкенден бёрк, чурукъла келтиргенди. Энди ашаргъа анга къарайдыла. Аны уа туруп акъылы джокъду. Къаты джукълагъаны къаллай бир къыйналгъанын билдиреди.

Хар зат хазыр болгъанында, Генрих джашчыкъны уятды. Ваня орундукъгъа олтуруб, къайда болгъанын билмей, бир немцалыгъа, бир кийимлеге къарады. Немцалы аны аязытыр акъылда айтды:

— Ваня, тегерегинге нек къарайса? Бир сутканы джукълагъанынгда да, джукъудан тоймагъанмыса? Тур да кийин. Бетинги джуу да кесинги аязыт, ашаргъа сеннге къараб турабыз.

Генрих юйден чыкъгъанлай, Ваня дженгил кийинди. Кийимлери тенг болгъанына да къууаныб, ашаргъа олтурду. Столну юсюне, бир къууанчдача, кёб тюр-

лю ашарыкъла салыннгандыла. Ала ашаргъа олтургъанларында, иги ийнанмагъанча, бир-бирлерине къарадыла. Ваняны тюрсюню, ким да илеширча, суююмлю болгъанды. Тюненеги сыфатындан не кесек да белги ышан къалмагъанды.

Немцалы аны ол болумдан чыгъаргъанында, кёлю джарыкъ болуб, сёлешиб башлады:

— Ваня, тюсюн айтсам, сени ким болгъанынгы билмейбиз. Алай болса да, къарамынга илешгенбиз, кесинги тутханынгы джаратханбыз. Сен да бизге илешсенг, бир юдегича турурбуз деб, умут этеме. Адам, къыйынлыкъны сынамай, зауукълукъну иги билмейди. Сени да, джаш болсанг да, мындан ары джашауунга хайыры болурча бир зат башынгдан ётгенди. Бюгюнден ары; мен — атанг, бу — ананг, бу да — эгчинг. Биз излегенча адам болсанг, бизге андан уллу игилик джокъду. Кесинг билмесенг да, бизни бу насыбха джетдирген сени халингди. Бу халинги бузмасанг, небиз да болур. Халиси игини, рысхысы огъай эсенг, насыбы да болады дерчады. Насыб кимге да тенгчады. Анга тыйыншылы болсанг, кеси да табарыкъды.

Ашаб бошагъанлай тереклени тюблеринде олтурургъа бардыла. Немцалыны, арбазы Ваняладан эсе кенгди, юйлери эркиндиле, тереклери кёбдюле. Кёгетле асыры кёб битгенден, тереклени бутакъларына тиреуле салыныб турадыла, тюблери хансды. Бал четенле болмасала, башха зат джокъду. Къач башланса да, кюн исиди, чибинле къадалыб бал джыядыла. Быллай салкында, ариу хауада, адам суююб солуйду.

Ваня бла Генрих тереклени тюблеринде тургъан узун шиндикге олтурдула. Немцалы, таягъын къатына салыб, юллесин махоркадан толтуруб, ауузуна къабыды. Ичине тартхан тютюнню ауузундан, бурнундан да тенг чыгъара бир къолу бла къара мыйыкъларын учларын бура, кёзлерин алайдан алмагъанча, къараб турду. Сора, джукълаб уяннганча, джашчыкъгъа айтды:

— Ваня, Ваня! Биз кёрмеген да не къалды?! Ма былай, сенича, мен да айланнганма. Алай а, сенден уллу болгъаным себебли, сени хыйсабынга джетмеген эдим. Къайда иш табсам анда ишлей, кесими кечиндиргенден башха хайырым джокъ эди. Алай айланнгандан эригиб, бир байгъа джалгъа джарашдым. Аша-

гъаным бла кийгениме беш джылны ишледим. Андан аскерге чакъырылдым. Юч джылдан сакъат болуб къайтдым. Аскерде сакъат болгъаным ючюн бу юй орунну бердиле. Къралдан алгъаным кереклиме джетмей, агъач ишге юрендим. Кёб джылларым зыраф кетиб, кеч юйдегили болдум. Рысхым болгъанлыкъгъа, адамым азды, джюрегим джарыкъ тюлдю. Къайда джашау, тенглик-тюзлюк? Онеки джыл болгъан джашаха къралдан къайгъырмакълыкъ джожкъду. Не уа, къайдады сени атанг? Нек тутулгъанын билемисе? Къралда тенглик джашау болмагъаны ючюн тутулгъанды. Сени аталыгъынг хыликке этген къагъытла не уллу сауутдан да кючлюдюле. Ала, тенглик табмай къыйналыб тургъанлагъа, бу джашауну къалай тюрленирге боллугъун билдиредиле. Атанг аланы ишчилеге окъугъаны ючюн тутулгъанды. Бусагъатда инджилиб джашагъанла, ма бу чибинлеца, къозгъалгъандыла. Заман бек къайгъылыды, не боллукъ эсе да...

Ваня, джарты кертмеге басыныб тургъан чибинлеге къарагъанлай, хапаргъа суюб тынгылады. Атасыны нек тутулгъанын билгенинде, къайтыб келгенча бир къууанды. Алай а бир затны сорургъа излейди, къалай сорургъа уа билмейди. Генрих, аны акъылы неге эсе да бёлюннгенин сезиб, сорду:

— Ваня, нек сагъышлы болдунг? Атангы сагъыннганымда, юйюгюз эсингеми тюшдю?

— Огъай, атамы нек тутулгъанын билгенимде, анга къыйналыб тургъаным кетди. Сагъыш а, сизге сорлугъум болуб, этеме.

— Соргъан айыб тюлдю, уялмай сор.

— Хали деб неге айтадыла?

— Ай аперим, не кереклинги сордунг. Джаш адамгъа аны не болгъанын ангылатхан тынч тюлдю. Алай а ол кимге да керекди. Гитчелигинде иги халиси болмагъан, уллу болса да, аны билирге излемейди. Хали, адамны тюрсюнюча, биргесине тууулады, кёлеккесича да, биргесине айланады. Халини сени юсюнгден сёлешген заманда айтханым ючюн сора болурса, тюз этесе, аны толу билирге керекди. Сёз ючюн, сен юйюгюзден нек кетдинг? Аталыгъынгы халисин джаратмай, ананг аны бла тургъанын кёлтюралмай. Аны къаллай халиси бар эди? Кесинден башханы сан этмеген, хар кимни селеке этген, аны юсуне да аракъы ичген, хайырындан хатасы озгъан. Кишини къыйнаргъа излемей, башы

нгы суугъа атаргъа баргъанынг... бу да халиди. Бек кючлю халиди. Алай а, андан кишиге хайыр болмазлыгъы ючюн, аны иги халиге санаргъа болмайды. Амалсыздан джашчыкълагъа къошулдунг. Аладан нек кетдинг. Болушсам да, кимни да джаш этерик тюл эдим. Сени нек этдим? Кесинги джюрютгенинги джаратханымда. Адамгъа, къалгъан болумча, хали да бек керекди. Бир ишексиз да, атанг-ананг игиле болгъандыла. Мени юйюмде да аманнга юренмезсе деб умут этеме. Юренген кючлюдю. Гитчеликлеринде заманнга юрениб, уллу болгъанлыкъгъа аны къоялмай, кёбле къыйналадыла. Кёре болурса бу бармакъланы сарыла болуб тургъанларын. Не кереги барды муну ичиб, болгъанны ийисден алдырыргъа? Сени хатеринг ючюн огъуна муну къоярыкъма. Аракъыгъа юренген мындан да аманды. Бусагъатынга бу халинг боллукъду, уллу болсанг, къалгъанын кесинг да билликсе.

Ваня, Генрих сёлешиб бошагъанында, анга бекденбек илешгенин танытды. Ала, бир сагъат олтургъандан сора, немцалыны ишлеген юйюне бардыла. Юй алай уллу болмагъанлыкъгъа, хар зат джарашыб кесини орнунда турады. Ишлениб тургъан эшикле, терезеле болмасала, башха кир джокъду. Джашчыкъ бу хыйсабны кёргенинде «атасыны» быллай болуму болгъанына къууанды.

Ваня ишлеб башлагъанында, эрикген да этмей, джашауу юйлеринден да иги болду. Фахмусу бек игиди: бир юреннгенин къайтарыб сормайды, кюнден кюннге уста болуб барады. Анга иги болгъанча, къалгъанла да джарыкъ болгъандыла. Джангы «джашларын» бек джаратадыла, сюедице. Артыкъсыз да къызчыкъ илешгенин танытады. Атасы бла Ваняны сёлешгенлерине эс бёлюб тынгылайды, орусча сёлеширге юренеди. Ваныдан бир джылгъа гитче болса да, сюеги аны тенгиди.

Окъуу джыл джетгенлей ала бир классха бардыла. Бир дерсден къалгъанланы орус тилде окъулгъаны себбли, Ваня иги окъуйду. Кристина да алгъындан иги окъуб башлагъанды. Ала, кюнден кюннге, бир-бирине илешгенлерин танытадыла.

Школ башланнгандан сора, эки айдан, Революция башланды. Ваня, джангы джашау боллугъун онгсунса да, юйлерине кетерге излемеди. Ол орта школну бошагъанында, окъургъа барыргъа суйгенин билдирди.

Алай а, атасы дженгилде джууаб эталмай, кетерин ушатмагъанын танытды...

Ванягъа онсегиз джыл болгъанды, суююмлюдю, таб суюклиди. Кенг мангылайды, джаухар кёзлери, акъылылыгыгъындан сора да толу адамлыгъы болгъанын танытадыла. Немцалы Ваняны бек джаратханды, окъургъа кетерин аны ючюн таукел эталмайды. Генрих, джаш алагъа ёмюрлюкге адам болур ючюн, къызын берлигин билдирди. Ваня аны айтханына сейирсинсе да, чарламазлыгъын танытды. Джаш бла къыз бир-бирине алгъындан да бек илешедиле.

Кёб турмай, аланы тойларын этдиле. Ванягъа джашау энди келди. Немцалыны кеси да, къатыны да, къызы да — керти адамлары болдула. Джаш аланы разылыкълары бла Москвада окъургъа кетди.

Иван беш джылдан окъууун бошаб, анда ишге джарашды. Андан сора юдегисин да ары элтди.

III

Джаз джылладан алгъа башланнганды. Эртде джылы болгъаны себебли орамла огъай эсенг, бачхала да кебгендиле. Кёб болмай букъу джел къалайын да кебдиргенди. Мийикде джукъа акъ булутла, кюнню къарыуун джерге толу иймеселе да, кечеги сууукъ аязыны тыядыла. Джер бузламайды. Айтыргъа, джазгъы ишлени башларгъа, джыл элчилеге толу эркинлик бергенди. Алай а ала иш къайгъылы тюдюле. Колхозгъа кириуню юсюнден, кюн сайын дегенча, джыйылыула боладыла. Эл тюшгенди кёб заман болмагъанды. Къошладача, мырды бла джабылгъан чалман юледе джашайдыла. Сан адам болмаса, юй ишлеген джокъду. Аны юсуне да болмагъан хапарла джорюйдюле. Джыйылыула кёб болгъанлыкъгъа, джамагъат кеси джарлылыгъын айтыб тургъан болмаса, колхозну магъанасын ангыламайды. Ангыларыкъ эселе да, аны не болгъаны кереклисича айтылмайды. «Колхозгъа кирмегеннге зор джокъду — кирмей да джол джокъду» — дейдиле. Адамланы, «колхозгъа кирмегеннге зор джокъ эсе, неге кирирге керекди», деб кёллерине келеди. «Кирмей а джол джокъду» дегенни толу ангыламагъандыла. Заман адамла колхозгъа кирирча болмагъанды, — иринлегенни замансыз бузгъанчады. Халкъ, былай болгъанын тюзсюнмей, колхозгъа ки-

рирге излемейди. Алай а кимден кимге тарыгыргъа да билмейди...

— Джыйылыугъа, джыйылыугъа! Тёбентин адам келгенди колхозну юсюнден сёлеширге! — деб атлы айланады.

Эл къозгъалгъанды. Орамлада адамла джоппу-джоппу болуб клубха барадыла. Ары сыйымазлыкъларын билиб, Советни аллына джыйылдыла. Джамагъат бюгюн кюнледен эсе кёбдю. Къойла тёшелгенча, бир-бирлерине джууукъ олтургъандыла.

Кёб турмай джыйылыу башланды. Советни тамадасы, орта бойлу, къара шилли, отуздан атлагъан Биреу, кёб адам джыйылгъанын да онгсунуб, сёлешиб башлады:

— Джамагъат! Колхозну юсюнден талай кере джыйылсакъ да, алкъын киши кирмегенди. Заман озуб барады. Бюгюн къалай этеригизни билдирирге керекбиз. Дауур аз болсун, сизге болумну ангылатыргъа адам келгенди. Сорлугъу-айтыры болгъан да, бирден къычырмай, кёзюу сёлеширсиз.

— Махмут, бир айтайым! «Колхозгъа кирмегеннге зор джокъду», дейсиз...

— Махмут, мен джангы юй ишлете турама! Къалай этерге...

— Махмут, мен...

— О Махмут!!!

Биягъы дауур, биягъы соруула... Элни тамадасы, кишиге хыны этмейди, керексизге да ачыуланмайды. Адамны сорууна кёре, джууаб этеди. Элчилени акъылларында тюрленген танымай: «Смирнов джолдашха сёз бериледи!» — деди. Адамла дауур этгенлерин къойдула. Смирнов, ортадан мийигирек, токъ санлы, бал бетли, гузаба этмей, сёлешиб башлады:

— Джолдашла! Кърал этген оноуну ангылатыргъа, бир талай минг адам элlege келгендиге. Колхозну юсюнден сизге айтылмагъан къалгъанды, деб да айталмайма, алай болса да, меннге салынган борчну этерге керекме. Кесигиз билесиз, алгъын заманда бу джерледе кимле тургъанларын, къалай джашагъаныгъызны. Бу джашау, бу эркинлик кеси аллына чыкъмагъанды, ишчиле бла эллиле бирикгенлеринде болгъанды. Бу байракъгъа къарачыгъыз! Къызылды. Аны тюрсюню бу джашау къан тёгюлюб табылгъанын билдиреди. Байракъны юсюндеги-къралны тамагъасыды. Анда са-

лыныб тургъан чёгюч бла оракъ, төгереклери да будай башдан толуб, ишчиле бла эллиле биригиб ишлеселе, къралыбызны бай боллугъун билдиредиле. Мен ишчима. Сизге керекли машиналары чыгъаргъан заводда ишлейме. Юч джылны къазауатда айланганма. Талай кере джаралы болгъанма. Биз, энди, эл мюлке ишлеген машинала чыгъарлыкъбыз. Сиз аланы джашауда толу хайырландырыр ючюн, бир юдегича, рысхы джюрютюрге керексиз. Сизни болумугъузу да ангылайма, энчилик джашау адамны кёжюн бек къаратады. Алай а колхоз джашау болса иги боллукъду. Колхоз болмакълык — джангы джол ишлегенчады. Бусагъатда сиз аны къалай боллугъун билмейсиз, аны ючюн аккыл боласыз. Джол ишлениб бошалса, хайыры ол заманда белгили болады. Бу джашауну сизге берген кърал энтда джашауубузу айнытыр ючюн кюрешеди.

Махмут аны сёлешгенин ангылатды. Алай а, адамла къайгъысыз тургъан болмасала, джукъ сормаидыла, не айтмаидыла. Элчилени былай этгенлерин ушатмай, сорду:

— Нек шош болдугъуз? Барыгъыз да ангылаб бошадыгъызмы? Энди сорлугъу-айтыры болгъан джокъмуду?

Бир затны кыйырына джетгенча, киши сёлеширге излемейди. Элни тамадасы, адамлары аккылларын билирге излегенча, төгерекеге къарады. Бир адамны сакъышы болуб тургъанын эслегенинде, андан болушлукъ излегенин билдирди: «Харун, не сакъыш этесе? Сени да джокъмуду не сорлугъунг, не айтырынг?»

Харун элге белгилиди. Адамгъа заран этмейди. Зарлыгъы джокъду, кимни да иги джашарын излейди. Элчиле аны ариу кёредиле, айтханына тынгылайдыла. Эл Советни ишлеген заманда поллукъ къангалары джетмегенинде ол берген эди.

Аты айтылгъанында, бети кызарыб, Харун орнундан турду. Анга элли джыл болгъанды, сакъалына чал ургъанды. Къарасы боялгъан чепкени бютюн да къарамлы кёргюзеди. Кысыгъыракъ кёзлери ышара, сёлешиб башлады:

— Бюжюн былайда саулай эл джыйылгъанча бир адам барды. Барыбызгъа да бирча керекли ишде ангылашынмагъан квалмагъаны белгили болду. Энди муну бир джанына этерге керек болгъанын барыбыз да би-

лебиз. Алай а барыбызны да хыйсабыбыз бирчады дерге джарамаз. Бу себебли башхаланы атларындан джукъ айталлыкъ тюлме. Биз, тау миллетле, ёмюрюбюз мал бла келебиз. Маллагъа къарагъан къачан да къыйын эди. Бусагъатда да тынч тюлдю. Къонагъыбыз айтхан да адамны тюшюндюредиле, бизге иги боллугъун билдиредиле. Джамагъат! Айыб этмегиз, кеси разылыгъым бла колхозгъа киреме.

Махмутну бетине суюм уруб, Харунну биринчиге джазды. Харун къол салыргъа баргъанында, ол аны къолун тутуб:

— Биягъы сен, энтда адамлыкъ этдинг, — деб бюсюреу этди.

— Энди ким сёлешеди? — дегенлей, Мусос туруб:

— Мени акъылым бла, джыйылгъаныбыз болгъанды. Махмут, мени да экинчиге джаз, — деди. Андан сора кёб адам джаздырдыла.

Харун джыйылыу бошалгъанлай, тикни башында школгъа чыкъды. Кёкге къарагъанлыкъгъа, кюн кёрюнмейди, не заман болгъанын ажимсыз билмейди. Бир кесекден бир-бирлерин сюре, сохтала эшикке чыкъдыла. Ол, джашчыгъын кёргенлей, атын айтыб, кесине чакъырды. Сумкасын алыб, нек баргъанын, къалай барлыгъын юретиб, къошха ийди.

Наурузгъа он джыл болгъанды. Назигирек болса да, тириди. Адам джетишмей, джети джылындан бери къошха баргъанлай турады. Аны гитчеликден къошха баргъаны, Асландан сора уллу джашлары болмагъаны ючюндю. Ол джылына кёре къызбай тюлдю. Тирилигича, сылтау этмей, айтылгъанны дженгил этеди.

Науруз, атасы биринчи кере атын айтханына да къууана, чабханлай тикден тюшдю. Ёрге баргъан орамны да джортханлай элден чыкъды. Ёзеннге джетгенлей, атасы юретгенча, къаяны тюбюн баргъан джолчукъну тебреди. Школдан къошха дери онбеш къычырым чакълы барды. Уллу ёзеннге къарагъан төрт гитчерек ёзенден ётерикди. Бир-бирине эришгенча, уллу ёзенни сууу энишге Науруз да ёрге барадыла. Къайсы дженгил бара эселе да, тохтамайдыла. Сууну тохтар акъылы болмагъанлыкъгъа, Науруз арыгъанды. Алай а, солургъа огъай эсенг, акъырын барыргъа да заман джокъду. Ол, юч ёзенден ётгенден сора, къошдан келген бир атлыгъа тюбеди. Атлы, тохтаса да, къаты бла озуб баргъан джашчыкъны таныялмай сорду:

— Джашчыкъ, къайры бараса? Кимни джашыса?

— Эснейге барама, — деди.

— Тоба-тоба, кеч болгъанын билмегенча, бу заман да сени къошха къалай ийгендиле? Къайыт, аджашырыкъса, ай да джокъду. Атангы таныйма, сениге уруш-дурмазма.

Науруз, аны айтханына акъылын бёлсе да, къайыт-мазлыгъын танытды. Алай а, кишиден озгъандан сора, джолчукъну кёралмай чауулда ташлагъа абыныб башлады. Баралмазлыгъын билгенинде, ёзенде турургъа къоркъуб, сыртха чыкъды. Кёб бармай гебеннге джетиб, башына ёрлеб, тёппесине олтурду. Бек арыгъан да, терлеген да этгенди. Кёкню булут басханы себебли алай сууукъ тюлдю. Мор чепкени эскирек болса да, сууукъ болмайды. Биченни башында болгъанлыкъга, бек къоркъады. Къоркъгъаныча, кёб турмай, бёрюлени улугъан тауушларын эшитди. Олсагъатлай, баш тюклери ёрге туруб, мангылайыны тери бетине къуюлду. «Ач бёрюле адамны да ашайдыла», деб эшитгени ючюн, бёрюле анга джетиб келгенча дыгалас этди. Сора, ёзенден адам таууш эшитгенлей, алай ары мыллыгын атды. Къалай баргъанын кёрмегенликге, къаядан джыгъылыр сагъыш этмейди: чабыб да, учуб да, тёнгереб да барады. Тикни тюбуне тюшгенлей, ит таууш эшитиб, алайгъа чабды. Башха заманда болса, андан къоркъарыкъ эсе да, бусагъатда болушлукъ излейди. Итни гузабасына къошдан адам чыгъыб, тууайлагъан да этиб, Наурузну къатына келди. Ол, аны хапарын билгенинде, къошларына джетерге кёб къалмаса да, алада кече къаллыгъына разылыгъын билдирди.

Къошда, эки джашчыкъ болмаса, абадан адам джокъду. Наурузгъа тюбеген уллуракъ болгъанлыкъгъа, экинчиси аны тенглиди. Къош аты болса да, эшикден кёбге башха тюлдю. Тёгерегинден аяз тартады, башы да ачыкъды. Кече алада къалыб, эртденбла кеслерини къошларына барды.

Аслан, къарнашчыгъын кёргенлей, замансыз келгенине къайгырды. Науруз, бёрюледен къачханын джашырса да, нек келгенин билдирди. Къарнашы аны бетини сыдырылгъанын, чепкенини сёгюлгенин сорду. Ол, къарнашын алдаялмай, хапарын айтды. Аслан аны сыртдан тюшген джерине къараб: «Кече къарангыда он джыл болгъан джашчыкъ алайдан тюшгенди деб

Кара 5042

ким ийнанныкъды. Не уа, атам кёзюусюз заманда сабийни къалай ийди, бир джукъ болса, бедиш боллукъ эди», деб кёлуне келсе да, иш къайгылы болду.

Кюнорта болургъа кёб къалмагъанды. Асланны анасы кюн турушха олтуруб, урчукъ ийиреди. Къызлары джетгенли джумуш этмесе да, бош туралмайды. Ол, не орамда не киши юйуне барыб, керексиз ушакъ этмейди. Ма энтда, ишин эте, джашыны аллына къарайды. Былай болса да, апсыны келиб, аны бла ушакъны башлады:

— Биягъы сен, бу урчукъгъа къадаласа да тураса, ох дейсе. Ийнанамыса, бир чарт-къурт хапар эшитгенлигиме, арабыз узакъ болмагъанлыкъгъа, былай келирге бошамайма. Анагъа уа, къызы болмаса, бютюн да къыйын болады. Биягъы малчыланы ашырыб, хапар билирге келгенме. Асыры ашыкъгъандан хотамы да тешгенме.

Апсынланы, бир-бирине сыфатлары ушамасала да, къарамлары ушайдыла. Наурузну анасы акъ шинли болгъанлыкъгъа, апсыны къызылбетди. Сёзню артын ангылагъынчы, сёлешиб башлайды.

— О къой, анагъа тынчлыкъмы барды. Асланны атасы бирсюкюн Наурузну къошха ийгенди, Асланны юйге ийер ючюн. Энди аны аллына къараб турама.

— Ий, бу хапарланы эшите тургъанлай, бизге сормагъанлай колхозгъа къалай кирдигиз?

— Да ол кимге сорады. Меннге да айтмагъанды...

Орамдан сёлешген эшитилди. Къабакъ эшиклени ачыб, арбаны отунла бла дюккючледен къалаб, Аслан арбазгъа кирди. Акъсыл ёгюзлени къарамлары да, арбача мийикледиле. Кенг-ёре мюйюзлерин учлары бир-бирлерине джетерге кёб къалмайдыла. Аслан кеси да аладан кем тюлдю.

Ортадан мийик ингичге бел, джауорунлары кенг, имбашларыны къыйырларында артыкъ этлери болгъанча кёрюнедиле. Узун джаякълары, узун къара къашлары, тюрлене тургъан джарыкъ тюрсюню, суюмлюлюгюнден сора да, озгъан адамлыгъы болгъанын билдиредиле. Ол ишлеген заманда иш кеси аллына этилиб баргъанча кёрюнеди.

Ёгюзлени иймей, терлегенлерин кеберге къоюб, Аслан аланы къолларын тутду. Анасы джукъ айтмаса да, апсыны аны шошча кёрюб, сорду:

— Аслан, бичен арбача, бу къадарны къалай кел-

тиралдың? Кесинг да, бекми арыгъанса да, салкъын-са?

— Отунланы менми келтиргенме, ёгюзле келтиргендиле. Арбаны тюнене джюклеген эдим, арыгъан да этмегенме.

— Да сора, ауругъанынг барды, ансы кюнледен мыдахса.

Анасындан джашырлыкъ эсе да, нек шош болгъанын билдирир ючюн, Наурузну хапарын айтды.

— Ма энтда бир сейир хапар! Сабийни, кеч болгъанын билмегенча, къошха къалай ийген эди? Тоба, Джанибек (бу атны келин атагъанды) былайда болса, бир иги урушмай къоярыкъ тюл эдим. Къалгъан къыйнагъаныбыз азды дегенча, сабийлени бёрю азыгъы этиб тебрегендиле.

— Къайдам, Аны эсине бир джукъ тюшсе, болджал салмайды. Неге къараб ийгенин къайдан билейик.

— Кеч джашчыкъла бла къалгъаны уа неге ушайды? Сабийлени кеслерин къалай къоядыла? Къоркъмай къалай турадыла? О къой, ёмюрюбюз бу малланы къыйнагъанларындан ычхыналмай келебиз. Не кереги барды, кереклингден артыкъны тутаргъа да, анга къыйналыргъа да. Иги этедиле колхоз этгенлерин, бир да къуруса да, къайгъы этмей турурбуз.

Кюнорталыкъ ушхуурну хазырлаб, Харунну гитче кызы юйден чыкъды. Отунлагъада къууаныб, Асланны къолун тутуб, билеклери ушатмай, сорду: «Ий Ариусат, нек сюелесе, ашарыкъ хазырлагъанмыса?» Анасына хазырлагъанын билдиргенликге, атасы келгенлей юйге кирди.

Харун, Асланны келгенине ышарылса да, аланы андан кёллери къалгъанларын эследи. Алай болса да келинини сыйын этгенин танытды:

— Юйге нек кирмейсиз, кюнорта болгъанды.

— Тоба, сеннге урушургъа деб турама. Сабийни, кеч болгъанын билмегенча, узакъгъа къалай ийген эдигиз? Аджашыб, джолда къалыб, алай баргъанды. Малла ючюн сабийлеге быллай бир къатылыкъ къалай эталасыз?

— Тюз айтаса, джашчыкъла джылларындан эсе, кёбге ауур ишлейдиле. Алай этдирген: малгъа къаралмай болмагъаныды. Сиз уялтмасагъыз да эртденли уялыр керекли къалмагъанма. Ол Хыре улу Илияс де-

ген, джолда Наурузгъа тюбегенин айтыб, къаллай бир-ни айыб этиб тургъанды. Сора, кетмегенинде айтхан-ма: «Да, Илияс, мен бир терс эсем, сен эки терссе. Мен кеч болгъанын иги билмей, амалсыздан джумушха ийдим. Сен а, аджашырын да биле тургъанлай, бир джууукъ къошха аталмагъанса. Мени селеке этгенлике, кесинг адамлыкъ этмегенсе. Джукъ болса уа, менден да, сеннге бек айыб этерикдиле» — дегенимде, алай кетгенди. Аланы Харундан кёллери къалгъанлары кетиб, Хыре улуну адамлыкъсыз этгенине сейирсиндиле. Харунну келини да «Тюйюшюрге баргъан — джумдуругъун унутду», дегенча болуб, юйлерине кетди.

IV.

Эки джылгъа колхозгъа кирмеген къалмагъанды. Сууну башха джертин бургъанча, джашау тюрленнгенди, адамла бир юйдегича ишлейдиле. Элни кёбюсю джангы юйле ишлегендиле. Тракторла, машинала да келиб башлагъандыла.

Колхозлагъа, тургъан эллерини къатларында сабанла азлыкъ этиб, Кёл Джагъасында джерле бердиле. Анда салгъан нартюхлерине чага этерге бардыла. Кёл Джагъасында иссиди. Къызладан сора да, онтёрт джыл болгъан джашчыкъла да бардыла. Сеялка бла салынган нартюхге эки кере чага этерикдиле. Сюрген джерлери кёб болгъанлыкъгъа, колхозла бир-бирлерине джууукъдула. Элени атлары бла къалмай, колхозлагъа атла аталгъандыла.

«Берекет» колхоз къалгъанладан алгъа чаганы башлады. Чагачыланы санлары джюзге джетишедиле. Адамла кёб болгъанлыкъгъа, иш да аз тюлдю, дженгил этилирге керекди. Чага заманында этилмесе: битимге заран, ишге да къыйын болады. Иш дженгил этилир ючюн, чагаланы кенгле этиб, чалкъы ауузлукъла салыннгандыла. Ишлегенлеге болушлукъ этерге, джыллары келген, эсли адамла да бардыла.

Харун къош тамадады. Эртде турады, чагачыланы уятады. Ийнеклени сауады, не керекли болса аны этеди.

Аслан бригадирди. Алай а, ол оноу этмейди, ишлегенлеге болушады. Отуннга барса, тал чага саблыкъла келтиреди. Аланы къабукъларын артыб, чагала-

гъа салса, къызланы билеклери арымазгъа болушлукъ болады. Ол чага сабын ауушдурмагъан аз адам къалгъанды. Юйдегили болса да, къызла аны бек джаратадыла, суйген да этедиле.

Ариусат бла Науруз — чагачыладыла, звенолагъа тамададыла. Эки къатын шапалыкъ этедиле. Ашагъанлары къарыусузду. Бир кесекден сора айран джетмейди, эки чолпу биямукъ ичедиле.

Иш къыйынды: танг атхандан кеч болгъунчу, ашагъан заманда болмаса, тохтамай кюрешедиле. Кюнлюк мардаларын этедиле. Уллулагъа — онеки, гитчелеге да он сотух. Джашчыкъла джукъудан тоймагъанларын билдиргенча, чагагъа бара тургъанлай, ёретинлей джукъаладыла.

Чага башланганлай, иш дженгил этилир ючюн, уполномочен келди. Къарамы, къарачайлыдан эсе, ногъайлыгъа бек ушайды. Ортадан алашаракъ болса да, кенгмангылайды, акъылсыз болмагъаны танылады. Бу болмаса, тюкенчи болуб, тёлеу тюшмеген болмагъанды. Тынч адам болгъаны элде белгилиди. Сёлешгенден эсе, тынгыларгъа сюеди. Алай а, ол айтыр-этер зат джокъду, чага дженгил этиледди. Кеси ишлеб чыныкъмагъанча, оноу этерге излемейди. Оноу этмегенликге, къызланы къаты ишлетеди. Кюн ёрге келирге, чагачыладан узагъыракъда, дуппургъа барыб олтурады. Къызлагъа туура болгъаны себебли, солургъа андан тартынадыла. Аны къарамы къызлагъа къараб тургъанчады.

Бир ыйыкъдан чагачыла дуппурну къатына джетдиле. Дуппурну юсюндеги, сыртындан тюшюб, бир аягъын тобугъуну юсюне салыб тургъанын эследиле. Къызла шыкъыртсыз къатына бардыла. Шыша джарым аракъыны ичиб, эсириб, джукълаб тургъанын кёрдюле. Къатында да тогъуз бош шышаны санадыла. Къызла аны къалай «къарагъанын» билгенлеринде, керексизге къыйналгъанларын къойдула. Дуппургъа да: Добай — дуппур атадыла.

Отун тауусулуб, Аслан чегетге тебреди. Беш-алты къыз чага саблары ауушдурулмагъанларын билдирдиле. Бюгюн кюнледен да иссиди, хауа да ауурду. Ёгюзле акъырын барадыла, арба бешикча чайкъалыб, Асланны джукъусун келтиредди. Чибинле кёбдюле, ёгюзлени сыртлары толсала, къуйрукълары бла кыйстайдыла. Ол, кюн ёрге келирге, чегетге джетди. Чегетде

чынардан, чөртлеуюкден башха агъач азды. Тал да кёб тюлдо, анда-мында къулакъ ичледе тубейди. Аслан, кесилиб тургъан терек бутакъладан арбасын джюклеб, чага сабла алыргъа кетди. Чегетки къалынына джетерге юч саблыкъ табды. Ала аздыла, энтда аллай бир керекди. Тёгерегине къарай баргъанлай, терекде чырмалыб тургъан джыланны эследи. Аралары узакъ болмаса да, терекни ташасындан башын чыгъарды. Аслан аны кёзлерине къарар-къарамаз, къалай баргъанын билмегенликге, къатына джетди. Джылан терекден дженгил тюшюб, къуйругъу бла аны урду. Аслан тентиреб джыгъылса да, эрлай туруб, чага саб бла сыртына бекледи. Джылан, не кесек да джунчумай, биягъынлай этди. Аслан, бу джол джыгъылмагъанлыкъгъа, аны къарыулу болгъанын билиб, не кючю бла да сермеди. Чага сабны учу чачакъ болгъанлыкъгъа, анга джукъ да болмады. Түйюш къызыудады: джылан къуйругъу бла, Аслан да чага сабла бла барышадыла. Ол, эки сабны бошаб, ючюнчюню алды. Сора, былай бла къарыу эталмазлыгъын билгенинде, башына сермеб башлады. Джылан башын джашырыргъа излесе, къуйругъу бла уралмайды. Аслан да, алайын ангылаб, башына урады. Былай этгенинде джыландан бошады. Узунлугъу төрт метрге джетишген, базыкълыгъы да бутуна кёб къалмагъан джауну туураб, терек бутакъла бла юсюн джабды. Аслан, не къаты ишлегенинде да былай бек арымагъанды, бек да къоркъмагъанды. Юсю къан тамгъаладан толгъанды, бети акъ учхун болгъанды. Суу ичери келгенликге, алайдан дженгил кетерге ашыгъыб, арбасына келди. Мор чепкенини этеклерин белибауундан ийиб, арбасына олтурду. Не сагъыш этсе да, джыланны къатына къалай баргъанын билялмайды. Энтда башы кёзюне кёрюнгенлей турады. Уллу джылан да, сарыубекча, адамны кесине тартханын эшитмегенди. Ол, чегетден узая барса да, къоркъгъаны танытыб, бир арада ызына къарайды.

Кюнорталыкъгъа келиб къызла къошда тургъандыла. Аслан келгенлей, чага сабла дегенле, аны къатына бардыла. Алагъа мыдах халда айтды: «Къызла, айыб этмегиз, бюгюн алалмагъанма». Ала аны тюрленнгенин эслеб бир-бирине къарай, ызларына къайтдыла. Аслан арбасын къотарыб, бет-кёол джууб, юйге кирди. Шапа къатын анга ашарыкъ салды. Ол, кийиз

бёркюн кёзлерине тартыб, акъырын ашайды. Шапалыкъ этген, аны шошлугъуна къайгырыб, сорду:

— Аслан, бетинг да агъарыб, кесинг да мыдахса, бекми арыгъанса, огъесе ауругъанмы этдинг?

— Огъай, Ханымсат, арыгъан да этмегенме, ауругъаным да джокъду.

— Да сора неге эсе да тюбегенсе. Чепкенингде да, ышымларынгда да къан тамгъала бардыла.

Ол, акъ бёркю бла бетин джабыб, джууаб этмеди.

— Аслан, экибизден сора, юде адам джокъду. Мен сени ананг тенглиме, джууукъ да джетебиз. Менден джашырырча сени инджиуонг болмазгъа керекди. Не болгъан эсе да джашырма.

— Чага сабла излей баргъанлайыма джыланнга тюбегенимде, аны бла джагъалашханма.

— Тоба-аста! Джылан джагъалашхандамы этеди, урмай кьойдуму?

— Ауuzu бла тюл, къуйругъу бла ура эди.

— Тоба-астогъа-фируллах! Аллай уллуму эди да?!

Айран къуюучу агъач аякъны кёргозюб, айтды:

— Башы гоппан тенгли болур эди.

— Ий, бу сейирликге бир къара! Башы аллай бир болгъан, кеси уа къаллай бир эди?

Джаш джууаб бермеди.

— Аслан нек тынгылайса?

Ол экинчи да джукъ айтмады. Ханымсат аны сёлешалмагъанын билгенинде, адам бек къоркъса былай болгъанын эсине тюшюрюб, Харун бла Добайгъа билдирди. Ашыгъыш халда Аслан да, Добай да, учетчик да элге кетдиле.

Къызла бек мыдах болдула. Кеслери да, кюнледен эсе азыкъда кёб мурукку эте туруб, чагагъа кетдиле. Кюн энтда исси болгъанлай турады. Кюн сайын уруучу шагърей аязчыкъ да тохтагъанды. Бюгюн ишлегенлеринден эсе сюелгенлери кёбчады; чага башланганлы солумагъандыла. Чаганы биринчисин бошасала алай солурукъдула. Арыгъаннга огъай эсенг, ауругъаннга да хатер джокъчады.

Аланы къыйналгъанларын билгенча кюн батханда къара булутчукъ кёрюндю. Аны кёргенлеринде, андан болушлукъ излегенлерин танытадыла. Булутчукъ, бир кесекге, саулай кёкню джабды. Кёб турмай кюкюреген эшитилди. Хауа салкъын болгъанында, чагачыла бир кесек джарыдыла. Булут басхан, салкъынлыкъ эт-

ген бла кьоймай, джауарын белгили этди. Джашна-
гъан кёрюнмегенликге, бузлагъан джолда арба бар-
гъанча, алай кюкюрегенлей турады. Шууулдагъан ул-
лудан-уллу эшитиледи. Чагачыланы, джангурну тан-
сыкълагъанларын билдиргенча, кетер акъыллары
джокъду.

Науруз тенглери бла чага этеди. Звеногъа тамада-
лыкъ этгенин билдиргенча, алларында баргъанлай ту-
рады. Бир-бирде уа алгъа кетиб, нёгерлери джетгинчи
солуйду, неда артха къалгъаннга болушады. Ол, бия-
гъынлай алгъа барыб, баразасын башына джетди. Бир
кесекден, джангурну орнуна, гаккы тенгли бузла тю-
шюб башладыла. Чагачыла кьошха къачдыла. Джаш-
чыкъла джыйылгъанлыкъгъа, къызла артха къал-
гъандыла. Бузла асыры уллудан, тоблача чынгайдыла.
Науруз, кесин эскергенли, бюгюнча буз джаууб бил-
мейди. Къызланы башларына догъурала чыгъыб, бек
да джибиб, кьошха джетдиле. Насыбха кёбге бармай
буз тохтаб, джангургъа айланды. Джер-джерден кел-
ген ырхы суула таркъайыб, джукъа бузла да эриб,
хауа бек ариу болду.

Буз къалын джаумагъаны ючюн, нартюхге бек ха-
леклик джетмегенди. Алай а къаты джангур чапракъ-
ларын джерге джабышдыргъанды, юч-тёрт кюнден ал-
гъа чага этерге боллукъ тюлдю.

Ингирде учетчик элден келиб, Асландан хапар
айтды. Харун бла учетчик бирге турадыла. Араларын-
да отуз джылгъа башхалыкъ болса да, тенглеча ушакъ
этеди. Харун джыл айырмайды, кеси ушатханнга
дженгил илешеди, аны да кесине илешдиреди. Джа-
рыкълыкъны да сюеди, кьууанчлагъа кёб чакъыры-
лады.

V

Кюндюз юйде болмай, ингир бола, учетчик келди.
Джукъ ашагъанлай, адамла джатаргъа чачылдыла.
Учетчик, Харундан алгъа джатмагъаны себебли джа-
заргъа олтурду. Харун хар неге кёз-къулакъ бола, юй-
ге кирди. Ол учетчикни къайры баргъанын билирге
излеб:

— Алан, Пахат, бюгюнлю къайдаса? Мен сеннге
элге кетдинг деб тура эдим.

— Тейри, Харун, элге барсам а сизге айтыб кете-
рик эдим, схауатчылагъа дери баргъанем, джууукъ
джетген къызланы кёрюрге.

— Да не хапар, къалайды алада уа болум? Бизден такъылмыдыла, чаганы биринчисин бошаймыдыла?

— Чага бла уа биз алгъа барабыз. Башха такъыл-лыкълары барды деб билмедим, къызлары бизникиледен джарыкъ эдиле.

Харун биле тургъанлай сорду:

— Къалай джарыкъ эдиле, китаб-газетми окъуйдула?

— Огъай-огъай, алай демейме. Къобузлары-тойлары, бир-бири бла тебсеген, кюлген-ойнагъан, накъырда этген.

— Эркишилери джокъду да?

— Эшта-эшта! Эркишилери бизден да аз, учетчиклери менден да джашыракъ.

— Сени бла тебсемедилеми?

— Тебсегенни несин сорасыз, туура азабымы бердиле, бири ары тартыб, бири бери тартыб, бири тебсерге кел деб, бири ийнар айт деб, ингирге дери иймедиле.

— Сен а не этдинг?

— Ай, Пахат, адам къонакъгъа кесими барады, мени бла бирге барыргъа керек эдинг.

Пахат, бир айыблы иш этгенча, джунчуб айтды:

— Харун, сиз барыргъа сюе эсегиз, энтда барайыкъ.

Харун, Пахатдан болумну билгенинде, къызлагъа барыр кёл алды.

Пахатлары «Схауат» колхоздан кёчюб, «Берекет» колхозгъа келгенлерине кёб заман болмагъанды. Эртдеден бу элде турмагъаны себебли Харундан хапарлы тюлдю. Кесине джукъ айталмаса да, барыргъа излегенине сейирсинди. Аны кёлуне: «Эллиден озгъан... къызлагъа барыргъа неге керекди», деб келеди.

Экинчи кюн, оноулашханларыча, схауатчылагъа бардыла. Къызла солугъанларын билдириб, биягъындай, бир-бирлери бла тебсейдиле. Была баргъанлай къол тутушуб:

— Пахат, юйге киригиз, — дедиле. Ол, Харун юретгенча, айтды:

— Тюнене олтурургъа келген эдим, бюгюн джумушха келгенбиз.

Къызла аны айтханын сан этмезликлерин билдириб, аланы акъылларын билгенча, юйге кийирдиле. Той башланганлай Пахатха: Сен тюнене да тебсеме-

генсе нёгерчигинги чыгъар», — дедиле. Къобуз сокъ-
гъанларыча, харс да урадыла.

Харун сакъалын джюлюгенди, джашбет болгъанды. Ол, къызыны чакъыргъанча, бир кере тёгерек айлан-
ды. Къызыланы тамадалары эм залимлери, ариу-эрши
да болмагъан къыз таукел чыкъды. Экиси да, бир-би-
рине эришгенлерин танытыб, тебсеб башладыла. Ки-
ши тойладан хапарлы болгъанын билдириб, къызыланы
сыйырлыкъларын да сезиб, ашыкъмай уста тебсейди.
Къыз а, аны арытыр акъылда, ол бир джанына озмай
кёб турады. Байдыу, не кюрешсе да, Харунну арытал-
мады. Экинчиге андан джашыракъ чыкъса да, ол да
арыды. Сыйырыргъа къыз къалмагъанында той тох-
тады. Харун къызлагъа хорлатмагъанына ышаргъан
да этиб, мангылайыны терисин сюрте, орнуна олтур-
ду. Пахат, кеси кёрмесе ийнанмазча, аллай бир сейир-
синди. Андан джыр башланды. Харун джыргъа да ус-
тады, макъамы да ариуду. Ол, тебсегенча да къыйнал-
май, кёб джырлады. Энди ийнаргъа кёчдюле. Байдыу
бла Харун кёзюу ийнар айтадыла. Алай эте, накъыр-
дагъа джетиб, алгъанны-баргъанны юсюнден сёлеше-
диле. Къыз Харуннга барлыгъын билдирди. Ол да
тюшген тишлерин кёргюзюб:

— Хар неге бир амал этерек, былагъа не этербиз, —
деб сорду.

— Алагъа алтынла салдырыбыз, — деди Байдыу.

— Да алай эсе, чагала бошалгъынчы турайыкъ,
ансы: Дуния — къуууртха, Гунай да джуууртха» де-
генча болмасын. Къыз джукъ айтмагъанында накъыр-
да да тохтады. Харун бла Пахат, ала бла къол туту-
шуб, юйден чыкъдыла. Къызла, алагъа илешгенлерин
танытыб, талайны ашыра бардыла. Харун нёгерине
сорду:

— Пахат, къалай да къызлагъа оздурмадыкъ да?

— Тейри, Харун, сеннге быллайса деб турмай эдим.
Къызыланы уа тынч этдигиз, сизге къарагъанда биз
джашчыкъла кёreme.

— Пахат, кёлюнг кюлмесин, былай этиб айлан-
нганыма. Ишде, къалгъан затча, джарыкълыкъ да ке-
рекди. Ол, адамны эрикгенин кетергенча, унукъгъа-
нын да кетереди. Къызыланы эрикгенлерин чачаргъа
келген эдим ансы, меннге той-къатын керек болмагъа-
нын кесинг да билесе. Пахат Харуннга алгъындан да
бек илешди.

Чага бошалыргъа кёб къалмагъанды. Битим игиди, нартюх сабанла ууакъ чегетлеча кёрюнедиле. Эки-юч кюнден «Берекет» колхоз чаганы бошарыкъды. «Схауат» колхоз да аладан кёбге артха къалмайды. Байдыуну чагачылары ингирде кызыу чага этедиле. Ала бир атлыны келгенин кёрдюле. Харун болгъанын таныгъанларында, бирлери айтды:

— Байдыу, къурал, сыйгенинг келеди.

— Сиз отда кюймегиз, сизни сыйгенингиз да джокъду. Элтсе барырма, чаганы да бошайбыз.

Харун аланы къатларына джетгенлей атындан тюшюб:

— Ишигиз къолай болсун, — дегенлей, ала чагаларын джерге атдыла. Ол, конфетле бла пряникледен толгъан артмакъларын атдан алыб, айтды:

— Ой, иги кызла, иш кёйгъанлыгъыз эсе, быланы къотарыгъыз.

Алада онгсунганларын танытыб:

— Сау болугъуз, — деб аны къолун тутдула.

— Къызла, ол тишсиз киши келиб, тели-мелиле этиб кетди деб айыб этмегиз. Мени, тюзюн айтсам, къыз-къатын кереклим джокъду. Сизни сыйыгъыз да уллу болсун, бирибизден къалгъанла тышына кетгендиле. Пахат хапарыгъызны айтханында, эрикгенигизни кетерирге баргъан эдик. Биз бошайбыз, сизге тюберге келгенме. Сизни да кёбюгюз къалмагъанды. Къарачыгъыз, къаллай бир иш этгенсиз! Биремлеб былай ишлеяллыкъ тюл эдигиз. «Бирликде-тирилик» деб аны ючюн айтадыла. Кеч болады, сизни да мындан кёб ишигизни тыймайым, артмакъланы бошатыгъыз.

Къызла артмакъларын къотардыла. Харун, аланы къолларын тутуб, атына миниб кетди. Ала, ол кёз туурадан ташайгъынчы, ызындан къараб турдула. Сора, Байдыу айтды:

— Ол сагъатда накъырда халда суйсем да, энди кёлюм бла суйдюм. Бизни сыйыбызны этиб, талай джерге барыб, быллай бирни келтирмеклик: толу адамлыкъны билдиреди. Бир кере олтуруб кетгени къаллай бир эрикгенибизни ектерди. Бу къадарны келтириб, неллай бир болушлукъ этди. Аны юсуне талай акъыл юретди. Хали бла адамлыкъ: къайда да ала керек боладыла, адамланы бир-бирлерине ала илешдиредиле. Байдыу нёгерлери, аны айтханларын тюзюннгенлерин, тынгылагъанлары бла танытдыла.

«Берекет» колхоз чаганы джылладан эсе, он кюнне алгъа бошады. Нартюхге заманында чага этилгенинде джылладан да иги битгени танылды.

Районда джерлени тамадалары бла Добай келди. Ала сабанлагъа къараб, чагачылагъа кетерге эркилик берди. Добай да, иги «ишлетгени» ючюн, Советге тамадагъа салынды.

VI

Чага бошалгъанлай бичен джетди. Эки бригада къуралыб, чаллыкъ джерлерине бардыла. Биринчи бригада Багъаналыда чаллыкъды. Чагадача болмай, эркишиле да кёбдюле, адамланы санлары джюзден да атлайды. Уллу дорбунну арасы багъана салынганча бёлюнбю. Багъаналы деб да аны ючюн аталгъанды. Эркишиле-дорбунда, тиширыула да эски къошда турадыла.

Колхоз болгъанлы чалкъыгъа асыры эртде чыгъадыла, замансыз чаладыла. Он-онбеш кюнню чалгъандан сора къаты джангур джауады. Былай болса уа, бичен ингилик этиб, гапнала сенек ауузчукълача кёрюнеди. Аз болгъанларыча, гебенде чирийди. Бичен, колхозчулагъа огъай эсенг, колхозну малына да джетмейди. Адамла къаты ишлегенликге, оноу таб этилмегени ючюн, уллу зырафлыкъ болады. Тамадалагъа ишден хапарлары болмагъанла салынадыла. Бу себеден: колхозну байлыгъы ёсмейди. Сау джылны ишлеб тургъанла къыйынарын табмайдыла. Къаты ишлегенликге, иги ашамайдыла. Айранны акъ суудан хазна башхалыгъы джокъду. Нартюх табылмай, тары гырджын ашайдыла. Не орнуна да, Харун бла Акъсакъл ишден келгенлей, нактырдалары бла кёллерин джарытадыла. Харун, хар затха бир амал табалса да, ашарыкъгъа табалмайды. Анга амал табар ючюн, колхозгъа тамадалыкъ этерге керекди. Харунчала кёбдюле, тамадагъа салыргъа излемегенликге. Джашланы уа ишден хапарлары джокъду, не орнуна да гузаба эте биледи.

Науруз, чагагъа баргъаныча, чалкъыгъа да чыкъгъанды. Ол косилкагъа джегилген ёгюзлени башларын тутады. Ала ингирге дери чалгъанлай турадыла. Ёгюз баш тутханла, кюнине элли къычырым чакълы джюрюйдюле. Наурузну, чагада билеклери арыгъанча, эн-

ди бутлары таладыла. Былай болса да, тенглерине алчылыкъ этеди. Аны тирилиги къалгъанлагъа да юлгю болады. Сентябрь башланьргъа чалынныкъ бошалды. Школгъа барлыкъла элге келди.

Науруз, чагада-чалкъыда ишлегенине да къууаныб, тёртючюге барады. Классына кёре джылы келсе да, къалгъанла андан да тамададыла. Ол огъай эсенг, оналты болгъанла да бардыла. Былай болмакълыкъ: школ ишленнгенли мындан уллу класс болмагъаны ючюндю. Сохтала отузгъа джетишедиле.

Окъутхан устаз ортабойлу, келбетли, юйдегили болса да, джашбетди. Ол керексизге урушмайды, таб сёлешгени бла кесине илешдиреди. Аман окъугъаннга бек ачыуланмайды, иги окъугъаннга уа, белги салгъан бла къоймай, бир бюсюреу сёз айтады. Сохтала, анга бюсюреу этдирирге излегенлерин билдириб, иги окъургъа кюрешедиле.

Науруз Шамиль бла олтурады, экиси да иги окъуйдула. Нёгери Науруздан бир джылгъа тамадады. Ол Науруз тенгилени, кеси джерге джатыб, бир къолу бла кёлтюрюб ёрге турады. Школда алай эталгъан джокъду. Науруз аны ючюн да анга бек илешгенди.

Биринчи четверт бошалыргъа кёб къалмаса да, кимни къалай окъугъаны белгили тюлдю. Устаз сохталаны сынарыкъча: «Ленинге» деген азбарны дерсге бериб, ким къаллай бирин айталса да анга кёре белги аллыгъын, саулай эталгъан а байрамда айтырын билдирди. Байрамгъа он кюн къалгъанды.

Юч кюнден сохтала айтыб башладыла. Не кёбюн эталгъан да джартысындан оздурмайды. Науруз, саулай этерге умут этиб азбарны билиб бошады. Аны сёлерине атасы-анасы сейирсиниб, Наурузну айтырын изледиле. Ол, классдача сюелиб, айтыб башлады:

Сабийликден Ленин кетди эркинликни джолуна,
Тюзлюк салыргъа мурат этиб къралланы барына,
Ол ойлашыб чекген кибики болур ишни барын да
Барын билиб чыкыгъан кибики анасыны
къарнындан...

Ала, сёзлени таблыкъларына сейирсиниб аллай бирни эталгъанына онгсунганларын танытдыла.

Науруз экинчи кюн школгъа ашыгъыб барды. Шамиль бла андан сора, айтмагъан биреулен къалгъан-

ды. Аны да саулай айтыргъады умуту. Сохталада ючюсю иги окъугъанлары белгили болгъанды. Энди ючюсюнден къайсы залим боллугъу таныллыкъды.

Дерс башланганлай Шамиль кёбюн къоймай айтды. Экинчи Абдулла башлады. Ол аладан уллуду, биринчи сохта болургъа акъыл этеди. Алай болгъанлыкъгъа талай кере джангылгъанында, устаз артына дери айтдыртмады. Эм артда Науруз доскагъа чыкъды. Чабарыкъ атча тебджилдесе да, бир кере да джангылмай, азбарны айтды. Сохтала огъай эсенг, устаз да сейирсинди. Науруз, андан сора, биринчиге саналды.

Байрамда сохтала, элчиле да клубха джыйылдыла. Хар не бошалгъанында, Науруз азбарны айтыб башлады. Клубдагъыла, не кесек да дауур этмей, скойоб тынгылагъанларын танытдыла. Аллай сейир-кёб азбарны джангылмай айтханында, адамла кёбге дери харс уруб, Наурузну да талайы къучакълады.

...Бир кюн хрестоматиядан юйге берилген дерсни сорулгъан сохтала айталмадыла. Устаз айталлыкъгъа эркинлик берди. Науруз бла Шамиль къол кёлтюрдюле. Алгъын Науруз башлады. Ол китабда джазылгъаныча джартысын айтханында, устаз Шамилни тургъузду. Ол да, Наурузча, къалгъанын айтды. Устаз, боз схарладан тышланган тонун да имбашларына къаблаб, классдан чыкъды. Кёб турмай келиб: «Науруз бла Шамиль китабдача айтсала да, сиз кесигизча да хапарлаялмайсыз», — деб, сохталадан кёлю къалгъанын билдирди.

Переменагъа чыкъгъанлай аланы коридорда къызыл къангагъа джазылыб тургъанларын сохтала окъудула. Башха классдагъыла да, байрамдача джарыкъ болуб, алагъа къарайдыла. Джашла огъай эсенг, ала бир джигитлик этгенча, къызла да илешедиле.

Науруз бла Шамиль бир-бирин алгъындан да бек суйгендиле. Ала, школдан чачылсала, кетиб къалалмай, талай заманны энчи ушакъ этедиле. Школгъа да, бир-бирине тансыкъ болуб, ашыгъыб келедиле. Былай болгъанларына кеслери да бек сейирсинедиле.

Джашла да — алача, къызлада да Гокка бла Кемисхан бирге олтурадыла, бирге айланадыла, иги да окъуйдула. Гокка, Науруз, Кемисхан да Шамиль тенгиледиле. Ала бла быланы хыйсаблары бир-бирине ушайдыла. Шамиль алагъа письмо джазаргъа разы-

лыгъын билдирди. Науруз артыкъ ушатмаса да огъай да демеди. Шамиль, ким-кимни суйгенин билдириб, коридорда бирини палтосуну хурджунуна салды. Переменада палтоларын имбашларына атыб, бир-бирине къош-баш болуб, письмону окъуй тургъанлай, Науруз къатлары бла озду. Ала анга тюрюк къарагъанлай, письмо джазгъанлары эсине тюшюб, Шамилге айтды. Джазгъанларына сокъурансала да, кишиге билдирмедиле, джууаб да къайтармадыла. Классда огъай эсенг, школда да аллай зат джюрютюрге тыйыншлы болмагъанын кеслери да ангыладыла. Науруз бла Шамилге бек джарыкъ халда окъуу джыл бошалды. Шамилден эсе Науруз бла Абдулла бек махталдыла.

VII

Науруз, төртджыллыкъны айырмагъа бошаб, сегизджыллыкъ школгъа барды. Алай а, орусча селеше билмегени ючюн, окъургъа бек къыйын болду. Төртджыллыкъда, бир уроктан сора, орус тилде окъумагъандыла. Ол дерсде да ойнаб тургъандыла. Окъутхан къатын, джашлагъа айтханын этдиралмаса, къызлагъа джырчыкъла юретиб, окъутханны орнуна аланы джырлатханды. Къатынны джылы келгени себебли, бусагъатха дери орусча селешалмагъанланы, кесини тилинде окъуталмагъанды. Сохтала уа орус тилге юренгенлери керек боллукъду деб оюм эталмагъандыла.

Сегизджыллыкъда да бешинчиден ёрге джокъду; ол да джангы къуралгъанды. Джол алгъындан эсе, эки кереге узакъды, төрт къычырым барды. Наурузну нёгерлеринден киши да бармайды. Башха элледен келгенле да аздыла. Аланы да джартылары орусладыла. Сохтала азлыкъ этиб, партала бош къаладыла.

Науруз, киши бла шагърей болмагъаны себебли, кеси олтурду. Биринчи дерс орус тил болду. Устаз классха киргенлей сохтала ёрге турдула. Ол столну къатына келгенинде, аны къарамаы бла классны хыйсабы бир-бирине келишмегени танылды. Эркиши болгъанлыкъгъа бек омакъды. Бурма чачы кенг мангылайындан озуб, ингичге къашларына джетеди. Омакъ болса да керексиз заты джокъду, артыкъ ариу болмагъанлыкъгъа, сохтала илеширчады. Ол бир кесекни къараб, сохтала бла саламлашыб, олтурургъа эркин-

лик берди. Кесин да танышдырыб, окъутуб башлады. Виктор Николаевични иги окъутуругъу белгили болгъанлыкъгъа, Науруз джукъ ангыламайды.

Экинчи дерсге математикадан окъутурукъ къарачай устаз келди. Устазла юйдегили болмасала да, къарачайлы омакъ тюлдю. Не орнуна да кёзлюклери джылтырайдыла. Ол, кесин да танышдырыб, орус тилде сёлешиб окъурукъларын билдирди. Наурузну кёлюне: «Орус сохтала къарачайча сёлешиб къалай окъурукъдула», деб келиб турса да, кеси орусча сёлешиб окъурукъ болду.

Къаншау Махай улу сохталаны сынагъанча, доскада примерле этдириб, къалай этгенин айтдыртады. Науруз, примерлени къыйналмай этгенликге, къалай этилгенин айталмады. Къарачай сохталада, орусча сёлеширге, андан къарыусуз болмагъаны билинди. Ол ана тилден къалгъанладан джукъ да ангыламайды. Бир къауум предметледен китабла да джокъдула. Аладан юйге берилген дерсни классда джазадыла. Науруз, джазгъаныны магъанасын ангыламай, азбар этерге кюрешеди. Къалай этсе да артха къалгъанды. Тёртюнчюде устазгъа тынгылаб, орусча окъумагъанына бек сокъуранады. Иги да, окъуялмай, нёгери да болмагъанына бек салкъын тартханды. Переменада класдача шош турады. Бармай къалыргъа, директор къатларында джашайды, къоймазлыкъын биледи.

Кёб турмай энтда бир бешинчи къуралды; эки школдан да тёртюнчюлени бошагъанладан. Наурузну нёгерлеринден Гокка бла алтаулан келдиле. Наурузну кёлю бир кесек джарыса да, бешинчиде-алтынчыда да иги окъуялмады.

Джетинчиде, китабла да джетишиб, окъугъанын ангылай башлады. Алгебрадан андан сора айырмагъа окъугъан джокъду. Сынау иште къалгъанла бирни этгинчи, ючюсюн да бошаб, тынч туруп ючюн, дагъыда бирни этеди. Устаз орус къатын болса да, таб сёлешиб, иги ангылатады. Къарамы да, адам илеширча бек суйюмлюдю. Алай а, сохтала алгебраны суймегенлерин танытадыла. Науруз аны боллугъуна ашыгъады, къалгъанланы кемликлерин, ол джетдиргенчады. Аны алай билгени: устазны сыйын кёлтюрге да болушады. Сохталаны андан иги окъумагъанлары: устаздан — алгебрадан болмай, кеслеринден болгъаны ачыкъланды.

Эки алтынчыдан да, иги окъугъанладан, бир дже-тинчи къуралды. Наурузну төртюнчюдөн окъугъан нё-герлеринден Гокка келеди. Науруз джетинчини «иги» бла «айырмагъа» бошады.

Науруз сегизинчиде, дерсни юч кере окъуса, айыр-магъа айтады. Биринчи четвѳртге, орус тилден къал-гъанладан аллай отметкала алды.

Ноябрь башланса да джылыды. Кёбден бери кюнле ариу тургъан себебли, хар неда заманында джыйыл-гъанды. Адамла энди байрамгъа къураладыла. Тю-нене элледѳ этселе да, бюгюн атла чабарыкъ дуппур-гъа чыгъарыкъдыла. Кюн ёрге келирге: элледен — кол-хозчула, школладан да сохтала сафла болгъанлай, дуппурну джер-джеринден чыгъыб башладыла...

Науруз, эртденгиде гардошларын къазыб бошаб, байрамгъа къуралды. Аны, ат бла барлыгъына къууан-нгандан джюреги учунады. Дуппурну башына чыкъ-гъынчы атны аузун тыйгъанлай барды. Ол, школ тенглерине аны залимлигин кёргюзюрге излеб, атдан тюшмейди. Тюбегени бла чабышады, озгъан да этеди. Дуппурну юсю кенгди, забасы-чунгуру джокъду. Ми-тинг бошалгъанлай оюнла болдула. Эм артда Науруз-ну бек суйгени — ат чабдырыу башланды. Хауа ариу-ду, ингирге кёб къалмагъанлыкъгъа, джылыды. Адам-ла, дуппурну бир кыйырына джыйылыб, атла чаба-рыкъ джерни бош этдиле. Чабарыкъ атла, джыланла-ча, сыйдамладыла. Ала, бир халда тохтаялмай, айла-ныб турадыла. Аланы, джер салмай, онбир-онеки джыл болгъанла чабдырлыкъдыла. Юч кере ат чабыу бол-лукъду. Кёбюсюне «Берекет» колхозну атлары озады-ла. Артыкъсыз да, эм залимле бла чабарыкъ атлары-на тенглик эталгъан джокъду. Аны суратын «Берекет» колхоздан делегат болуб баргъаннга Калинин кёргю-зюб: «Къралда да мындан дженгил чабхан ат джокъ-ду, узунбелди, узун къулакъларыны учлары джитиле-диле. Эришмеклик уллу болгъаны ючюн, башха кол-хозла да джангы атла къурагъандыла. Адамла аны ючюн да аланы чабарыкъларына бек ашыгъадыла.

Эки кере ат чабдырыу болгъанлай, эм залимле ха-зырландыла. Хар ат чабарыны аллы бла музыка со-гъулады. Олсагъатлай атла къозгъалыб, тенгден ча-быб тебрер ючюн, джашчыкъла аланы ауузларын кюч-ден тыйыб турадыла. Уллу атла чабханлай, букъу кёл-тюрюлюб, бир кесекни джукъ да кёрюнмей турду. Ат-

ла төгөрөкни кыйырына джетиб бурулганларында, бирем-бирем тизилиб, аланы калай барганлары белгили болду. «Биягы кыра ат» — деб, тауушла эшитилди. Башха колхозланы адамлары аны суймеселе да, энтда алда келеди. Экинчи кереге айланырга атланы аралары узакдан — узак болдула. Ючюнчюде уа кыра ат джюз метр чаклыгы алга келди. Белгиге джетгенликге ат тохтамай, джашчык аузун тыялмай, талайны бардыла. Адамла аны озганындан да арымаганына бек сейирсиндиле. Кюн батханында байрам бошалды.

Науруз чабханын да озуб, атлары да озганында, бек кыуанганлай тикден тюшдю. Элге джетерге, кесича экеуленнге кышулду. Юйлери таба айланырга, ызларындан атлы джетиб, джортханлай, алга чыкды. Аты да, кеси да аладан онгудула, гезетге ашыгыб барады. Кёб бармай джылкычы ёрге орамга бурулук болганлай, Наурузну негерлери аны ызындан джортдула. Науруз акырын барырга излесе да, ызларындан джетди. Атлыла, бир-бирине эришгенча, чабышдыла. Науруз да атыны аузун бошлады. Ол негерлерини алларына ётюб, джылкычыны ызындан айланды. Анга да джуууклашыб барады. Ёрге бурулук джолга джетерге кютюлюб келген ийнекле алларына чыкдыла. Джылкычы ийнекле келген орамга бурулукду. Науруз ары дери аны да озарын билди. Алай а муратыча болмады. Джылкычы ийнеклеге джетгенлей, ат ёшюню бла ийнекни урганын эследи. Андан ары... Андан ары джук да билмейди. Ийнек джыгылганлай, Наурузну аты анга абыныб, баш тюбюне айланыб кетди. Науруз, он метр чаклы чортлаб, джолга бекледи бауурун. Эси кетиб турганлай, байрамдан келгенле аны тургузуб, хоншулары докторга алыб кетди.

Джарым кычырым баргандан сора, анга эс кире башлады. Ол, ашхам заманда, хоншулары бла орамны энишге кетиб барганларын эсгерди. Андан сора джук биялмай сорду:

— Нанчы, бу заманда кыйры барабыз?

Нанчы, ышарган да этиб, ызына сорду.

— Науруз, байрамга джукчук уртламаганымы эдинг?

Ол, сорууну ангыламай, биягынлай сорду:

— Не байрамгъа, не уртлагъаннга айтаса? Кесибиз да къайры барабыз?

Нанчы тохтаб:

— Бюгюн байрам болгъан эди. Сен андан келе атдан джыгъылгъанса. Энди докторгъа барабыз.

— Мен атдан джыгъылгъан эсем, атыма къалай миннгенме? Неуа, мени джугъум аурумайды, докторгъа нек барабыз?

— Науруз, тюзюн айтчы, бюгюн аракъы ичгенмисе? Ол, байрамда айланнганын эсгериб, айтды:

— Мен бюгюнлю атдан тюшмегенча айланнганма, къалай ичерик эдим?

— Алай эсе, докторгъа барлыкъбыз. Сен эсирмеген эсенг, мен умут этгенден, бек джыгъылгъанса.

Наурузну эсине, тюшюнде болгъанча, хар не тюшюб башладыла. Алай а, джылкычы ийнекни ургъанын эслесе да, сёлеше тебреген джерлерине дери джукъ да эсгералмайды. Дохтургъа баргъанлай, тургъан юйюне кирдиле. Нанчы бла дохтур, джылы саламлашыб, шагърей болгъанларын билдирдиле. Ол, джыгъылгъаннга къараб, уллу хатасы болмагъанын айтды.

Науруз юйлерине келгенлей, хар неси ачыб башлады. Баш джаягъыны тишлери тюб эрине киргендиле. Эрни кёбгенди, бир тиши кымылдайды. Мангылайыны териси къобханды, башы ауруйду. Анасына билдирмесе да кючден ашаб джатды. Сыннганы-чыкъгъаны болмагъанлыкъгъа, тёрт кычырымгъа джюрюялмазлыгъын билиб, школдан тохтады. Аны юсюне да, кёб турмай, атасы тутулду. Аны да, къалгъанлача, нек тутулгъаны билинмеди.

VIII

Науруз, атасы тутулгъандан сора, анасыны буйругъу бла ол ишлеген фермагъа барды. Къышны арасы болса да, аллындан эсе джылыды. Алай а, къар эриб къалмай, орамла-джолла да сокъмакъ болгъанлай турадыла. Эки ферма бир-бирине къошулгъандыла, джыйырмагъа джууукъ адам барды. Аланы джарымлары Наурузланы къатларындандыла. Тургъан юйлери эркинледиле. Поллары, печлери да бардыла. Малчыланы кёбюсю кишиледиле, шапалыкъ орус къатын эте-ди. Алай джаш болмагъанлыкъгъа, тириди.

Шхууур этилген, ашагъанлары, джатханлары башадыла. Ашагъан юйде узун стол, узун шиндикле салыныбдыла.

Малчыла шиндиклеге сыйыныб, кечелик ашадыла. Наурузгъа хапар сормадыла, ол да джукъ айтмайды. Нек келгенин излемегенликге, джатарлагъа орундукъ берди. Джатхан юйлери да джарашыбды, хар адамны орундугъу барды.

Эртденбла ийнеклени саууб бошагъанлай, малчыла ишлерине чачылдыла. Науруз ишлерге ашыкыгъанлыкыгъа, ферманы тамадасы джукъ айтмайды. Аны малчыла бла оноулаша тургъанын кѳргенинде, алайгъа барды. Фермаланы тамадасы, кѳолу бла кѳргюзюб: «Тысячи Ямгъа бар, анда ѳгюзлеге кѳарарса», — деди. Науруз, ол юретгенча барыб, кѳулакъны ичинде ѳгюзлени кѳрдю. Кѳатларына джетгенинде алагъа кѳараннга нек келгенин билдирди. Ёгюзчю баргъанын онгсунуб, Харунну иги ишлегенини юсюнден сѳлешди. Кеси, анга ѳгюзлеге кѳалай кѳарарын юретиб, кѳошха кетди.

Эт планнга берилирге айырылгагън кѳыркъ ѳгюз бла юч ийнек бардыла. Алагъа гебенден юч кере аш салыб, кѳатларында турлукъду. Ёгюзле, эртденнги ашларын бошаб, гебеннге барыр умут этди. Науруз, нек келгенин билдиргенча, аланы иймеди. Ол, башланган гебенни юсюнде таяныб, аланы кюйшеннгенлерине кѳарайды. Ала, кюнорта болгъанлай бирем-бирем туруб, суу ичерге кетди. Ёгюзчю, ала кѳайтыргъа, кюнорталыкъларын хазыр этди. Кеси да ачды, кѳошха да узакъды. Науруз бузгъа барыб, талайны учуб, ач болгъанын кетерди.

Науруз, биринчи кере ишни кѳатына келгенлей, атасы ѳсине тюшдю. Харунну иги ишлеген хапарын билгенинде, аны берчи кѳоллары кѳзюне кѳрюндюле. Атасы кѳолун Наурузгъа тийирмесе да, кѳолларындан кѳоркыгъанча, айтханын дженгил этгенди. Иште аямагъаны бюгюн Наурузгъа керек болду. Харунну хатер этмегенин сюймегенликге санаб турса да, анасы айтханнга акъыл табалмайды: «Атанг сени бек сюе эди, аурусанг а джылагъанлай тура эди». Энди, нек сюйгенин билмесе да, иште аямагъанын джарарын билди.

Кюн кѳрюнмегенликге, кеч болгъаннга санаб ингирликлери кѳайгылы болду. Ёгюзлени бир джерге

джыйыб, ала келгинчи, джыйырма эки джерге сенек тенгли бичен салды. Дженгил ишлегенликге, арымагъанлай, ёгюзле келгинчи салыб бошады. Тууарла, кеч болургъа, биченлерин бошадыла. Науруз, ёгюзлени суу ичерге иймей, къош таба айландырды. Къулакъны башына чыкъгъанында, тубан басхандан, юч-терт ёгюзден къалгъаны кёрюнмейди. Къошха дери эки кычырым чакълы барды. Бек къарангы болургъа къошха джетди. Науруз ёгюзлени къайры джыйыллыкъларын билмесе да, адам къарантха эсledi. Былайда тубан джукъады. Къарантха, Къазий болгъанын билдире, айтды: «Науруз, тубанда мындан эртдерек келтирирге керек эдинг, ийнекле келмегендиле. Суу ичерге мырдылагъа бурулгъан болурла. Келгенинча ызынга къайт, кёб бармай тюберге боллукъса. Алада ёгюзле бла джыйыладыла. Ызларындан келиб турсанг, ёгюзлеге келтирликдиле. Кесинг а, кече къарарыкъ баргъынчы, къатларында турлукъса».

Науруз ызына дженгил айланды. Мырдыланы къайда болгъанын билмесе да, келгенича барыргъа кюрешди. Асыры къарангыдан: кёзлерин кысса-ачса да башхалыкъ танымайды. Алай а, тубан акъсыл болгъаны себебли, кёк акъсылча кёрюнеди. Ышан бла барса да, ийнеклеге тюбеди. Багъана салынган дорбундан озуб, ранны тебрeдиле. Эки джюз метр чакълы барыргъа, ёгюзле джыйылгъан дорбунга джетдиле. Дорбун уллу болгъаны себебли ийнекле кыйналмай сыйындыла.

Былайгъа дери башы-тюбю да къаяла болсала да, ёгюзле огъай эсенг, арба да джюрюйдю. Дорбунну алы кенгди, арба кыйналмай ызына бурулады. Былайы: адамлагъа болушлукъгъа ишленгенчады. Мындан ары, арба къой, адам да кыйналыб джюрюйдю. Науруз, былай болгъанына сейирсине тургъанлай, берю улугъан таууш эшитди. Джюреги дженгил уруб, сенегин къаты тутуб, дорбунну кыйырына барды. Къошха бара, берюледен къачханын эсине тюшюрюб, энди къачмаз кёлде скулгенди. Улугъан джууукъда болгъанлыкъгъа, не джити къараса да, джукъ кёрмейди. Алай а, таууш тунакы эшитиледи, къалайда болгъанын билалмайды. Тёгерекге къараб, ызына айланганында, ёгюзледен келгенин билди. «Джай джыландан къоркъгъан — кыш аркъандан юркер», — дегенча болгъанына уялгъан да этиб, орнуна олтурду. Ёгюз-

ле артыкъ джеллерин кетергенча, эртденбладан бери ашамай тургъаны ючюн, Наурузну къарны да гурулдагъанлай турады. Кёб турмай кече къарарыкъ келди. Наурузгъа бюсюреу да этиб, кетерге эркинлик берди. Ол, сенегин гезетчиге къойса да, къоркъмагъанлай къошха келди. Кюнорталыкъ ашамагъанын джангы джау бла исси гырджындан тоюб джетдирди. Бир ыйыкъдан ёгюзле кетгенлеринде, къошда къалгъан таналагъа къараргъа джарашды.

IX

Багъаналыда алкъын фермала ишленмегендиле. Ийнекле кюнбетде, джатма тюбледе, тууар орунлада турадыла. Орунлары эркиндиле, тюблери къургъакъдыла. Джатмала ышыкълыкъ этедиле, сууукъ да болмайдыла. Наурузну таналарыны да бир тууар орунну ичинде орунлары барды. Кюндюз тышында къарайды, кече ары джыяды.

Бир ингирде ийнекле, силос ашагъан джерлеринден орунларына айланнганлай, тиллешгенча чынгашыб, сыртлыкъны энишге къуюлдула. Экинчи кюн кюн батхандан къар къатыш боран келди. Джер да, кёк да бир-бирине къатышыб, къалайы да бир бетли болду. «Барамта келди» — деб малчыла сагъайдыла. Кёзге тюртюлген кёрюнмейди. Фермаланы тамадасы, малгъа-адамгъа да къоркъуулу болгъанын сезиб, малчылагъа не этериклерин айтды. Кеси да алагъа къошулду.

Къазий, эллиге кёб къалмагъан, малчыланы кёбюсунден тамадады. Элге кёб хайыры тийгени, оноулагъа къатыша келгени белгилиди. Окъуу аз болса да, таб оноу этеди. Мен демейди, хар кимни этерин билдириб, кеси да бош турмайды. Элге аз барады, малчыланы бирича, къошда турады.

Барамтаны джели къаты, сууугъу уллу тюлдю. Науруз быллай боран кёрмегенди. Бир кесекге да тохтамай, не къаты, не шош болмайын, бирчалай турады. Адамны аякъ ызын эрлай къар джабыб къояды. Юй бла тууар орунланы аралары узакъ тюлдю. Науруз малчыланы сёлешгенлерин эшите, таналарына къараргъа барды. Малчыла, аджашмаз ючюн, бир-бирлерине кычыргъанлай турадыла. Науруз джатманы башындан биченни алгъаны сайын, джел чачханны къар

узакъгъа иймейди. Ол, таналарына аш салыб, къатларында турады. Не сагъыш этсе да, боран джукъну кёрюзмегенин, неден болгъанын билилмейди. Юч кюнден мал, адам да чарпымай, кюн аязыды. Алай а фермаланы тамадасы боранда кёб тургъаны ючюн ауруб кетди.

Тамадагъа биягъы Саламгерий келди. Ол, малчыла бла джарашмай кетгенликге, энтда тамада болду. Ортадан мийигирек, токъ санлы, кызылсманды. Кёзлери — джашилге, къашлары сарыгъа тартадыла. Кийингени да халохостаракъды. Чырпа бёркю кёзлерин басханлай турады, шинелини туюмелерин этмейди. Къазийден кёбге джашды, ишге уа кълун тийирмейди. Мен айтдым, сен эт дегенден башханы билмейди. Малчыла аны оноун джаратмайдыла. Фермалада группаланы тамадалары бардыла; бу ала бла акъыллашмайды, айтханы болмаса уа дауур этеди, кълантхала бла кълоркълутургъа кълорешеди.

Джаз башланьургъа биченни джетмезлиги белгили болду. Малчыла кълысыр ийнеклени кълтерге элтдиле. Саламгерий оноуну тюзге санаб, ийнек саууучуланы эм джашларына, аланы кълтерге буюрду. Ол, тамаданы алай айтырын билгенча, сют арбаны элтирге кълуралды.

Таугерийге онсегиз джыл толгъанды, эки джылны тууарчы, андан бери саууучу болгъанды. Джангыз джашды, окълуталмагъланларында, фермада ишге салгъландыла. Тириди, алай а кеси сълумегенни этмейди. Бурну джитирек болса да, таб сълеклиди. Ол кеси ишлеген ферманы сют флягаларын арбагъа салгъланлай, Саламгерий ол бир тууар орундан орусча да кълатышдырыб, кълчырыб башлады:

— Уже двадцать лет Советский Саюз! Мен айтыргъа деб келгенме, сен этерге деб келгенсе! Эте эсенг — эт, этмей эсенг — кет!

Таугерий, аны бла даулашмай, бир ташны алыб:

— Тейри, ананг бергенни тёлген Гай-гай, башынгы джарыб кълоярма! — деб, терс атын да толусу бла айтмай, аны таба тебреди. Джашыуай, ызындан джетиб, джибермеди. Саламгерий кълчыргъланын кълюб, тууар орундан чыкълды. Таугерий, ол бир ферманы сютлерин салыб, заводха кетди.

Джашыуай группаны тамадасыды. Таугерийден беш джылгъа тамадады. Кёлден бери фермада ишлей-

ди. Джаш болса да, кеси акъылын бек джаратады. Бир джолда Саламгерий аны бла даулашыб башлады. Ол, тъююшюрге чабмай, малчыла бла акъыллашмай оноу этгенин, тюз болмагъанын айтды.

Саламгерий таймаздан джашлагъа илинеди. Малчыланы кёбюсюнден тамада болгъанлыкъгъа, къалгъанлагъа къарантхагъа, алагъа урушады. Бир кюн а Джанболат бла даулашды. Джанболат джашланы тамадаларыды, гёзет этген бла къалмай, башха ишлеге да джетишеди. Иш бла чыныкъгъан, таб сюекли, бал бетли, джарыкъ ышара сёлешген, бек намыслыды. Къарыулу болса да махтанмайды. Ол гёзетден келгенди, адамла чачылсала джукъларыкъды. Саламгерий алайын сан этмей, бекден бек кычырады. Аны дженгилде тохтамазлыкъын билгенинде, Джанболат ёрге туруб: Малчыла, шагъат болугъуз терслигим болмагъанына. Бу адам, бизге тынчлыкъ берлик тюлдю. Хар кимге «Разлагай» десе да, кесиди алай. Мен муну тынч этейим!» — деб, аны таба силкинди. Фермаланы тамадасы, аны кёлю бла тебгенин билгенинде, юйден чыкъды. Ол андан сора джашла бла кюрешгенин сабыр этди. Алай а, хаман дауур болуб тургъанында, шапалыкъ этген кетди.

Малчыла шапалыкъгъа Таугерийни салдыла. Тири болгъанлыкъгъа, гитчеликден юренмегени себебли, иги эталмайды. Гырджынла кюедиле, сют отха кетеди, айран джетмейди. Ол эталмагъанына къайгъырмай, хар не къатышыб тургъанын сан этмей, телисине ойнайды. Малчыла, анга джукъ айталмайдыла, бир кюнню толугушхуу да ашамайдыла.

Науруз малчыла бла шагърей болгъанды. Саламгерий бла Таугерий болмасала, ол илешмеген джокъду. Айдан бир кере юйлерине эниб, кийимлерин ауушдуруб чыгъады. Къошдан юйге онеки кычырым барды. Юйге келмей кёб турса да, эрикмейди, ишлегенине кыйналмайды. Юйден эсе фермада тургъанын иги синеди.

Къошда бичен тауусулуб, Наурузну таналарын да, кютюлгенлеге къошаргъа оноулашдыла. Абадан таналагъа Джамай къарайды. Эртденбла гебеннге элтиб аш салады, андан ингирге дерги кютеди. Фермада андан тамада джокъду. Сакъалы агъарыб бошагъанды. Къатыны ауушханы себебли, сан бир болмаса, элге бармайды.

Таначыла, бир-бири бла акъыллашыб, таналаны кютерге кетдиле. Багъаналы ёзенни энишге сюрюб, огъартын келген ёзеннге джетгенлей, тюбюнден ёрге бурулдула. Эки ёзен да бир-бирине кёшуллуб, уллу ёзеннге къарайдыла. Бу ёзен тарды: кюнбети, чегет баууру да тикдиле. Танала, эки джаны бла да, джаяу джолчукъланы тизилдиле. Науруз былайтын джюрю-мегенди, ёзенни къалай болгъанын билмейди. Джамай — алларында, Науруз да ызларындан барадыла. Кюнбетни къары эригенди, бузу турады. Ёзенни башы тардан-тар, тикден-тик болуб тауусулады. Джолну кыйынына джетгенлей, артларындан баргъан кёнгур тананы, аякълары тайыб, джыгъылды. Науруз тутхунчу учуб, тикни тюбюне тюшдю. Ол, эрлай дже-тиб, аны ёрге тургъуздуб. Таналарында андан арыкъ джокъду. Ёзенни суучугъу къуругъанлыкъгъа биягъынлай болмаса, бараллыкъ тюлдюле. Науруз тананы артындан тебрегенлей барса да, джыгъылгъан джерине джетерге кесини да аякълары тайыб башладыла. Науруз — ёрге, тана да энишге тебретиле. Джолчукъгъа джетерге кёб къалмагъанды, не келсин элталмайды. Ёзен тогъай бурулубду, Джамай да, танала да кёрюнмейдиле. Къайда болгъанын кёрмегенликге, Науруз анга къычырды. Алай а ол келмеди. Келмегенинде, джылагъан да этди, аманла да айтды. Не джюрексинсе да, умут этгенича болалмады. Тана аны хорлагъанында, алгъындан къызыу барыб, кесинден умут юздюргенча сойланды. Башын кёлтюрюрге излегенин билдиргенинде, Науруз къатына барды. Танаы тюклери кетгенди, башы къанайды. Малны джазыкъсыныб, адамны кёлтугъундан тутуб болушханча, арт джанындан дагъан болгъанлай, кёшха келтирди. Анга бузоуланы биченлеринден салыб, юйге кирди. Джанболат, уяныб тургъаны себебли, сорду: «Науруз, нек джылагъанса?» Ол, Джамайдан кёлю къалгъанын айтды. Таугерий кюлген да этиб: «Тана тёнгерегенликге джылагъан, ийнек тёнгересе къалай этерик эдинг? Мен тууарчы заманымда мал тёнгересе, сейирсиниб къараб, къууаннган эте эдим».

Науруз джылагъанына уялса да, эшитгенин тюзсюнмеди. Ингирде, таначыла джыйылгъан заманда, хапарларын билгенча, бир-бирине джукъ айтмадыла.

Экинчи кюн джыгъылгъан тананы кёшда кёюб, биягъы ёзенни ёрге айландыла. Науруз бюгюн чегет

джанын барады. Джалну кыйыны тогъай айланган-
дан ёргесиди. Ол, алайдан ары болумну кёргенинде,
Джамайдан бош кёлю кялгъанын ангылады.

Танала тайыб джыгъылсала да, тёнгеремегенлей,
ёзенни башына чыкъдыла. Аланы артлары джыйылыр-
гъа, Джамай аш салыб бошады. Нёгери—гебенни, Нау-
руз да ол бир кыйырларын сакълайдыла. Джамай,
тонуну тышы бла кысылгъан къара башлыгъын те-
шиб, ичинден уллу да болмагъан китабны алыб, Нау-
руз билмеген тилде окъуб башлады. Аны эсине: школ
тенглери тюшдюле. Магъанасын ангыламаса да, ёзен-
ден ургъан джелни тауушу бла аны окъугъан ауазы
бир-бирине кёшулүб, сүйүб тынгылайды. Танала тур-
гъанлай, ингирге дери кютюб, баргъанларыча келмей,
сыртны баргъан джал бла ызларына къайтдыла.

Х

Шапа къатын кетгенли малчыла шош болгъанды-
ла. Толу ушхуур ашамагъанча ашагъанлары да иги
джарашмайды. Таугерийге киши джукъ айталмайды,
ол да малчылары инджиулери сан этмейди. Айтхан-
дан не хайыр боллукъду, андан ары болуму болма-
гъаннга?

Малчыла, амалсыздан Наурузгъа айтдыла. Ол, юй-
де джумуш этгенликге, кёшда шапалыкъ этмегенди.
Тынгыласа да, эталлыгъы бла кяаллыгъын билмейди.
Таугерийни таб этмегенин эслегенликге, андан къарыу-
сузду. Ол, этейим демесе да, огъай да демеди.

Науруз, шапалыкъ этерин билдириб, малчыладан
алгъа турду. Эки плитасы болгъан печге сыгын от эт-
ди. Отха суу салыб, ун эледи. Къайнагъан сууну теге-
неде нартюх унга къуюб, къалакъчыкъ бла къатыш-
дырыб, джелгил суумаз ючюн ун бла юсюн джабды.
Къолларын сапын бла джуууб, гырджынла этиб баш-
лады. Таугерийча дуппурла этмей, бирча джукъала
этиб, исси платагъа салады. Бишгекленген тылыны
бек ийлесе, джелимча бир-бирине джабышыб, гыр-
джынла ууалмайдыла. Ууалмагъанларыча, тенгле да
болургъа керекдиле. Малчыла азыкъны кеслеринден
джыядыла: бир айгъа хар адамгъа отуз эки кило-
грамм.

Науруз, ийнек саууулүб бошаргъа, эллини хазырла-
ды. Эм алгъа Саламгерий келди. Печь башында сап-

сары бишиб тургъанланы кѳргенине ийнанмай, бир кесекни къараб турду. Ол заманга быллай бирни биширгенине бюсюреу этер орнуна, хыныракъ сорду:

— Ким юретгенди шапалыкъгъа?

Науруз, бир аманлыкъ этгенча, джунчуб:

— Киши да огъай, билгенимча этеме, — деди. Ол, элге барыргъа ашыгъыб, ашаб кетди. Кѳб турмай малчыла да келди. Ала, Наурузну шапалыкъ этерине ажымсыз болгъанларын, гырджынлагъа къарагъанлары бла танытдыла. Хазыр болгъанларындан эсе да, иги бишгенлерине къууангъанларын билдирди. Къалгъанла ючюн да: «Алма терегинден кери кетмейди», — деди Исса.

Науруз, малчыланы алай этгенлери кѳюн джарытыб, джумуш этиб башлады. Ала келтирген сютню, баш этдирге, эки табакъгъа къуйду. Он кюнден бери кир болуб тургъанланы барын да таза этди. Кюорта-лыкъ ашатханлай, сютлени башларын аулаб, уллу къазанга къуйду. Аны экеулен, агъач бла кѳлтюрюб, от юйде сынджыргъа такъдыла. От юй бла тургъан юйлерини аралары джыйырма метр чакълы барды. Сют къайнай тебregenлей, Джанболатны чакъырды. Ала, элтгенлерича ызына да келтириб, уюрукъ джерине салдыла. Науруз бош турмагъанлай, ингир болса да, джумуш эталлыгъын билди.

Науруз шапалыкъ этиб башлагъанында, малчыланы бетлери джарыб, ашагъанларын джаратханларын танытдыла. Кесине джукъ айтмагъанлыкъгъа, атасына-анасына бюсюреу этеди. Кечеги ушхууурну ашаб бошасала, кѳллери джарыкъ болгъанларын, джырлагъанлары бла билдирди.

Саламгерий да малчыла бла даулашханын къойгъанды. Алай а, элге кѳб барады, бир-бирде газет да келтиреди. Кече ашагъандан сора, джырлагъанны орнуна «Красный Карачай» газетни окъуйду. Алай болгъанлыкъгъа, иги окъуб хапарын айталмаса, малчыла лахорну башлайдыла. Ол да, киши тынгыламагъанын билгенлей, окъугъанын къояды.

Бир кече, ол газет окъуй тургъанлай Науруз ишин бошаб, бу джатхан юйге кирди. Саламгерий малчыла биягъынлай этгенлеринде, газетни терезени тюбуне салды. Науруз газетни ичинден окъуб башлады. Исса анга: «Науруз, тышынгдан окъу», — деди. Ол окъугъанына тансыкъ болгъанча, эрлай окъуб, хапарын айт-

ды. Хапар излеб тургъанла, аны айтханларына онгсунуб тынгыладыла. Исса да, окъутханына ышарыб, чал мыйыкъларын ёрге бура, адамлагъа къарады. Саламгерий ушатмагъанын билдирди. Ол, энтда бюсюреу этер орнуна, Наурузну кесинден эсе иги окъугъанын ушатмай: «Тейри джаш, сен да, кимлени болса да»... — дей, бир затланы мурулдай эшикге кетди.

Джаз башланыргъа малчыланы саны кёб болду. Аталары фермалада ишлеген төрт къыз, алагъа нёгерге да, эрде бир ай туруб айырылгъан, бир къатынкъыз келди. Учетчик столну аш юйге салыб, кабинетин алагъа бош этди. Аланы, тиширыуладан биринчи ийнек саууучула болгъанлары ючюн, сыйлары уллуду. Бир-биринден, эки джылдан кёб тамада тюлдюле. Алай болса да, эм джашлары да, Науруздан эки джылгъа тамадады.

Къызла келгенлеринде Наурузну иши, дженгилленир орнуна, ауур болду. Энди кюнюне онбеш артыкъ гырджын этерге керекди. Оналты джыл да толмагъаннга сексан гырджын этген, эки фляга чакълы сютню къайнатхан, аны орнуна келтирген, бир кере да унутмай уютуб тургъан тынчды деб ким айталлыкъды? «Огъай, оналты толгъан да аллай бир джумушну эталлыкъ тюлдю» дерге боллукъду. Быладан сора да, хар эки кюнден фляганы белинден ёрге озгъан айран къатышлы сют башындан джау чайкъайды. Джау къачандан да кёб болгъанды.

Бир джолда Наурузну келин келгеннге элге чакъырдыла. Ол эки кюннге джетерча гырджын хазырлаб, фермаланы тамадасына айтды. Саламгерий: «Эшта-эшта, сеннге кетерге боллукъ тюлдю», — деб къойду. Ингирде, сют арба тебрерге, дагъыда тиледи. Ол, биягъынлай айтыб, къулагъына да алмады. Наурузну кёлюне: «Беш айдан бери не айтылгъанны да этиб тургъанымда, бир кере тилегеними этмейди», деб келиб:

— Ийсенг ий, иймесенг да кетерикме, — деди.

Саламгерий алай айтханын ушатмай, хыны сорду:

— Ким юретгенди алай айтыргъа?

Науруз ангылай тургъанлай:

— Алай залим эсенг, кел окъушайыкъ, ким кимге юретсе да, — деди. Саламгерий къычырыб:

— Мен алай демейме!

Науруз да:

— Сен алай демей эсенг, мен да башханы билмейме! — деб, арбаны ызындан джетиб, минди. Саламгерий, башын силке, кьошха кетди. Исса, Наурузгъа айланыб айтды:

— Не иги этдинг, былай этгенинги. Ол иги халили болса, бир кере тилегенинги этерге керек эди. Кимди, хазыр гырджынны ашайлазлыкъ? Таугерийни заманында къалай тургъаныбызны унутмазча болгъанбыз. Кесинге билдирмейбиз ансы, сен этген джумушну бирибиз да эталлыкъ тюлбюз. Билдирмесек да, атанга ушатыб, бек разы болуб турабыз. Ол болгъан заманда кьошда кемчилик болмай эди. Алай болса да, бир кечеден кёб къалмазса.

Науруз юйлерине келгенликге, турайым дерге, кёз къарар зат табмайды. Къачан эсе да, инджилиб келгенлеге къанат джайгъан юй къуу-шууду. Юй ишленгенли кеминде джюзге джууукъ адам кече къалгъанды, аланы джартылары чакълы бир да, хакъсыз дегенча тарлыкъда тургъанды. Энди, адам да турмайды, мал да къалмагъанды. Сабахлары тауусулгъанында, ийнеклерин сатхандыла, итлери да кьоорагъанды. Айтыргъа, анасы бла тауукъла болмасала, юйде джукъ джокъду. Гырджын бла тузлукъдан сора башха ашарыкълары болмагъанчады. Гардошлары болгъанлыкъгъа, шорпа этерге этлери бошалгъанды. Науруз, юйде болумдан эсе ферманы джаратады, айтылгъан заманнга баргъан да этеди.

Саламгерийни бир иги иши, кесини терслиги болгъанын билгенча, урушханы бла дженгил джарашады. Алай а Таугерий бла джарашмайды. Саламгерий анга иш айта тебрегенлей, ол да аны урушхан заманында айтхан къарантхаларын кесине айтыб башлайды. Алай этсе, Саламгерий ыйлыгъыб: «Этмей эсенг да, джукъ айтма», — дейди. Энди аны бруцелез ийнекле бла мында кьоюргъа деб турады.

Май болгъанлай, джылы джангурла джаууб, кырдык дженгил чыкъды. Ийнекле кырдыкдан тойгъанларында, сютге иги огъуна кьошулду. Керти да, адам махтарча, иги джаз болгъанды. Малчыла, кирсиз хауаны онгсунуб эшикде кёб турадыла, тау джайлыкъгъа барыргъа хазырланадыла. Саламгерий бла Таугерий болмаса фермалада бузукъ адам джокъду. Эки ферма болгъанлыкъгъа, бир-бирлери бла биригибдиле. Джолгъа керекли боллукъланы кьоураб башлагъандыла.

Башхала бла бирге Саламгерийни фермалары да джолгъа чыкъдыла. Кюн болуучусуча джылыды. Ийнекле алда, малчыла да ызларындан арбала бла барадыла. Эм артда уа, къош керекни джюклеб, Наурузну арбасы. Тау джайлыкълагъа барыр ючюн, фермала элге тюшюб, завод Сыртын ёрге айландыла. Юй Орунладан озуб, кече къалыргъа тохтадыла. Науруз, къарангы болгъунчу малчылагъа ашатыб, джукъларгъа джатды. Кече да джылыды, не кесек да аяз урмайды. Наурузну кёлюне: «Къалай игиди эшикте джатхан», деб келди. Сора, кёкге къарагъанлай, аланы биринчи кёргенча: «Ой-хой-хой, къаллай бир джулдуз барды, адам аланы санаяллыкъмыды? Ала бизден неллай бир узакълыкъдадыла, алагъа джукъ бараллыкъмыды? Не затладыла ала — илму аны билаллыкъмыды? Не уа ала хауада къалай турадыла бир-бирлерине къатышмай?» — деб сейирсине туруб, бугъаланы гюрюлдеген тауушларын эшитгенинде, акъылын алагъа бурду. Аланы туююшюрюклерине ашыгъыб сагъайса да, макъаланы кычырыб тургъанлары белляу айтханча болуб, кёб турмай джукълады.

Малчыла танг атханлай, ийнек сауаргъа кетдиле. «Энди была бир саусала, Мамучаргъа дери бузоула «сауарыкъдыла». Науруз эртден хауаны онгесунуб, бугъалагъа къараргъа сыртлыкъны башына чыкъды. Къалайы да, джашил кырдыкдан, гокка хансладан толуб, бир бетли кёрюнеди. «Бу заманда, бу ариулукъну не бла тенгleshдирирге боллукъду?» — деб кёлюне келтирсе да, анга джууаб табхынчы, бугъаланы келгенлерин кёрюб, эсин алагъа ийди. Ала, Наурузну къатына джетгенлей, тохтадыла.

Наурузлада төрт бугъа барды. Аланы бири, къалгъанладан алаша болгъанлыкъгъа, нёгерлерин къоркъутады. Бугъаны бели узунду, асланча албёскюндю. Бойну базыкъ, башы тегерек, мангылайы аллына чыгъыб, мюйюзлери къысха базыкъдыла. Аны къалай туююшгенин ол кёргенди.

Бир ингирде таначыкъ сагъатда, башха фермадан, кесине базгъанын танытыб бир бугъа гюрюлдеб келди. Бугъаланы къатына джетгенлей. «Албёскюн» да, ол да бир-бирине мынгайышдыла. «Албёскюн», аны къатына джууукъ баргъынчы, къочхарча чынгаб урду. Кесине базыб келген, андан къарамлы болгъанлыкъгъа, эрлай ызына айланыб къачды. Бугъала да аны ызындан сюрюб, Наурузну туурасындан ташайдыла.

Энди бугъала кёбдюле, аланы туююшюрюклерине аны ючюн ашыгъады. Арлакъдан беш бугъаны келгенлерин эседи. Бугъала аны къатына джетгенлей, аланы бугъаларыны ызларындан келгеннге Науруз осмакълаб къарады. Ол бугъаны къарамы Наурузланыкъылыны къайсысындан да онглуду. Кёксюл къараууз, деменгили санлы, бойну-мюйюзлери да базыкъдыла. Науруз бугъаны къарыулу болгъанын билди. «Албёскюн», былайгъа дери базмай келгенин билдирсе да, биягъынлай чынгаб, аны бла тутушду. Алай а, бу бугъа, къачхан огъай эсенг, орнундан хазна тебмеди. Бугъаны къарыулу болгъаны, ажымсыз танылды. Бугъала теберишиб башлагъанлай, кёксюлбоюн «Албёскюнню» аякъларына кырдышны джырдырыб, талайгъа дери элтди. «Албёскюн» кесин хорлатханнга санамай, эрлай башын алыб, тегерек бурулуб урду. Кёксюлбоюн къарыулу болгъанлыкъгъа, «Албёскюнню» башы къаты болгъаны билинди. Кёксюлбоюн бир кесек джунчуса да, дагъыда тебериб башлады. «Албёскюн» да биягъынлай этеди. Бугъала бир-бирин хорлайлмай талайны кюрешдиле. Сора, кёксюлбоюн башы ачыгъанын билдириб, мюйюзлерини учу бла къагъа тебреди. «Албёскюн» анга амал табалмазлыгъын билдириб, туююшгенни къойду. Кёксюлбоюн да тенг болгъаннга санагъанча, аны къоркъутмады. Наурузну бир айгъа болурча эрикгени кетиб, аланы залимле болгъанларына, уста туююшгенлерине, ол бир бугъала анга тиймегенлерине бек сейирсинди.

Эртденнгилик ашагъанлай кетиб тебредиле. Джол, бек тик болмаса да, ёрю сюремди. Бююн артыкъ да джылыды. Алай а, кюн ёрге келирге, кёкню булут басды. Кёб турмай, кюкюремей джылы джангур джаууб башлады. Джангур, арбала баргъанча акъырын башласа да, тохтамайды. Наурузну юсюндегиледен башха кийими джокъду, кийизи бла гырджынланы джабханды. Аны арбасы ауур джюклюдю, артха къалгъанды. Джангур да джаугъанлай, была да баргъанлай турадыла. Ким къалайда баргъаны билинмейди. Наурузну чепкени джангурну тыялмай, кийимлери этине джабышдыла. Энди джауса-къалса да, анга башхасы джокъду. Ингир болургъа Джанболат аллына келиб, ёгюзлени башларын тутханлай, кече къаллыкъ джерлерине элтди.

Кеч болгъанында, джангур тохтаб, сууукъ тубан

басды. Алайда кече кӳалыргӳа, энтда бир ферма келди. Аланы шапалары, джетген джаш, Науруз бла шагӳрей болду. Ол отун хазыр этерге, Науруз да суу келтирди.

Кече Чыракӳ Сыртында джылкычыла тургӳан юйде кӳаллыкдыла. Ала тау джайлыкӳлагӳа кетгендиле. Эки гитче, бир уллу юй бардыла. Юйлени башлары кӳанджалды, тюблери полду. Кӳызла гитче юйлени бирине, эркишиле да уллу юйге джыйылдыла. Уллу юйде узун такӳгӳыч сюеледи. Джылкычыла ат джерлерин тагӳыучугӳа малчыла кийимлерин тиздиле.

Кийимледен саркӳгӳан суу, юйню арасы белкӳауду да, кӳлча болду. Джибиб келгенле исси какны сюйюб ашадыла. Юй уллу болгӳанлыкӳгӳа, суу кӳбге джайылыб, бирер мюйюшге кӳысылдыла.

Науруз сауутларын джыйыб-джуууб бошагӳынчы, талай заман кетди. Ол, бош джер табмай, бир малчыны биргесине айландыргӳан орундукуню тюбюне джатды. Кечелени эм кӳысха заманлары болгӳаны себбли, дженгил танг атды. Малчыла кеслери кӳобханлай, Наурузну да биринчи кере уятдыла. Ол, бир кесекчик джукӳларгӳа табса, дунияны мюлкюн берирча болса да, экинчи айтдырмады. Эрлай туруб, ёгюзлерин джегиб, ызларындан тебреди.

Тюнене не кесек да тохтамай джаугӳан кӳкде бир булутчук да джокӳду. Алай а, тюненеден иги огӳуна сууукӳду. Былай болса да, кӳб турмай кюн тийди. Бир-эки сагӳатдан джол кебиб, ёгюзлеге тынч болду. Наурузну да юсюндегилери кебдиле. Джанболат келиб, джамчысын юсюне джабыб, джукӳларгӳа джатды.

Онбир сагӳат болургӳа Акӳ кӳая эшикге джетдиле. Науруз Джанболатны уятды. Ол, ёрге туруб, бетине да сюйюм уруб: «Науруз, джолну эм кӳыйынына джетгенбиз, сен акӳырын келе тур, мен арбаланы тюшюрюрге болушайым», — деб кетди.

Бу сагӳатха дери ёрю сюрем келиб тургӳандыла, энди мийик тикден тюшерикдиле. Андан ары бир ёрге чыгӳа, бир энишге тюше барлыкдыла. Ийнекле, арбала тюшюб бошаргӳа, Науруз тикни башына джетди. Арбасын берлакӳда кӳоюб, аны башындан кӳарады. Эм алгӳын Кавказ Сынджыр таулары кӳргенинде: «Ой-ой-ой, кӳалай кӳбдюле, таракӳ тишлеча тизилиб! Кӳалай мийикдиле, шекер башлача агӳарыб!» деб кӳ-

люне келди. Джангур джаугъанында, кёкню чарсы кетиб, кёзлери кыяу адам кёзлюкле салыб окъугъанча, таулары нелери да кёрюнедиле. Кюн батханнга къараб бошаб, кюн чыккыгъанга айланганында: «О къой-къой, алагъа нек сейирсинесе, мен тургъанлай?» дегенча, Минги Тау сюеледи. Науруз аны уллулугъуна-мийиклигине сейирсингенден, андан кёз алмай, иги кесекни къараб турду. Джанболатны келгенин кёргенинде, арбасы эсине тюшюб, тикни башына келтирди. Джанболат, кьолунда агъачын арбаны тюбю бла салыб, эки чархын да къурушдурду.

Тикни мийиклиги джюз метрге джетишеди. Джолну акъ зыгъыры ачылыб, арба таймазча тюз болса да, бек тарды. Эниш сюрем айланганлай, арбаны чархлары къурушуб, ёгюзлеге тынч болду. Джол къаты да, тюз да болгъаны ючюн арба чайкълмайды. Алай болса да Джанболат арбадан, Науруз да ёгюзлени башлары тутханлай кёндеден бошаб, энишге тюшерик джерге джетдиле. Энди арба тикден кетерик тюлдю, джолну тебен джаны бла бек уллу таш барды.

Джанболат арбадан тутханын къоюб, ташдан озгунчу тар болгъанын кёргюзюб: «Науруз, Акъ-къая эшик деб, муну ючюн аталгъанды», — деди.

XII

Тикден тюшюб бошаргъа, кюн иги огъуна да джылынды. Джанболат бла Науруз, джылы хауаны онгсунуб арбагъа олтурдула. Кёб бармай ачы кишнеген эшитилди. Ала арбаны тохтатдыла. Ат дагъыда кишнеб, къалайда болгъанын билдирди. Джылкыны кыйырында тору байтал, къатында терекге байланыб тургъанча, ычхыналмай дыгалас этеди. Тайчыгъы анасы бла джылкыны арасында, анасына болушлукъ излегенча, чабханлай турады. Ат бир кесекни терекден узагъыракъ кетгенликке, резин созулуб орнуна джыйылгъанча, ызына къайтады. Атны иймеген, джыджымдан эсе, башхагъа бек ушайды. Кюн алайгъа тиймегенди, аралары эки джюз метрден узакъ болмагъанлыкъгъа, ажымсыз танылмайды. Джанболат бир бёлекден айтды:

— Науруз, сен арбаны къатында тур. Атха кыйынлыкъ джетгеннге ушайды. Алай болгъанын тайчыкъ билдиргенлей турады. Анасыны къатына баргъанлай ызына къачады, кьоркыгъанын танытады.

Джанболат таягъын да, балтаны да алыб, гузаба кетди. Атны къатына джетерге акъырын болду. Балтасын сыртына илиндириб, таягъын къоллары бла ёрге кёлтюрюб, атны къатына джетгенлей, аны иймегенни урду. Байтал, олсагъатлай ычхыныб, джылкъыгъа къачды. Тагъылыб тургъан талайгъа дери барса да, атдан айырылды. Джанболат аны къатына баргъанлай, таягъы бла эки кере урду. Чымыртала бла юсюн джабыб, ташла да салды.

Науруз не болгъанын билмесе да, нёгерини этгенин кёргенлей турду. Джанболат ызына да къарай, арбагъа келди. Ала джолларына тебрегенлей, хапарын башлады:

— Науруз, кесими эсгергенли бюгюнден сейирликге тюбемегенме, джукъну бюгюнден бек да джазыкъсынмагъанма. Мындан къараб таныялмагъаныбыз джылан эди. Таб, сейирсиннгенимча мындан уллу джылан да кёрмегенме. Бек базыкъ болмаса да, юч метрден артыкъ эди. Бир ишексиз да, джылан терекге чырмалыб тургъанлай, ат отлай къатына баргъанды. Къайын терекни къабугъу джыланни тюрсюнюне бек ушайды. Байтал эслемей къатына джетгенинде, эрлай джелининден къабханды. Ат ычхыныргъа кюрешгенликге, джылан къуйругъун терекге къысыб, иймегенди. Къаллай бирни къанын ичген эсе да, тойгъандан джукъусураб, баргъанымы сезалмады. Ат тартхан заманда, ычхыныргъа джетгенликге, ызына келтириб къоя эди. Мени сезалмагъанын билгенимде, байтал биягъанлай созгъанында, джыланни башына таякъ бла урдум. Башы чачакъ болгъанында да, джелинни иймей, терекден къуйругъу тешилди. Ат талайгъа баргъандан сора, джелинин алай ийди.

— Джанболат, сен бармасанг, байтал ычхыналлыкъмы эди?

— Огъай, ат джыгъылыргъа джетгенин танытханында, меннге таукеллик алай келди.

— Сен билген бла неллай бирни кюрешген болур эдиле?

— Аны ажымсыз айталлыкъ тюлме, атны джетген хыйсабына къарагъанда, талай заман болгъаннга ушай эди.

— Джыланни уллулугъундан къоркъдунгму?

— Огъай десем, сен да ийнанмазса, алай а къоркъгъандан кючлю затла бардыла. Бу айтырым — эки-

бизге бирча боллукъ тюлдю. Сен, алкъын акъыл бегитмегенсе, къаллай боллукъ эсенг да, бегиб бошамагъанса. Сеннге къоркъсанг да, къачсанг да айыб келирча болмагъанса: адамдан болушлукъ излеб тургъан заманынгды. Меннге джыйырма беш джыл болгъанды, акъыл да — къарыу да келиб бошагъанды. Адам бу заманына келсе, кеси-кеси бла къалады. Къарыулулугъуна, батырлыгъына кёре этсе да, кесини акъылын бек джаратады, болушлукъ излерге уа ыйлыкъгъан этеди.

Мен, сёз ючюн, къоркъуб болушмай келсем, алай этгеними киши билмегенликге, кесим ёмюрюмде да унуталлыкъ тюл эдим. Адамлыгъым кёлюме джетмегенлей джашауум кетерик эди. Кёре тургъанлай эки малгъа аллай къыйынлыкъ джете тургъанын сан этмезлик, ол адамгъа да игилик этерик тюлдю. Керти адам бюгюнча ишге тюбесе, къызбайлыгъын хорлайды, болушхан да этеди.

— Байталны джелинине джукъ болмай къаллыкъмыды?

— Джелини къаралгъан эди, арт аякъларын сюйрегенлей кетди. Дохтурлугъум болмагъаны себебли, не да быллай ишге тюбегеним ючюн, джелинин сау бла къалырын айталлыкъ тюлме.

— Джанболат, мени къарнашым, Кёлджагъасында отуннга баргъанында, тал чага саблыкъла излей терекде джыланны къатына баргъанлай, къуйругъу бла уруб джыкыгъанды. Чага сабла бла къарыу эталмай кёб туююшгендиле. Сора, хаман башына уруб, алай хорлагъанды. Аны узунлугъу тёрт метрге джетген, базыкылыгъы да бутуна кёб къалмагъан, башыны уллулугъу да орта гоппанча болгъанды. Къошда хапарын айтхан заманда сёлешалмай къалгъанында, элге алыб кетдиле. Алай болгъанлыкъгъа, къоркъгъан заранындан иги болмай, джыл кёзююне ауушду. Сени уа тилинг чалгъан огъай, тюрленнген да этмегенсе. Ол, джылан бла кюрешмей къойса, кесинден уялыб туругъа кереклими боллукъ эди?

— Науруз, сени къарнашынг бла мени тюбегеним бир-бирине аз ушайдыла. Ушагъанлары: джыланла къан изиучоле болгъандыла. Ала, кеслери да эм уллула, эм къарыулула боладыла. Меннге тюбегенден эсе, Асланнга тюбеген кёбге къарыулу болгъанды. Кесим бюгюн кёрсем да, быланы хапарларын эшитгенме.

Была башларына кьоркьгъанлары себебли, кьуйрукъ-лары бла урадыла. Аланы агъач бла сыртларына ургъанлыкьгъа, не кесек да джунчумайдыла. Адамны, малны кьуйругъу бла уруб, не ойсуратса, не иймей тыялса, къынгыр тишлерин этине батдырыб, къанын ичеди. Мен башын эзгенни терт аллай тиши бар эди.

Сени къарнашынг тюбеген бек уллулары болгъанды. Джылан уянгынчы къарнашынг эслесе, къачаргъа керек эди. Мен Асланны таныйма, элде бек онглу джашха санала эди. Иште мен аны озгъан кърмегенме. Дагъыда башхалыгъы: мен кесими къураб, аны хорларымы билиб бардым. Ол а, джыланны къргюнчю, къатына барыб къалгъанды. Джылан адамны кърлерине къараса, адам къачалмайды. Сени къарнашынг а тюбегенча уллу джылан, ёгюзню кьуйругъу бла ургъанлай джыгъыб, арт бутуна кьуйругъун чырмаб, кёлге киргенин къргенме дегенге тюбегенме.

Малчыла быланы алларына къараб тургъанларын билдирди. Эки фляга сютно бышлакъ этиб, эртден азыкъ ашадыла.

Андан ары джол тынч болмаса да, Маматайгъа джетиб, кече къалыргъа тохтадыла. Науруз кечеге не ашатыргъа билмей сагъышлыды. Гырджынла аз болгъандыла, къалгъанлары да ууалгъандыла. Ол как этерге таукел болуб, Саламгерий ушатмагъанын билсе да, от этди. Бир кесекден келиб, урушуб башлады: «Какдан сора джукъ ашатырыкъ тюлмюсе, гырджынынг джокъмуду?» Науруз болгъанын билдирди. Ол, сёз айырмай, ийнеклени къатында тууарчыгъа барды. Анга не эсе да айтханлай, ол джюрексиниб, сёзлени бёлюб-бёлюб айта, таягъын да ёрге тутханлай, тамада таба тебреди. Саламгерий кесини терслигин билгенча ийнеклени ол бир къыйырларына кетди. Хар ким ашаб бошагъанларында, джашыртын къобхан итча, ашаргъа келди. Науруз башха замандача болмай, гырджындан бир той дегенча, бешисин аллына салды.

Мамучаргъа джетерге кёб къалмагъанды. Джолну бек къыйыны мындан арысыды. Талай кере ёрге чыгъаргъа, энишге тюшерге, кенделен барыргъа керек болады. Науруз таймаздан ёгюзлени башларын тутханлай барады. Аны арбасы ауаргъа боллукъ тюлдю. Къош керекден сора да, эки машок ун, бир машок туз бардыла. Кёбюсюне арбасын кеси элтсе да, керек болса, нёгерлери да болушадыла. Тёртюнчю кюн, кюнорта

болуб, Саламгерийни фермалары Мамучаргъа джетдиле.

Мамучар кёб джерди: ачыкъ сыртлары, терен ёзенлери, къалын чегетлери, ёзен суулары бардыла. Мийикде болса да джылыды, Къар таулагъа алай джууукъ тюлдю. Адамны кёлю кёлтюрюлюб, хауа дженгил болгъаны танылады. Джер кёб болгъаны себбли фермала бир-бирлеринден узакъдыла. Ала сютлерин Мамучар заводха элтирикдиле. Завод фермаланы араларындады. Саламгерийни фермалары заводдан төрт-беш кычырым узакълыкъдадыла. Орналгъан джерлери табды: отлаугъа-суугъа да узакълыкъ этмейди. Мында элден эсе салкъынды. Минги Тау къатларындача кёрюнеди, андан аяз келгенлей турады.

Наурузгъа Мамучарда шапалыкъ этген, Багъаналыдан эсе, эки кереге кыйын болду. От юй гитчеде, ашагъан да анда этедиле. Гырджын, отун отда, табалада биширеди. От этгенликге, кызыу тюшгюнчю, талай заман кетеди. Отунла кюйюб бошагъанлай, табаланы тюблерине джаяды, башларына жангыдан от этеди. Аллында асыры кызыу болуб, гырджынла кюйгендиле. Энди, табаланы башларына кюл къуюб, алай от этеди. Былай этсе уа, тюблери башлары да тенгден бишедиле. Къалай этсе да бек кыйыналады. Быллай болумда, джыйырма бла беш адамгъа шапалыкъ этген, оналты джыллыкъ джашха огъай эсенг, кимге да тынч тюлдю. Былай болса да, къалай этсе да, Науруз кыйынын ауурсунмайды. Тургъан юйлери да тарды. Науруз учетчик кызла тургъан юйню чардагъында джатады. Джашлада учетчикледен къайгысыз тургъан джокъду. Ол алкъын киши бла даулашмагъанды, малчыланы кыйынларын аджашдырмайды. Кесини ишине сакъ болгъанлыкъгъа, къолун сууукъ суугъа тийирмейди.

XIII

Мамучаргъа келгенли эки ай толгъанды. Наурузну кийимлери, кеси да кир болгъандыла. Асыры унукъгъандан, фермагъа келген заманындан эсе, энди гитчега кёрюнеди. Фермалада беш тиширу болгъанлыкъгъа, аны бир кюнню да солутмагъандыла. Эртденбла аталары болушуб ийнеклерин саусала, ингирге дери бош турадыла. Саламгерий, кеси гырджындан тойса,

Наурузну кыйналганын, кир болганын сан этмейди. Малчылары барындан да анга, Джанболат бек кыйгырады, болушкан да этеди. Фермаланы тамадасы, ай бошалыб, элге барырга кыуралды. Ол, бир кыггытны юсюнден учетчик бла даулашыб башлады. Кыггытны кеси аджашдырыб, энди андан даулайды. Учетчик, ийнекле сауулуб бошалганлай юйге келиб, стол джанына олтурду. Саламгерий да ызындан келиб, столну кыатында сюелди. Нанак, анга эс бөлмей, ишин этеди. Фермаланы тамадасы, аны сан этмезлигин билгенинде, аджашдырганын табар акылда, стол юсюнде кыггытлагыа узалды. Учетчикни кыарамы ортадан алашаракды, кыарыусузгыа уа ушамайды. Наурузну бир кыолу бла хорлайды. «Тынчны тебгени кыйын» дегенча, Нанак эрлай туруб, аны джыгыар акылда не кыю кыа да тебреди. Ол да: «Тохта-тохта», — дегенлей бир кесекни артына барды. Учетчик умут этгенча болмагганылыкгыа, аны джыгыасын джыртды. Науруз орча этерге кыорешсе да, кеслери тохтадыла. Ала, былай этиб, ишлерин тындырдыла. Нанак ишине джарашканылыкгыа, Саламгерий биягынылай уруша элге кетди.

Эки кюнден Саламгерий да, малланы тамадалары да, зоотехник да келди. Саламгерий бла Хамитни бир-бирине кыарамлары ушайдыла, халилери уа — огбай. Хамит, Кыазийге дери, бу фермалада тамадалык этгенди. Иги ишлегени кыюн, биринчи делегат болуб, Москвагыа барганды. Калинин да «Берекет» колхозну чабычу атыны суратын анга кыргюзгенди. Андан бери уа кыотеу малланы тамадаларыды.

Расул, зоотехникликке окыуб, кыб болмай келгенди. Ортадан мийигирек, узунджаяк, тынч халили болганын билдириб, акырын селешеди. Саламгерий мыдахды, аман этгени белгили болган адамча, энишге кыарагганылай турады.

Хамит, ашаб бошагганылай малчылары джыйыб, фермалагыа тамада Расул болганын айтды. Малчыла, Расулну иги билмегенлери кыюн, Саламгерийден кыутулдук деб кыууанганларын танытмадыла.

Расул Саламгерийден он джылгыа джашды, биринчи ишлеб башлагганын билдиргенча, сагышлыды. Ол, малчыла бла шагърей болуб, хар не болумну билди. Фермалада не кемчилик болганына кыйгырыб, бузоулары суу ичмегенлерин эследи. Кыошну кыатында

быргъычыкъдан акъгъан суучукъ болмаса, ёзеннге тюшмей, суу джокъду. Суучукъдан ичерча тюлдю, ёзеннге сюрюрге аналарына къошуллукудуга. Алай а, суучукъ тикни башындан чыгъады, тюбюне тегене салыргъа боллукъду. Джангы тамада, малчыла бла акъыллашды, суучукъгъа тегене салынды. Бузоуга уа суу ичгенли иги отлайдыла. Расулну малчыла джаратхандыла. Ол Саламгерийча сен эт демейди. Танымагъан, аны тамада болгъанын да билеллик тюлдю; бир кетген малны тыяды, бир чочугъан ийнекни саудурургъа къарайды. Не зат джарсыйды дегенча, сагъайгъанлай турады. Ол тамада болгъанлы, хар зат орунларын табханча, керексиз дауур да къалды. Малчылары кёлери джарыгъанында, сютге да къошулду.

Науруз, джангы тамаданы джангыз къарнашына ушатыб, анга бек илешгенди. Асланча къарамлы тюлдю, тюрсюню уа анга ушайды. Ол бир кюн Наурузгъа: «Мында нек тураса?» — деб сорду. Науруз, анга илешиб, хапарын айтды. Расул, бир кесекден, анга юретген халда башлады:

— Сен бек къыйналыб тураса. Бу болумда быллай бир адамгъа шапалыкъ этген кимге да тынч тюлдю. Сени бу болумгъа джетдириб, къолунгдан ушхуур ашагъанны адамлыгъы джокъду. Эки сайлау берейим, аланы бирин эт, ансы былай тургъанынг боллукъду. Ушата эсенг, къысыр тууарлагъа учетчик бол. Алай болмай, школгъа барыргъа разы эсенг а, джангы келген бугъагъа бир ыйыкъ къарасанг, андан сора элге кетерсе. Науруз окъургъа разылыгъын билдириб, шапалыкъны къоюб, бугъагъа къараргъа джарашды. Расул алай айтхандан сора, тюрсюнюне къараргъа кюзгюсю болмаса да, юсюне осмакълаб къарады. Тыш кёлге асыры къара мелтеден акъ бетли болгъаны танылмайды. Кёнчеги, къара болгъанлыкъгъа, не къумач болгъаны билинмейди. Чарыкълары асыры кёб джамалгъандан, аякъларына уллулукъ этедиле. Ич кийимлерини да тышындагъыларындан хазна башхалыкълары джокъдуга. Эки айдан бери не кийимлери джууулмагъандыла, не кеси джууунмагъанды.

Ол бир кюн, къалгъан сапынчыгъын да алыб, ёзенде суугъа барды. Кюнню узунуга кийимлерин да джууб, джууунган да этиб келди. Наурузну джунчуб тургъаны кетиб, иги огъуна да джарыды.

Шапалыкъ экишер къыз кёзюу этедиле. Алай а,

эки джетген тиширыу, алагъа нёгерге тургъанны да болушдуруб, Наурузча эталмайдыла. Таугерийни заманындача болгъанды. Бир-бирде гырджын джетмей, айран ичиб да къоядыла. Айран да, алгъындан эсе джукъаракъды. Бир кюнню да не гырджын кюймей, не сют отха кетмей къалмагъанчады. Наурузну къаллай бир джумуш этиб тургъаны, бютюн да белгили болду.

Ол эртден-ингир бугъаны башына кыысылгъандан тутуб отлатады, къалгъан заманда бош турады. Кызла бла Науруз, бир-бирлерине орунларын ауушдургъанча болгъандыла. Науруз, солугъан да этиб, кирсиз да болгъанында къарамлы да, суюмлю да болду. Джанболат былай болгъанына къууаннганын танытыб сорду:

— Науруз, Саламгерийни кетгени бузоула бла сеннге джарадыла дейме?

Науруз, соруугъа джууаб этмей, анга сорду:

— Джанболат, мен фермагъа келгенли юч тамаданы сынадым. Аланы къаллайла болгъандарын менден да кесинг иги билесе, Къазийни джылы келгеннге, кёбню кёргеннге санасакъ да, Расул Саламгерийден талайгъа джаш да болгъанлай, джангы да ишлеб теб-регенлей, андан иги тамадалыкъ къалай эталады?

— Науруз, Таугерийни алай огъуна къояйыкъ, шапалыкъ тиширыу иш болгъанлай, эки джетген кыыз, кеслерича бирни да болушдуруб, сен этгенни нек эталмайдыла?

— Мен билген бла, иги шапалыкъ этер ючюн, къарыудан сора да, эс да керекди. Аныча тамадалыкъ этгенни болумундан — билиминден сора да, иги халиси болургъа тыйыншлыды. Саламгерий бла Расулну фахмулары бирча да болмазла, халилери уа башхадыла. Бизде Таугерий бла Саламгерийни халилери аман эдиле да, экиси да кыысталгъанны орнунда кетдиле. Тамадалыкъ этиб, адамланы кёллерине джетген тынч болмаз, алай а адамланы кесине илешдириб, айтханын этдирирге боллукъду. Тамада, уллу кёллю болмай, тюз ишлерге керекди.

— Джанболат, халини къалай ангыларгъа боллукъду?

— Науруз, аны ажымсыз айталлыкъ тюлме. Алай болса да акъыл бла джюрекден болгъаннга бек ушайды. Кеси да, ол джюрекни ичинде турады. Адам джюрегин башхача этерге кесини къарыуу джетмегенчады.

Расул айтханыча, Наурузну ишден бош этди. Джаш элге кетерге ашыгыб, отун хазырлады. Нёгерге Исса да кьуралды. Ала бирге келликлерине бек онгусуннгандыла.

Исса Наурузланы кьатларында джашайды. Фермада ишлегенли кёб болмаса да, джангыз кьызы да ийнек саууучуду. Кеси гитчеди, мыйыкьлары уллуладыла, ётгюр болгьанына шагьатлыкь этедице. Ёзенде Науруз бла кесине нарат дюккючле хазырлагьанды. Ала дюккючлени алыргьа бардыла. Тёрт чархлы арбаны артын кьюуб, аллын джекгендице, чегет кьалын болгьанлыкьгьа, ачыкь джери азды, кьайын тереклени башлары бир-бирлерине джетедице. Дюккючле болгьан джерге кьыйналмай бардыла. Ызларына айланнганларында уа, асыры тикден, ёгюзле тарталмазлыкьлары билдирдице. Науруз, Исса айтханча, ёгюзлени кёндеден бурду. Олсагьатлай ёгюзле да, арба да тайыб тебредице. Науруз, эрлай алларын энишге айландырды. Ёгюзле арбаны тыялмай, учханлай, тикни тюбуне тюшдюле. Ала, Науруз айтханча, узагьыракьтын чыкьдыла. Дюккючлени да бирлерин арбаларына салыб, элге тебредице.

Бир кече джолда кьалсала да, арбаларын аудурмай, бурцелез ийнекле тургьан джерге джетдице. Ийнекле элге алай узакьда тюлдюле. Таугерий, арбачылары таныб, ёзенден алларына чыкьды. Бет тюрсюню джукьлаб келгенине шагьатлыкь этеди. Кёзлери, мардадан кёб джукьлагьанын билдиргенча, бир кесек тюрленгендице. Ол алагьа кёзю кьарагьанын танытды. Арбачыла элге чырмаусуз джетдице. Науруз юйде кьалды, арбасын а Иссагьа берди.

XIV

Элде Мамучардан эсе кёбге иссиди. Кёбден бери джаумагьаны ючюн, бичен кьууурулады деген кьоркьуу барды. Науруз юйге келгенинде, анасы биченде шапалыкь этгенлеге болушургьа бригадагьа кетди. Школгьа барыргьа онбеш кюн кьалгьанды. Науруз ары дери бош турмай, Конзаводха чалкьыгьа баргьанлагьа кьошулду. Башха элледен да джыйылыб, алтаулан болдула. Ала хапджюклерин арбагьа джюклеб, сыртны ёрге айландыла.

Джол Мамучаргьа баргьандан да бек ёрю сюремди. Науруз тенгли алларында, кьалгьанла да арбаны

къатында келеди. Хауа, кюнледеча, иссиди. Кюн кызыдырады, аяз а урмайды.

Джашла, нёгерлери джетгинчи Эмиркъада суу чынгагъаннга къорадыла. Андан салкъын аяз келиб, арыгъанларын кетерирге болушду. Арбалары джетгенлей, Эмиркъа ёзенден солгъа буруллуб, чаллыкъ джерлерине бардыла. Была баргъан кёулакъны кюн бети чалыннганды, чегет баууру да турады. Энди аны чаллыкъдыла. Тамадалары, отуздан атлагъан, школда арбачыды. Науруз, кесини тенги бла аны къарнашын болмаса, къалгъанланы танымайды. Экиси джашыракъла, тёртюсю уллула, къалай чаллыкъларын да билмейди.

Хар ким чалкъыларын джарашдырыб бошагъанлай, балаган ишлеб, эртде огъуна джатдыла. Джатханларыча эртде кёобуб, чаллыкъларыны кыйырындан кирдиле. Науруз, аз-аз чала турса да, джыйыннга кёошулмагъанды. Тенгинден уллуракъды, аны тенгли чалыргъа умут этеди. Дюрюлени узунлукълары джюз метрден артыкъдыла. Чалкъычыла солумагъанлай бешишер дюрю чыкъдыла. Азыкъ ашар заман болгъанлыкъгъа, тохтамайдыла. Алтынчы дюдюледе Наурузну тенги артха къалды. Тёрт сагъатны тохтамай чалгъанлары татыб, дюрюню аягъына кючден чыкъды. Ол, къарыууна джетгенин билдириб, дюрюге джатды. Джангы башлагъанлай огъуна да былай къаты чалгъанларын Науруз ушатмайды. Тамада ушхууур этерге бир чалкъычыны ийди. Дюрюге джатхан, чалмазлыгъын танытханында, джетинчилени тёртеулен башладыла.

Кюн ёрге келгенди, чыкъ кебген огъай эсенг, исси болуб бошагъанды. Наурузну мангылай териси, суу тамчыча акъгъанлай турады. Кёлеги, джангурда джибигенча, сыртына джабышханды. Ол да, нёгерича артха созулду. Джарау болгъунчу къаты чалгъанларын да, аны да къарыууна джетиб, дюрюню аягъына бек кыйналыб чыкъды. Кёзлери алас-булас кёредиле, джыгъылыргъа джетгенди. Аны кёлюне: «Энтда чалыргъа барсала, кетерме», — деб келеди.

Тамада, аны акъылын билгенча, чалкъысын бойнуна салыб, балаган таба айланды. Науруз, асыры арыгъандан баралмай, тенгини къатына олтурду. Ол фермада тургъан заманын да не ауур иш этген эсе да, бюгюнча бир кыйналмагъанды.

Нёгерле, бир-бирине тарыкъмасала да, бир затдан кёллери къалгъанын танытадыла. Солугъанында, Науруз да къарыу алды, экиси да балаганнга келдиле. Асыры арыгъандан ашарлары келмейди. Къулакъ суучукъгъа барыб, бет-къол чайкъаб, эс джыйыб, ашаргъа алай олтурдула. Ётмек бла этинден башха джугъу болмагъан шорпаны ашарыкъдыла. Науруз бла Анвер шошдула, иссиде исси шорпаны акъырын ичедиле. Тамада, аланы халларын эслеб, айтды.

— Ашагъыз джашла! «Къой ётген сууну бёрю ичер», дейдиле. Кесигизни да джарым чалкъычыдан ёрге санагъанбыз, айтыргъа — юч четвертге. Аланы къой — четверт къайгъылары джокъду. «Былай бла къалай чаллыкъбыз? — деб сагъыш этедиле. Наурузну джарымгъа тергеселе да кёлю къаллыкъ тюлдю. Ол ачхагъа къызыныб тюл, бош туралмай келгенди.

Ашаб бошагъанлай, бир кесек да солуб, чалыргъа бардыла. Биягъынлай тизилиб барсала да, ашыкъмайдыла: аягъында солуйдула, башына да акъырын чыгъадыла. Эртденбладан исси болгъанлыкъгъа, джашла нёгерлеринден артха къалмайдыла. Эртденбла аланы сынар ючюн къаты чалгъанларын билгенлеринде, Наурузну кёлуне: «Энчилик къалай аманды, ала къалай тергеселе да биз огъаймы дерик эдик?» — деб келди. Энди ала тенгли чалгъанларына къууаныб, джарыкъ болдула.

Ушхуургъа юч кере да суу бла ётмекни ашайдыла. Ётмек татлыды, шорпаны уа къайнагъан суудан хазна башхалыгъы джокъду. Науруз бир азыкъда ётмекни шорпагъа чанчды. Алай этгенинде, шорпаны суу татыуу кетиб, иссиси да сынды. Былай этгенинде, суююб ашады. Нёгерлери анга:

— Алай нек этесе? — деб сордула.

— Былай этсенг, татлы да, дамлы да болады, — деди. Андан сора, аны атына «Дамлы» атаб, алай этиб ашайдыла.

Чалкъычыла бир-бирлери бла шагърей болгъандыла. Анверни къарнашы, уллу джыйындача, «Акъса-къалды». Тамада бла ол, не болса да, бир кюлджюрлюк табадыла. Арыгъанларын кетерирге болушлукъ этедиле. Кюнле ариула болуб тургъаны себебли, ал кюндеча бир къыйналмай, чалыб джыйыб да бошадыла. Науруз школ башланыргъа юлерине келди. Анасы да бригададан келиб, экинчи сентябрда школгъа барды.

Биягъы школ, биягъы класс болсала да сохтала башхаладыла. Гокка болмаса Науруз таныгъан джокъду. Ол, сегизинчини бошагъанлыкъгъа, тогъузунчу къуралмагъаны себебли, окъугъанын унутмаз ючюн сегизинчиге келгенди. Сохталаны кёбюсю хоншу элледендиле, отузгъа джетишедиле, экисинден къалгъанла — къарачайлыладыла.

Науруз арт партада бош орун табды. Алтынчы дерс ана литература болду. Андан завуч окъутады. Ол, Наурузну таныб, журналгъа джазды. Биринчи кюн, дерсге сочинение джазаргъа берилгенди. Дерсде сохтала джазгъанларын окъуб башладыла. Юч-тёрт къагъытдан кёб джазгъан джокъду. Джазгъанлары да литературадан эсе тюз хапаргъа ушайды. «Орталыкъ» бла «игиден» ёрге алалмайдыла. Бары да окъуялмагъанларында, дерсге биягъы къалды.

Науруз школдан келгенлей сочинение джазыб башлады. Алай а, экинчи кюн чалгъанларына хакъ алыргъа кетди. Ишлегенине алгъанын анасына бериб, отун келтиргенча, энтда бир къууандырды. Андан келгенден сора, сау тетрады джазыб, тёртюнчю сентябрда школгъа барды. Сохтала, аны тюнене къалгъаны ючюн, завуч журналында бузгъанын айтдыла. Беш дерсде башхала джукъ айтмагъанлыкъгъа, алтынчыда завуч хыны сорду:

— Тюнене нек къалгъанса, былтырча этерге умутунгму барды?! Науруз уялгъан да этиб:

— Энди къалмазма, — деди.

— Иги ангыла, къалыргъа боллукъ тюлдю, — деб дерсни башлады. Дерсни джартысы кетерге окъумагъанла да бошадыла. Устаз башха теманы башларгъа, Науруз къолун кёлтюрдю. Ол аны эслегенлей: «Сендамы джазгъанса, къоярыкъ эдинг» дегенча этсе да, дженгил бошаргъа эркинлик берди. Науруз фермада тургъаныны юсунден джазгъанды. Аны сочинениеси-ни, къалгъанныкындан кёблюгюча, джазылгъаны да табды. Тюз хапар бла къалмай, табигъатны да суратлай, литература тилде джазылгъанды. Наурузну окъугъанына сохтала эс бёлюб тынгылайдыла. Завуч, аны дженгилде бошамазлыгъын сезиб, ёрге турду. Акъылын окъулгъаннга ийгенлей, бармагъын да ёрге тутханлай, классда ары-бери барады. Бир-бирде тохтаб, ол ушатханча джазылгъанын танытыб: «Так», — деб, къолун энишге иеди. Дерс бошалыргъа, бир кере да

джангылмай, хар джерде кереклисича магъана чыгъарыб, Науруз да бошады. Завучну ышаргъанына кёзлюклерини джылтырагъанлары да кёшулуб: «Ма былай джазаргъа да, окъургъа да керекди», — деб, «айырма» салды.

Орус литературадан да ол окъутады. Науруз тили джетиб билгенин толу айталмаса да, мен аны билеме дегенча этиб, «отлично» салады. Завучну Наурузгъа кёл салгъаны, кесини кёлюн да иги этеди.

Сохтала биринчи четвертге отметкала алыб башлагъандыла. Бу сегизинчи былтырдан эсе кёбге кючлюдо. Юч-тёртден къалгъанлары «иги» бла «айырмагъа» окъуйдула. Науруз, дерслерин кече этген бла кёймей, эртденбла да джангыртады. Бир къауум дерследе айтыр кюнюн да биледи. Ол кюн окъугъан бла къалмай, анасына:

— Меннге «отлично» ал де да бир айт, — деб тилейди. Анасы алай этгенин онгусунуб:

— Науруз «отлично» алсын, — дейди. Анасы «отлично» деямаса да, къууаныб кетеди, алгъан да этеди. Алай а, доскагъа чыкъса, биле тургъаны да ауузуна келмей туруб, алай айтыб башлайды. Былай болмакълыкъ, Гоккадан уялгъаны ючюндю. Къыз ал партада олтурады, Науруз аны къатына келгенлей, письмо джазгъанлары эсине тюшеди. Ол да, алайын сезиб, анга къарамагъанлыкъгъа, иги айтса онгунганын танытады.

Ол энди къачан эсе да Гоккачыкъ тюлдю. Ортадан алашаракъ болса да таб сюекли, ала кёзлю, узун эшмелери белинден энишге озадыла. Аны не юсюнде, не китабларында бир тамгъа ышанчыгъы джокъду. Кеси да «айырмагъа» окъуйду. Къызлада ол белгили болса да, Науруз да тенглеринден артха къалмайды. Орта сюекли, акъ шинли, джылтыраукъ къара къалын къашлары, къара чачы бир-бирлерине таб джарашадыла. Кёзлери — атасына, бет тюрсюню Асланнга ушайдыла. Базыгъыракъ эринлери скойюмюне заран салмайдыла. Гитче заманында аты: «Тешикбет» болгъанды. Кюлсе, уууртларында чунгурчукълача боладыла.

Джашлада онсегизден озгъанла да бардыла. Ала ны бирлери юйдегилиди. Ала классда, керексиз затланы сёлешедиле. Ичгенлерин — айланганларын айтадыла, иги да окъумайдыла.

Сохтала школдан чачылыб, юйлерине айландыла. «Былайтын нек келесе?» — деб, иги окъумагъанланы бирлери, Пидаргъа сорду. Ол, къолунда конвертни кёр-гюзюб: »Аминатны письмосун почтагъа атарыкъ-ма», — деди. Джашла олсагъатлай огъуна къолундан письмону сермеб алыб окъудула. Письмо, ала излеген-ча, юйлерине джазылмай, техникумда окъугъан сүй-генине джазылгъанды. Орус тилде джазылса да, кёл-къалды болгъан, таб айтымлары бардыла. Письмону талай кере окъуб, къууанигъанларын танытыб, ызына бердиле.

Аминат тыш элчи болгъанлыкъгъа, эгечинде бу эл-де турады. Мынга дери Наурузгъа эки джолда письмо атдыртханды. Ол, кишиге кёргюзген огъай эсенг, ад-ресине да къарамагъанды. Аминат Гокка тенглиди, анга ушагъан да этеди. Аныча таб туралмаса да «иги» бла «айырмагъа» окъуйду. Пидар да тыш элчиди, Нау-руз бла олтурады. «Орталыкъ» бла «игиден» ёрге окъуялмайды.

Экинчи кюн Аминат доскагъа чыкъды. Къолуна таякъчыкъны алыб, географиядан айтыб башлады. Бусагъатда айтханыча бошайлса, «отлично» аллыкъ-ды. Устаз орус къыз болгъанлыкъгъа, Халит письмо-ну ал сёзлерин классха эшитдириб айтды: «Привет из скучного аула Учкекена!» Аминат, токга тийгенча ил-гениб, айтханын къойду. Ахмат да ол сагъатлай экин-чи айтымын айгъакълады: «Хоть ты окрашен золо-той, но я тебя не люблю!» Аминат къып-къызыл бо-луб, бетине да тер уруб, орнуна олтурду. Устаз не бол-гъанын билмей, бир джашлагъа, бир Аминатха къара-ды. Аны асыры уялгъандан бети тюрлене тургъанын кёргенинде, эркинликсиз олтургъанына джукъ айтма-ды. Переменагъа чыкъгъанлай, Аминат Пидардан пись-мосун даулады. Ол, артыкъ къайгъырмай, почтагъа атханын билдирди. Аминат, бек мыдах болуб, ол кюн-ден сора школгъа келмеди. Джашла сан этмегенлик-ге, къызла салкъын болдула. Науруз, аны ышаныб бергенин алагъа кёргюзгенин, Пидарны тюзсюнмеди. Ала, Аминатны кеслерича эталмасала да, школну къойдурдула.

Сохталада Халит бла Ахматдан тамада болмагъан-лыкъгъа, экиси да иги окъумайдыла. Ахматны атасы тирменчиди, ол атасындан ачха урлайды. Экиси да, ичген да, хаулелик да этедиле. Халит игирек окъуса

да, Ахмат джукъ да билмейди. Алай а сорулгъан заманда билмейме демейди. Кеси айта тебрегенча этиб, сохталагъа къулакъ салады. Терс айтса да, джунчуб къалмай, ала юретгенни къайтарады. Алай этиб «орталыкъ» алады. Устазла алай этгенин билгенликге, ышаргъаны бла аланы алдайды. Математикадан айтыргъа Ахмат доскагъа чыкъды. Энди киши айтдыргъан болушурукъ тюдю. Ол аны, билгенча, тюз болмаса да, таукел айтыргъа кюрешди. Устаз тыйылмай айтханына алданыб, «иги» салды. Ахмат, алгъындан да джарыкъ ышарыб, орнуна олтурду. Науруз аны терсине айтханын билгенликге, бир устаздан тартыныб, бир аны къууаннганына къараб, къалай этерге билмей сохталагъа къарады. Киши джукъ айтмазлыгъын билгенинде, кесин тюзге санаб, къолун кѣлтюрдю. Устаз айтыргъа эркинлик бергенинде, Ахматны халатын билдирди. Асхат Алхаз улуну бети къызарса да, Наурузну тюзсюнуб, аны «игисин» «орталыкъ» этди. Науруз тюрлю-тюрлю сылтау бла юч джылны школдан къалгъанды. Ол а, экиджыллыкъ институтну бошаб, аны окъутады.

Четвертге белги алгъан сагъатда, сохтала къачан айтырыкъларын билиб хазырлансала да, къалгъан заманда айтырыкъларындан кѣбге башхалыкъ болмайды. Иги белги алыр ючюн, хар кюнде да, дерс этерге кереклиси танылады.

Кюнорта болгъанлай, биягъынлай сохтала школдан чачылдыла. Хар ким юйлерине къайта, Халит бла Науруз къалдыла. Халит, юйлерине джетгенлей, анга сорду:

— Ахматха не дертинг бар эди, «игисин» «орталыкъгъа» тюшюрюрча? Науруз, сорууну табсынмаса да, кѣлжондегин айтды:

— Ахматха мени не дертим, не зарлыгъым джокъду. Ол, кишиге хыянаты болмагъан, иги джашды. Алай а аны ачха бузады. Ичеди, айланады, дерсин этмейди. Мен, терс айтханын тюзетген болмаса, анга заран этмегенме.

Халит, тамадалыгъына базыныб, къоркютур умутда сѣлешеди:

— Иче эсе, сени ачхангымы ичеди? Айлана эсе, сени анда не ишинг барды? Биз устазны юйюнде да ичебиз. Керек эсенг, историядан аман салдыртайым.

— Сиз иче эсегиз да, сизни тыяр орнуна, окъутхан

сохталары бла ичген тюз этмейди. Кеси алгъын айтмайын дерс береди, сохталагъа кыйын этеди. Сен Аминатхача этерге умут этсенг, мен да сиз сохталаны аманнга юретгенигиз ючюн директоргъа айтыб, сизни школдан кыйыстатдырма.

— Сен директор кърнашынг болгъаны ючюнмю базаса?

— Огъай, директор ким болса да, мен тюзюн айтама. Халит, аны къркъталмазлыгъын таныгъанында, арбазларына кирди. Науруз аны айтханына сэгъышлы болса да, историйдан сора да башламагъанды. Аман окъутханыча артха да кългъанды. Науруз математикадан айтыргъа хазырланды. Ол, биягъынлай анасына да тилетдириб, школгъа барды. Дерс башланганлай доскагъа чыкъды. Иги билгенликге, кюнледен да кългъылыды. Тюненеден бери джашла, эки кълуум болуб, даулашханлай турадыла. Аланы кълбюсю Наурузну тюзсюнселе да, Халит бла нълерлери аны терслендиредиле. Сохталада, аны иги айтырын сюйгенле болгъанлыкългъа, сюймегенле да бардыла.

Ол дерсни айтыб башлагъанлай, Халит аны джангылтыр акылда, кеси аллына джълтериб тебреди. Науруз аны хылла этерге кюрешгенин билгенинде, сохтача джунчумай, устазча сингдириб айтады. Халит, нълерлери анга кълшулмагъанларында, джълтергенин кълйду. Аны хылла этерге излегенин, устаз да, сохтала да билдиле. Ол айтыб бошагъанында, Асхат Алхаз улу ышаргъан да этиб: «Плюс отлично» деб, белги салды. Халит бла нълерлеринден кългъанла, аны кюнледен да залим айтханына, устаз да биринчи джолу аллай белги салгъанына кълуаннганларын — харс ургъанлары бла танытдыла. Халит бла Ахмат да, тюзлюкню хорларын билгенлеринде, алгъындан такъл болдула.

Окълу джыл бошалыргъа къл кълалмагъанды. Науруз джылны аллындан эсе энди иги окълйду. Орус тилни иги билгенинде, «айырма» алгъанлай турады. Спорт бла да кюрешеди, кюнден кюннге кълару кълшулады. Ол кружоклагъа джюрюб, юч знак да алгъанды. Аланы кълкюрегинде джылтырагъанлары, кълюн кълтюргенлей турады.

Наурузгъа экзаменле башланнганларында, бютюн да тынч болду. Таймаздан дерс этиб тургъаны болушлукъл болуб, алада да «айырмагъа» айтыб Махтау къл-

гъыт алды. Андан сора да джетеулен алдыла. Ала, бир-бирлерини кѳолларын тутуб, алгъышла айтдыла. Науруз, Гокканы кѳолун тутханында, аны онгсунуб ышаргъанын ѳмюрде унутмазча болду. Ахмат, Науруздан кѳлю кѳалмагъанын билдириб, аны кѳолун тутуб, Махтау кѳагъытын «джууарын» ангылатды. Науруз кѳагъытын анасына бериб, андан ачха алды. Сора Ахматха: «Кѳолуму тутуб, разылыгъынгы билдиргенинг ючюн, айтханынгы этейим», — деди. Ахмат накъырда бла айтса да, Наурузну кѳлю болгъаны танылды. Халит да, амалсыздан кѳол тутду. Ала, бешеулен болуб, тюкеннге бардыла. Ичген-ашагъан да этиб, Наурузгъа да алгъышла айтдыла. Джашла, бир-бирлерине разылыкъларын танытыб, школдан чачылдыла.

XV

Джайны арасыды. Кюнле иссидиле, хауа ауурду. Кюнортагъа дери чууакъ болгъанлыкъгъа, андан ингирге джер джерден кѳалын акъ булутла чыгъыб, кѳкню саулай джабмай, кѳар кюртлеча кѳаланыб турадыла. Кѳк, аланы аралары бла бек мийикде, кѳараууз-кѳксюл кѳрюнеди. Кюнортадан сора, булутла бир-бирлерине кѳошулуб, кѳаты джангурла джауадыла. Талайдан бери былай болуб тургъаны себебли, орамланы, джолланы ырхы суула бузгъандыла. Битим игиди, ханс джылладан эсе кѳалынды, мийикди.

Науруз, школдан кѳууаныб чыкъса да, бусагъатда бек мыдахды. Ана акъылы бла анасыны айтханында кѳбге башхалыкъ барды. Ол, институтну бошаб, Гокканы алып акъыл этгенликге, анасы алай айтмайды. Кесине да онджети да толмагъанлай, андан да эки джылгъа джашны ал дегенине бек сейирсинеди. Анасы Наурузну джашлай юйдегили этерге излегени — келинни этгенин кѳлтюралмагъаны ючюндю. Ол, Аслан ауушхандан сора, беш джылдан эрге кетгенди. Энди андан кѳлю кѳалгъанын билдиргенлигиди. Науруз а анасыны былай этгенин тюзсюнмейди. Бусагъатха дери анасын разы этиб тургъанлыкъгъа, энди анга бек кереклини ол излегенча айтмагъанына кѳалай этерге билмейди. Огъай дерге, анасыны хатерин этеди, хо дерге уа — кесини ѳмюрлюк джашауу бузуллугъуна кѳайгъырады. Бир да кѳуурса да, Гокканы ал десе унарыкъ эсе да, аны окъуууна заран боллугъу ючюн

айтыргъа излемейди. Гокканы ышаргъаны джюрегине сингенди, акъылындан кетмейди. Ала къол тутушхан заманларында бир-бирин суйгенлерин билгендиле. Алай а, алкъын эртде болгъаны себебли, аны ачыкъларгъа излемегендиле. Науруз, не кёб сагъыш этсе да, анасын тюзсюнмейди. Джылы да джетмегенлей, окъуб да бошамагъанлай, джумуш да эте тургъанлай, кесине да сормагъанлай къадалгъанына бек къыйналады. Кечеле къысхала болсала да, толу джукълаялмады. Джукълаялмагъан аман болгъанын билди.

Бир кюн Науруз къатларында тенги бла къобаннга джуунургъа барды. Андан къайтыб келе, Гоккаланы къатларында къара суудан ичиб, къырдышха джатдыла. Тенги, андан бир джылгъа тамада болса да, къатын къайгъысы джокъду. Науруз, кесини хыйсабына къарагъанда, анга сукъланады. Алай а, Гоккагъа кёзю къарагъанын билдиргенлей турады. Къагъыт, къалам табса, письмо джазарыкъ эди; Гокка суугъа келсе, анга берирге. Гоккалары бла къара сууну аралары узакъ тюлдю.

Науруз былайда тургъанын онгсунуб, андан болушлукъ излегенча, къобанны тауушуна тынгылайды. Суу тауушха тынгыласа да, кёлю терен сагъышдады. Аны акъылына: «Бюгюн Гокканы кёралсам, анама огъай дерме», деб келгенди. Нёгери суугъа келлигине ашыкъса да, Науруз юлерине къарагъанлай турады. Ол, не суу алыргъа келмеди, не арбазларында кёрюнмеди.

Кюнорта озгъанлай, биягъы булутла кёкню джабханларындан джауары белгили болду. Науруз, Гокканы кёралмагъанында, мыдах болуб, юлерине келди. Ол, анасын тюзге санамаса да, даулашханын къойду. «Мени быллай бир ушамагъаным ючюн къоярыкъ болур» — деб кёлюне келтирсе да, анасы аны юйдегили этди.

Ол къууаныр орнуна, кюн булутха киргенча, салкъын тартды. Кесинден да эки джылгъа джашны алгъанына уялыб, орамгъа да кёб чыкъмайды. Школ джетсе къалай этерин билмейди. Гокка тогъузунчугъа барса, андан тартынмай, биргесине окъурукъ тюлдю. Аны кёрюр ючюн беш къычырымгъа барса да, энди биргесине окъургъа уялады.

Науруз, Гокканы тогъузунчугъа джюрюгенин билгенинде, къатларында элде техникумда окъургъа джа-

рашды. Математикадан устаз болур мураты бузулуб, мал дохтурлукъгъа окъуйду. Наурузладан техникумгъа тогъуз кыычырым барды. Узакъгъа джюрюгенден эсе да, алгъанын джаратмай, бек кыйналады. Науруз излегенча, не джумуш, не ашарыкъ эталмайды. Ол этген шапалыкъны эки джетген кыз да эталмагъандыла. Сора онбеш да иги толмагъан эталмазлыгъын биледи. «Ушхууур эте билген, юнъю кирсиз тутхан, джылындан сора да, болумундан, юреннгенинден болады. Муну не эси джокъду, не юренмегенди» деб кёлюне келеди.

Ол, аны бла туралмазлыгъын билиб, къалай джумуш этгенин анасына айтды. Анасы анга: «Алкъын джашды, эте барса юренир», — деб кыйду. Науруз да кыоярын билдирди. Анасы къатларында кызын чакъырды. Ала анга бек урушдула. Науруз, аланы урушханларын кёлтюралмай, сабийча джылады. Эгечи да: «Кесинг сабийликден чыкъмагъанлай, къатын кыояргъа кюрешесе», — деб самаркъау этди.

Науруз анасына айтханын этдиралмагъанында, кеси юйден кетгенча, техникумда туругъа джарашды. Техникумда, ашарыкъдан керекли болса да, джюреги кыйналмай турады. Бир кюн, Аскерчилик училищеге барыргъа суйген деб, техникумда белгили этилди. Науруз, джыл тюгел джетмесе да, барыргъа разылыгъын билдирди. Комиссия къараб, аны бла ючеуленни, анда окъургъа алдыла. Ол, юлерине да билдирмей, училищеге кетди. Баргъан джеринден кёб турмай письмо келди. Анасы, аны билдирмей кетгенин, андан кёлю къалгъаны ючюн болгъанын сизди. Кеси да, джашы кетгенден сора, келинине илиниб башлады. Ол, не кюрешсе да, кыызларыча джумуш этдиралмайды. Науруз юй бийчесине кирлиди деген эсе, анасы уа зыраф этгенин айтады. Келини да, ол сагъатдача ышарыб турмайды, юлерине кетиб да келеди. Наурузну анасы, джашыны айтханын этмегенине, энди сокъуранады.

Науруз училищеге юйден эсе иги турады. Джюреги кыйналмайды, эришиуледе алда барады. Хар ай сайын ёсген да этиб, къарыу да кыошулады. Хар неде да алчылыкъ этгени ючюн, командирле аны ариу кёреди. Анга: «Сени кёрюрге келгендиле» — деб билдирдиле. Ол, кишини келлигин артыкъ излемегенликге, анасы бла эгечини баргъанларына ышарылгъанын

танытды. Ала да джашны ёсгенине, бети иги болгъанына къууандыла. Науруз, ала бла буюрулгъан заманы олтуруб, эндиден сора келиб къыйналмазлыкъларын билдирди. Аланы дженгил кёре келгенлерин, аны бек эркетгенлерин, ол заманда айтханын этмегенлерине сокъураннганлары ючюндю, деб ангылады.

Наурузну кёлю адамлары баргъанлы бютюн да джарыкъ болду. Училищени бошаса, Гокканы алып акъылгъа кирди. Школдан чачылгъандан сора, Гоккагъа тюбемесе да, менде терслик болмагъанын биле болур деб умут этеди. Алай а ол этген умут болмазлыкъы ачыкълана башлагъанды...

Германия, төгерегинде къралланы алып, бизни бла бир белги болду. Арабызда джарашыу болгъанлыкъгъа, бизни бла къазауат этери танылады. Халкъгъа ачыкъ тюл эсе да, биз да хазырланабыз.

XVI

Иван, беш джылны окъуб бошагъанында, Москвада тамада инженерлик этеди. Ишлеб башлагъанында, юдегисин да элтгенди. Джашаулары игиди, юйлеринден да болушлукъ алгъанлай турадыла. Къызчыгъына алты джыл болгъанды. Москвагъа келгенли, къызчыкълары орус тилге дженгил юренир ючюн, анасы бла аны бла немчача сёлешмейди. Иванлары Дмитрийлери бла хоншудула. Аланы да Луиза тенгли джашчыкълары барды. Хоншула, бир-бирлерине илешиб, джарашыу турадыла. Дмитрий бла къатыны ишге кетселе, джашчыкъларын Кристинагъа къоядыла. Алай а, джашчыкъ Луиза бла ойнагъанына кёл салмай, анасына тарыкъды:

— Мен аны бла къалай ойнарыкъма? Ол сёлеше билмейди, хар неге башха сёзле айтады.

— Огъай, Саша, селеше ол да биледи, орусча билмейди ансы. Сен аны бла ойнаб турсанг, ол — орусча, сен да немчача сёлеширге юренниксиз. Школгъа бара тебресенг, джашчыкъла бла ойнарса, ары дери Луиза бла ойна; кеси да къалай ариучукъду, къара чашчыгъы джылтырай.

Саша бир кесекден сорду:

— Меннге немчача юренирге неге керекди?

— Абадан класслада немчача да окъурукъсуз, ол заманда къыйналмазса. Луиза да, орусча билсе, окъур-

гъа тынч болур. Экигиз да бир классха барлыкъсыз, бир-биринге эриширсиз.

Сашаны анасы устазды, орта школда окъутады. Сюеги Кристинагъа ушаса да, тюрсюню уа — огъай. Кристина къара шинлиди, Анастасия уа бал бетлиди; адамны кесине дженгил илешдиреди. Кристина шош турургъа скойсе да, анга илешгенли джарыгъыракъ болгъанды.

Сашаны атасы да инженерди. Алай а башха завод-да ишлейди. Иванча къарамлы болмаса да, сабыр сёлешген, таб адамды. Иван белгили къарамлыды. Сюеги да, тюрсюню да бир-бирине ушайдыла. Ортадан мийигирек, токъ санлы болгъаны, къарыулу болгъанын билдиреди, кенг мангылайы да акъыллы болгъанын танытады. Была да, къатынларыча бир-бирине илешгендиле.

Школ джетгенлей, Саша бла Луиза биринчиге бардыла. Аланы бирге ойнагъанлары Луизагъа болушлукъ этиб, орусча сёлеше билмеген къызчыкъ, къыйналмай окъуйду. Экисини да тюрсюнлери аналарына ушайдыла. Энди, башха джатханлары болмаса, бир юйдегича турадыла. Саша бла Луиза да эки юйдегиге да тенгдиле, Иванны Сашагъа кёзю къарайды. Анастасия бла Луиза да аллайындыла. Былай джарашыу тургъанлары, эки юйдегиге да уллу болушлукъ болады.

...Бу халда талай джыл кетди. Саша бла Луиза, сегизинчини «айырмагъа» бошаб, Махтау къагъытла алдыла. Ала, эгеч-къарнашча турадыла, бир-бирин а андан бек сюедице. Бири юйде болмаса, экинчи аны терк джокълайды, хаман да бирге турургъа излегенлерин танытадыла.

Кёзюу-кёзюую бла заман тюрленеди. Къралла да, заманнга кёре, тюрленедиле. Бизни кърал къайгъы излемейди. Къралланы тынчыкълыкъларын бузаргъа излеген Германия бла да шохлукъ джюрютеди. Арабызда тынчыкъ болгъаны ючюн адамла бир-бирине ойлаша барадыла.

Бизден Германиягъа барыргъа Иваннга буйрукъ болду. Ол юйдегисин да элтирге таукел этгенин адамларына билдирди. Къатыны джукъ айтмагъанлыкъгъа, къызы ушатмагъанын танытды. Луиза, Сашагъа дженгил тансыкъ боллугъун сезиб, атасына сорду:

— Атам, Германияда къаллай бир турлукъбуз, школ башланьргъа къайтырыкъбызмы?

— Луиза, ажымсыз билмейме, бир-эки айдан къайтырыкъ болурбуз.

— Къачан тебрерикбиз да?

— Къуралыб бошасакъ.

Эки кюннге Иванлары кетерча болдула. Ала, кече узун олтуруб, Дмитрийледен тансыкъларын алдыла. Къаллай бир турлукъларын билмегенликге алай бир заманны ариу джашагъанлары себебли, бир-бирлеринден айырылыргъа ырыслайдыла. Луиза бла Саша бирге суратха тюшюб, аланы артларына унутулмазлыкъ сёзле джазыб, бирерин алдыла. Иванлары, айтылгъан заманнга къуралыб, Германиягъа кетдиле.

Джайны ал айыды. Кюн узун болгъанлыкъгъа, алай исси тюлдю. Поездни ичи салкъынды. Ачылыб тургъан терезеден аяз келгенлей турады. Кече джатамасала да, джукъларгъа излеген джокъду. Кристина джол азыкъларын джарашдырады. Луиза да вагонну терезесинден къарагъанлай барады. Шахарланы — элени юслери бла озадыла. Алтынча саргъалыб тургъан будай сабанланы, асыры узакъдан, кыйырлары кёрюнмейдиле. Мюрзеу оургъа кёб къалмагъанды. Иван газетни окъуб бошагъанында, кызы бла бежири келди:

— Луиза, неге къарайса? Эрикмей келемисе?

— О, атам! Къаллай бир элни, джерни кёрюб келеме, къалай эригирикме? Бизден кёб джери, шахары болгъан болмаз?

— Кёбдю небиз да, джашауубуз да игиди.

— Алгъын заманда адамла, школда окъугъаныбызча, аманмы джашагъандыла?

— Мен да, ол заманда, адамланы къалай джашагъанларын билирча болмагъан эдим. Айт дей эсенг а, кесими юсюмден айтайым.

Кызы атасыны къатына олтуруб:

— Меннге неден да аны билирге керекди, — деб, тынгыларгъа суйгенин билдирди. Иван юйлеринден кетгенин айтды. Луиза, атасына алгъындан да бек илешиб, ол заманда джашауну къалай болгъанына тюшюндю. Алай а атасы, аны неге эсе да тесукъа этгенин сезиб, сорду:

— Айтханыма иги ийнанмаймыса?.. Къалгъанны билмей эсе да, былагъа не халда келгеними ананг да айтырыкъды.

— Огъай, ийнаннган а этеме, сорлугъум барды ансы.

— Бир да къарама да, сор, хар нени да билирге керекди.

— Мени уллу атам, сизни кесине джаш этиб, къызын къалай берди?

— Луиза, сен да, джукъну эслемей къоярыкъ тюлсе. Алай а сорууунга ананг джууаб этсин.

Ол анасына къарады. Анасы, бир аманлыкъ этгенча, уялгъан да этиб айтды:

— Бу иш, мени атам, сени атангы халисин джаратханы ючюн болгъанды.

— Кесигиз а разымы эдигиз?

— Аны, бизни тургъаныбыздан оюм этиб, кесинг билирге керексе. Луиза, билмей тургъанларын билгенинде, сейирсинди. Иван, алайын эслеб, къызына сорду:

— Луиза, хали деб неге айтадыла?

Къызы, не кюрешсе да, атасы излегенча джууаб эталмады. Иван анга талай затны юретир акъылгъа кирди:

— Мен былагъа «джаш» болгъандан сора, биринчи кере ашаргъа олтургъаныкъда, сени уллу атанг сёлеше келиб: «Бизни бу насыбха джетдирген сени халингди» — деди. Мен, ол заманда, хали деб эшитген да этмеген эдим. Ашаб бошагъаныкъда, олтурургъа терек тюбуне бардыкъ. Ол кесини, къралны юсюнден да талай сёлешди. Анга: «Хали не затды?» — деб сордум. Алай соргъаныма бюсюреу да этиб, аны юсюнден талай сёз айтыб: «Уллу болсанг, не зат болгъанын, неге джарагъанын кесинг да билликсе», — деди. Алай а, кесини иги халиси болмагъан, уллу болса да аны билмейди, билирге да излемейди. Халиси кесине игича кёрюннгенлей турлукъду. Хали, белгисизча болгъанлыкъгъа, адамгъа бек кереклиди. Сен иги ангылар ючюн, кесибибизни юсюбюзден юлгю алайыкъ. Биз, Дмитрийлери бла хоншу джашаб, бир юйдегича тургъанлы, он джыл болду. Ол заманны ичинде, бир-бирибизге джюрек кыйнар сёз айтмагъанбыз, неда, бир кере да даулашмагъанбыз. Неденди алай болгъаныбыз? Аланы да, бизни да бирча халилерибиз болгъаны ючюндю. Бир-бири кёлюбюзге джетерге, не игиликни да этерге излегенлей турабыз. Былай тургъаныбыз, эки юйдегиге да уллу болушлукъ болады. Кесим де-

ген, кесин махтаргъа излейди. Аллай адам, къалгъан-ланы кесинден тѣбен тутханлай, аланы сындыргъанлай турады. Аллай халиси болгъаннга, амалсыздан болмаса, адам илешмейди. Мен юч атаны сынагъанма. Кесими атам тутулгъунчу, къалгъанла да анычадыла деб тура эдим. Аталыгъымы халиси уа: тургъан юйюмден кетерди, башымы суугъа атаргъа джетдирди. Ючюнчюсю да сени уллу атанг. Мен энди халиге магъана бермей къалай къояйым? Огъай, ол бош зат тюлдю, къалгъан болумларыча, адамлагъа бек кереклиди. Бизни кърал бир юйдегича джашагъаны себебли, адамланы халилери иги болуб хыянатсыз урунсала, джашауубуз игиден иги болуб барлыкъды.

Луиза, баш этиб айтырым: «Кийимни джангылыкъдан, намысны джашлыкъдан сакъла» дегенча, намысынгы бек сакъла: атма, сатма, алдама, урлама. Уллу кѣллю болма, башханы кесингден тѣбен кѣрме. Эринме, мухол болма, адамгъа эришсенг да зарланма. Ата-ана сабийлерин игиге юретирге борчлудула. Аланы юретгенлерини, кеслерини джюрютгенлерини уллу магъаналары бардыла. Биз да, сени джангызса деб эрке этмегенбиз. Энди джангыз да тюлсе, Саша къарнашынгдады. Бюгюн айтханларым бусагъатынга боллукъдула. Алай а, сен акъыл бегитиб бошамагъанса, нени да билирге керексе. Тиширыу бир джангылгъаны ючюн, саулай джашауун бузаргъа боллукъду. Аны хаулеликге юреннгени уа, эски быстыргъа ушарыкъды. Бир къауумла ичкини, хаулеликни насыбха санайдыла, уллу джангыладыла. Ички-хаулелик — адамны бек алдайдыла, тура-туруб джоуб да къоядыла. Керти насыб: тюбеген адамы бла бир акъылгъа келишиб, сабийлери айтханларын этиб, къайгъысыз турсалады. Луиза бек айтырым: адам, къаллай да болсун, терсликни этерге, айтыргъа да кесинден уялса-хали да алайдан бошланады.

Луиза, атасына суюб тынгылаб, айтылгъанны толу ангылады. Заманны къалай кетгенин эслегинчи, кюнорта болду. Ала эки кюнден Германиягъа джетдиле. Чекден озгъандан сора, мында адам эригирча болгъаны танылды.

Германияда атасындан-анасындан да Луизагъа къыйын болду. Башха къралда, башха миллетде, хар не башхача кѣрюннгендиле. Ол, анда джашау биздеча болмагъаны ючюн, дженгил эригирин ангылады.

Иванлары Германиягъа баргъандан сора, кёб турмай къазауат башланды. Бизни бла шохлукъ джюрютуб тургъанларын бузгъанларына, Германияны терсиниб, аланы джюреклери бек къыйналдыла. Ючюсуда мыдах болуб, немцала эрши кёрюндюле. Бютюнда бизни шахарланы алыб баргъанларына къыйналдыла.

Къазауат башланнгандан сора, Иванланы джашаулары аман болду. Аланы къайгъылары этилмейди, ашарыкъгъа инджиледи. Иван, амалсыздан агъач ишге джарашды. Кристина алай къайгъырмаса да, къызына къыйын болду. Джарыкъ туруучу къызчыкъ, джашауундан тюнголгенча, бек мыдахды. Алай тургъанына къайгъырыб, школ башланнганлай, аны окъургъа салдыла.

XVII

Дмитрийлери, Иванланы ашыргъандан сора, бек салкъын болдула. Саша, Луизаны дженгил тансыкълаб, аны бек суюгенин билди. Ала Иванланы дженгил къайтырыкъларына ашыкъгъанлыкъгъа, аладан хапар келгинчи, къазауат башланды. «Чакъырылмагъан къонакъча», къазауатны чыкъгъанына къыйналыб, кеслери къайгъылы болдула.

Сашаны джылы джетмесе да, Дмитрий урушха барлыгъын билди. Москвагъа бек къоркъуулу кёзюуде, кеси разылыгъы бла урушха кетди. Андан, кёб турмай, не болгъаны билинмеген къагъыт келди. Анастасия эрине къыйналса да, къралгъа джетген хыйсабха къараб, джюрегине тёзюм салды.

Немцала Москвагъа айланнгандыла, кеслерине да ышаныу къалмагъанды. Адамланы, бизни кючюбюз аланыкъына тенглик эталмагъанына, джюреклери бек къыйналдыла. Къазауат башланнганында, устазла азлыкъ этиб, Анастасия эки сменде да окъутады. Юй джумушуна джашы да болушады. Сашаны джылы толмагъанлыкъгъа, урушха барыргъа ашыгъады. Кеси да лётчик болургъа умут этеди. Анасы уа лётчикден эсе тахсачыгъа тыйыншлы болгъанын биледи, анга разыды. Саша анасын разы этер акъылда, тахсачы болур кёл алды.

...Къазауат башланнганлы джылдан озгъанды. Немцала, Москваны алалмагъанларында, кючлерин

тёбен фронтха салгъандыла. Аланы Сталинградны алыр акъыллары барды.

Саша, онунчуну бошагъанлай, аскерге кетерин биледи. Ол, тахсачы болур ючюн, тутушну устасы болду. Бу эки джылда уа, аны ауазы да тюрленнгенди. Ортадан мийикди, бели ингичгеди, билеклери базыкъладыла, джау орунлары кенгледиле, ауурлугъундан эсе кёбге къаруулуду. Ол, анасына болушханча, кимге да болушханлай турады. Былай болса да, онунчу классны бошагъанлай аскерге кетди.

Саша кесини муратыча, тахсачылыкъ этерге тёбен фронтха тюшдю. Тахсагъа барыргъа ашыкъса да, бир айгъа юренирге кетди. Алай а, аны юренир кереклиси джокъду. Эки джылны юреннгени болушлукъ этеди. Къайсы эришиуде да нёгерлеринден кёбге онглу болады. Юрениб бошасала уа бир-бирлери бла тутушадыла. Эм залимлери бла да юретген устаз тутушады. Неллай бир бла тутушхан эсе да, аны киши джыкъмагъанды. Ол, артыкъ къарамы болмагъанлыкъгъа, устады, сингирди. Тахсачыла юрениб бошагъанларында тутуш башланды. Саша къыйналмай нёгерлерин джыкъды. Устаз аны бла тутушду. Ала, бир-бирлерин джыгъалмай, талайны кюрешдиле. Саша саулай ючюн салмайды, джыгъаргъа тартынады. Устаз аны кёлю бла тутушурун билдирди. Саша, кёб тутмай, аны джыкъды. Ол, анга бюсюреу этиб, эм уллу махтауну аны къагъытына джазды.

* * *

Науруз училищени тюгел бошагъынчы къазауат башланды. Лейтенант болгъан картын юйлерине ийсе да, кеси къазауатха кетди. Ол тёбен фронтда урушха кирди. Къазауатны ал кёзююунден эсе, бусагъатда къаты урушла боладыла. Эки къауумдан да кёб адам къорайды. Немцала, ал джылдача, мыллык атхандыла. Науруз, дженгил джаралы болуб, солургъа тохтады. Бизни кърал, немцаланы былай этериклерин, къачда огъуна билгенди. Къышны узуну, Ростовдан башлаб, Сталинградха барлыкъ джоллагъа танка къыйналырча индекле къазылгъандыла.

Къазауатла бола тургъаны себебли, къазауатны башланнганындан эсе, аны джюрегин къыйнагъан: бизни кючюбюз фашистленикине къарыу эталмагъаныды. Бу къазауат къалгъанлагъа ушамайды, адам-

ланы отха къуйгъанчады. Немцала, ал джылда этген джангылычлыкъларын къайтарыр акъылда, гузабалагъандыла. Сталинградны, Кавказны алмагъанлай, Москва бла кюрешгенлерин кеслерин джангылгъаннга санайдыла.

Науруз, джарасы сау болгъанлай, джангыдан урушха кирди. Уруш асыры къаты болгъандан, джер да, кёк да бир-бирине къатышыб, къалайда не болгъаны танылмайды. Бизни техникабыз энтда немцаланыктына тенглик эталмайды...

Наурузну взводу седирегенди. Бизникилени къайдагъыларын билмейди, анга буйрукъ берген джокъду. Эки джанындан да кёб адам къорагъанды. Наурузну къулакълары тунукъгъандыла, башы чайкъалгъанды. Аллында аскер кермей, къолларына гранатала алыб, ол ёрге къобду. Аскер кёрмегенликге, артындан сёлешгенле эшитилдиле. Джаула бизникилени сюрюб келгенлерин кёргенинде, пленнге тюшгенин билди. Алай а не этерге билмей, сюелиб турду.

Джау солдат, аны къатына джетгенлей «Комиссар!!» — деб, автоматын анга буруб, къолларын ёрге тутдурду. Сора, командир болгъанын таныгъанында: къолларындан гранатларын, белинден герохун, джагъасындан да кубиклерин алыб, пленлеге къошду. Джер-джерден къошула, аланы санлары эки миннге джууукълашды. Фашистле аланы итле бла сюрюб тебредиле. Кюнюне: кесек ётмекчик бла ханс суу ашатадыла. Бир къауумлагъа ол да джетмейди. Наурузну ашарыкъ алыргъа джугъу джокъду. Ётмекчигин къабса да, суудан къурулай къалады. Ауузланган кирик этгенликге, кюнден-кюннге, къарыусуз болуб башлагъанды. Кюн иссиди, хауа ауурду, солургъа къыйынды. Таймаздан букъу болуб тургъаны себебли, адамланы тюрсюнлери танылмайдыла. Бюгюн Наурузгъа татыгъанды, артха къалгъанды. Кюн ётгенден: башы аууйду, кёлю булгъанады. Ач болгъанлыкъгъа, къусары келеди. Кёзлери ауангы кёредиле, джыгъылыргъа джетиб, алай къалады. Бир-бирде, артында келген немца солдатны автоматына къарайды. Джыгъылгъанлай урлугъун биледи. Науруз барыргъа кюрешсе да, джашауундан тюнгюлгенди, анга кёзюн къаратыр зат да къалмагъанды.

Пленле, таудан келген шоркъа суучукъгъа джетиб, солургъа тохтадыла. Суучукъ, Кавказны сууларыча,

кёксюл бетлиди. Науруз, Кавказны эсине тюшюрюб, суучукъдан тойгъунчу ичди. Аны кёзлери жарыкъ кёрюб, тентирегени да къалды.

Ол, кавказлы табар муратда, пленлеге къарагъанлай турады. Пленныйле бетлерин джуууб, букъуларын кетергенлеринде, бир адамгъа ишек болуб, къайдан болгъанын билирге изледи. Соргъаны Кавказдан болгъанын билдирди. Ол адыгейли болса да, Науруз анга илешди. Адыгейли пленныйлени барындан да къарамлыды. Аны кателогу барды, къарыулу болгъанын билдириб, ашарыкъны алгъа джетиб алады. Алай болгъанына да, адамланы аралары бла къыйналмай джюрюгени, тюрленмей тургъаны, шагъатлыкъ этедиле. Къарамы: ортадан мийикди, базыкъ санлыды, мутхуз къанлыды. Хар заманда да, темир къазакъча, бир халда турады. Науруз, Азнауур бла танышхандан сора, бир кесек къарыу алды. Ол алыб келгенни экиси да ашайдыла, аны тёзюмлюлюгю Наурузгъа да болушлукъ этеди. Ала шагърей болуб бошагъанларында, таб тюшгенлей къачаргъа оноулашадыла. Пленле кече къалыргъа кёлню къатында тохтадыла. Кёл узунду, кенг тюлдю, ол къыйыры чегетди. Науруз бла Азнаур, къачаргъа таукел болуб, кёлню къатына джатдыла. Арыб келгенле, бир-бирлерине къысылыб, хурулдаб джукълайдыла. Немцала, кеслери да арыгъандыла. Кёзюу-кёзюу джукълайдыла, юч итлери да барды. Науруз бла Азнауур джукъламайдыла. Танг атаргъа джууукъ болгъанлай, шыкъыртсыз барыб, суугъа кирдиле. Кёл, была умут этгенден эсе, теренди. Науруз джюзе билгенликге, Азнауур билмейди, андан тутады. Ол андан кёбге ауур болгъаны себебли, Науруз дженгил арыйды, сыртындан джатыб солуйду.

Суу тауушха итле къозгъалгъанларында, ракета тегерекни жарытды. Немцала, быланы узакъгъа кетгенлерин кёргенлеринде, къайгъы этерге излемедиле. Къачхынчыла не къарыуларын да салыб, кёлден чыкъдыла. Науруз асыры арыгъандан тентирегенинде, Азнауур аны къолтугъуна алыб: «Сен мени сууда келтирдинг, мен да джерде элтейим», — деб, не аз да къыйналмагъанлай, чегетге дери келтирди. Алайда кийимлерин сыгъыб, кюн тийерге, чегетни къалынына джетдиле. Энди ашыкъмайдыла, кийимлерин кебдирге джайыб, кюннге олтурдула.

Июлну арасыды. Джылны бу кёзююнде, джай муратына джетгенча, кечеле да джылыгъа айлангандыла. Джай айланы тенглеширсек а, июль айныктыланы ол бир айладан кёбге башхалыклары бардыла. Айтыргъа, июль айда, эшикте от этилгенчады.

Науруз бла Азнауур, бир сагъатны сууда келселе да, тангны чегетде атдырсала да, сууукъ болмагъандыла. Ким билаллыкъды, кесини башындан ётмеген, быланы не халда тургъанларын? Джаханимден чыгъыб, джандетге киргенча, ол кыйынлыкъдан кьутуллуб, аны берген азабын суу бла тазалаб, энди эртденги таза хауаны кьучакълаб, не кёллю болуб олтургъанларын?

Нёгерле тешингенлеринде Азнауур бютюн да кьарамлы кёрюндю. Аны бойну, билеклери бек базыкъладыла. Орта джиликледе чабакъ этлери, уллу гардошха джетишедиле. Джау орунлары артыкъ кенг болмасала да, ийгенлери билинмейдиле. Этини къатылыгъы — темирчады.

Азнауур, нёгерини осмакълаб къарагъанын эслеб, анга сорду:

— Науруз, нек къарайса?

Ол къарагъанына тартынса да, кёлюндегин джашырмады:

— Мен училищеде, полкда да кишиге джыкъдырмагъанма. Сеннге къарагъанымда сабийчикча болгъаныма, сени къаллай бир кючюнг болгъанына сейирсинеме.

— Мен да сени уста джюзе билгенинге сукъланам. Къарыуча бир усталыкъ да джарайды. Сени кючюнг бла чыкъдыкъ кёлден.

Науруз алай айтханын онгсунуб:

— Азнауур, сеннге тюбемесем, пленден къачхан огъай эсенг, ачлыкъдан къораргъа боллукъ эдим.

— Науруз, биз бир-бирибизни иги танымасакъ да, къалай боллугъубузну билмесек да, джауладан былай кьутулгъаныбыз ючюн, халал тенгле болургъа тыйыншылыбыз. Сен разы эсенг, — деб, кьолун узатды. Науруз, аны кьолун къаты кысыб, разылыгъын танытды. Ала бир-бири хапарларын билирге излегенлеринде. Науруз алгъын айтды. Азнауур, бетинден ууакъ чибинчиклени кыстаб, кесиникин башлады:

— Науруз, хапарынг бек сейирликди. Гитчеликте кьошда тургъанын, джашлай юдегили болгъанын алай кертилеге ушамасала да, кесинг аллай бир суй-мей тургъанлай анангы айтханын этгенинги магъана-сы барды. Ата-ана разылыкълары балагъа бек керек-диле. Быллай кыйынлыкъларда аланы разылыкълары болушлукъ эте эселе да, билмейбиз. Мен, сенден алты джылгъа тамада болгъанлыгъыма, юдегили болмагъанма. Къалгъан хапарым сеникине ушай кетеди. Мен да, сенича, юдегини гитчелериме. Бешинчиге де-ри школгъа бармай, эгечим устаз эди, юде андан окъудум. Ол ауушхандан сора, анама да болуша, школ-гъа джюрюдум. Джетинчини бошаргъа, атам ауруду да, аны орнуна кьойчу болдум. Андан аскерге кетдим. Мен юрениб бошагъынчы кьазауат башланды. Аскер-ге кечигиб чакъырылгъаным — джылым тюз тюшме-гени ючюн болгъанды.

Мени адамны сейирсиндирирча хапарым джокъду. Кючюм къаллай бир болгъанын кесим да билмейме, билирге да излемегенме. Кьойчу заманымда, биргеме бычагъым болмай кьой ырахын болса, бойнун ауузум бла кесгеним да болгъанды. Кьошда, алай этгеними билгенлеринде: «Бёрю Азнауур» деб атагъан эдиле. Чалкъыда болмагъанма, эки темирчиге токъмакъчы-лыкъ этгенме...

Науруз, аны тишлерини кысыкълыкъларына кё-зю къараб, къалакъ тишлерини араларыны кыйыр-лары сыныб тургъанларын билирге изледи:

— Тишлеринги кыйырларын, кьойну ауузунг бла кесген замандамы чортлатхан эдигиз?

— Огъай, школда переменада айлана тургъан-лайыма, бир сохта тенглик халда кьолтугъумдан кирди. Школда аны джыкъгъан болмагъанлыкъгъа, меннге джукъ этер деб сагъаймадым. Бир кесек бар-гъанлай, джыгъаргъа излегенин билдириб, мени то-букъландырды. Эрлай туруб, белинден бууб, джерге урдум. Ол сагъатда, анга ачыуланыб кысханымда, сыннган эдиле. Тутушну сагъыннганымдан ары, эки джолда тутушханымы айтайым. Бир ингирде бригад-гъа областны чемпиону келди. Мен гюрбеджиде ишле-генликге, чалкыны заманыды. Адамла ишден келген-лей, тутуш башланды. Кеслерине базгъанла аны бла кюрешиб тебретиле. Ол да, бир силдегенден оздурмай, тутханын джыгъыб барды. Къуру биреулен, экинчи

силдейге чыдады. Тутушургъа адам къалмагъанында, кеч болгъанына да къарамай, меннге айтдыла. Мен унамагъанымда, кеси: Азнауур, къоркъгъанмы этесе?» — деди. Алай айтханына ачыу болуб, къатына бардым. Бир тобугъуму джерге салыб: «Былай тутушайыкъ да, джыкъсанг, ёрге туруб да тутушурма», — дедим. Былай этгеним анга да ачыу болгъанын билдириб, дженгил тутду. Алай а, ол къалгъанланы этгенча, мен да аны этдим. Эрлай туруб, дагъыда тутду. Экинчи да биягъынлай болду. Джылы джаш болса да, менден къарамлыды. Чемпион болгъанына сейирсинирча тюлдю. Къып-къызыл болуб, ючюнчю кере да тутушду. Къызаргъаны да болушады.

Бир джолда уа оюнла кёргюзюрге циркны гёджеби келди. Ол, адам бек сейирсинирча, кёб затла этди. Бошагъанында: «Муну бла тутушургъа разы бар эсе», — деб билдирди. Адамла кёб болгъанлыкъгъа, чыгъаргъа излеген болмады. Сора биягъынлай меннге айтдыла. Мен да, универсал тракторну аллын кёлтюрюб, тегерек айландырыб орнуна салсам да, аны бла тутушургъа базмадым. Адамла: «Азнауур, анга джыкъдырсанг да айыб тюлдю, айтханларындан ары, чыкъ», — деди. Элчиле тутушурума аллай бир разы болгъанларында, аныча тешилиб, къатына бардым. Разылыгъымы билдириб ючюн къол тутушдукъ. Тутушханлай огъуна да, кеси джыгъылыб, башы бла атды. Алай а, умут этгенича, джыгъалмады. Экинчи джол, къозуб туруб атса да, биринчи джолдан да дженгил турдум. Къарагъанла онгусунганларын танытдыла. Энди къоярыкъ болур деб умут этгенлигиме, дженгил джыгъалмагъанына уятлыча болуб, лагъымла этиб башлады. Мен да кесими сакълайма. Къарыулулугъундан эсе да, тутаргъа табсызды. Менден алашады, кёкюреги аллына чыгъыбды. Бир-бирибизни джыгъалмай, ол оюнла кёргюзген чакълы бир замаң кетди. Арыгъан да — терлеген да этгенбиз, къояргъа да излемейди. Аллай бир джыгъаргъа сюйгени ачыу болуб, таб тюшгенлей белинден буууб, ёрге кёлтюрюлдум. Къоллары бла кёкюрегимден тебрегенликге, ычхыналмагъанында, тюбюме салдым. Клубдагъыла, асыры къууаннгандан, харс урдула. Ол къолуму тутуб, джыкыгъанымы ауурсунмагъанын билдирди.

Науруз, аны хапарына сюйюб тынгылаб, Азнаууруну бек къарыулу болгъанын билди. Ала, хапарларын

айтханларында, бир-бирине илешгенлерин танытдыла. Науруз, чегетде айланыб, къара наныкъла джыйыб келди. Аланы да ашаб, ингирге дери, алайда турдула.

Кеч болгъанында чегетни тебретиле. Самолет учхан, бомба атылгъан тауушла кюндюзден эсе бек эшитиледиле. Эки сагъат чакълы баргъандан сора, чегет тауусулуб, элге джетдиле. Алларында джукъ болмагъанлыкъгъа, шыкъыртсыз барадыла. Адам джатар заманнга, элни кыйырында бир юйге джетдиле. Арбазгъа киралмай эшикни къакъдыла. Итчик гузаба чабханында, юйден адам чыгъыб, ким болгъанын билирге изледи. Ала джууаб этмей, аны къатларына чакъыргъанча, дагъыда къакъдыла. Юйден чыкъгъан калитканы къатына келди. Науруз, аны тиширыу болгъанын билиб: «Кесибиэкилебиз», — деб, акъырын айтды. Тиширыу, эшикни курчогун ачыб, быланы арбазгъа ийди. Бир-бирлерин билмегенликге, эшикде селеширге къоркъуб, юйге кирдиле.

Юйде эки джашчыкъдан сора адам джокъду. Къатын аланы аналары болгъанын билдиле. Ол, былагъа олтурургъа шиндикле салыб, аладан хапар билирге излегенин танытды. Къатынчыкъ алашаракъ болса да, эркиши илеширчады. Бети да джылтыраб, джашлыгъындан сора да, саулугъу иги болгъаны танылады. Науруз, къарамын да Гоккагъа ушатыб, хапарларын айтды. Тиширыу алагъа къайгъыргъанын танытыб, танышхан халда къл тутушуб, бир-бирлерини атларын билдиле.

Валяны эри аскерге кетгенли джылдан озгъанды. Джашчыкълары бла кеси турады. Быланы хапарларын билгенинде, эри эсине тюшуб, бир кесекни сагъышлы болду. Сора, аланы ач болуб тургъанлары эсине тюшгенча, эрлай столну юсюне табханын салды. Ашаб бошагъанлай Валягъа хапар сордула. Ол урушну юсюнден билгенин айтды. Ала, частларына баралмазлыкъларын билгенлеринде, партизанлыкъ этерге таукел болдула. Бир талайны селешгенлеринден сора, джукъламагъанларын билдире башладыла.

Кюндюз эшикде исси болгъанлыкъгъа, кече юйде иссиди. Къонакъла эшикде джатаргъа разылыкъларын билдиргенлеринде, Валя алагъа тереклени тюбюнде орун салды. Кече, сют уюгъанча, бек шошду. Тереклени чапракълары не кесек да кымылдамайдыла. Бы-

лайы, белгини юсю болса да, Украинагъа саналады. Ала, кёбден бери къалгъан джукъубузну джетдирейик дегенча, къаты джукъладыла. Валя, кеслери тургъунчуннга, аланы уятмады. Науруз бла Азнауур джукъудан тоуб турдула. Бир айдан бери ёсген сакъалларын джюлюдюле. Джукъудан да тоуб, кирсиз да болгъанларында, адам илеширча болдула.

Валя алагъа эринмей къарайды. Кюндюз да курчок салгъанлай турады. Курчок салмаса да, элде адам болмагъанча, киши келмейди. Валя, кесини табыгъыча, татлы ушхууур этеди. Алагъа бек илешгенин кесини игилигине санаб, эгечлерича кёредиле. Къачхынчыла да, Валягъа алагъа къарагъанча, джашчыкъларын ойнатадыла.

Валялада бир ыйыкъ тургъанларында, солугъан да этиб, къарыу да алдыла. Кетерге тебрегенлеринде Валягъа: «Сен бизге этген адамлыкъны ёмюрде да унутурукъ тюлбюз. Ким билсин, энтда келирге да болурбуз. Алай а, бизге быллай бир болушлукъ этгенин ючюн, бизден алгъын эринг келсин», — деб къаты саламлашдыла.

Валя къазауатха дери колхозда къагъытчы болгъанды. Эри да бухгалтерлик этгенди. Эл уллу тюлдю, элчиле бир-бирлерин биледиле. Элчиледен Валя билген: узакъ бармай, партизанла болгъаныды. Энди аланы излерикдиле.

XIX

Партизанланы ажымсыз къалайда тургъанларын билмейдиле. Чегетле аз болгъаны себебли, кюндюз солуйдула, кече барадыла. Валя бергенлени тюблерине джаядыла, башларына саладыла, юслерине джабадыла, азыгъындан ашайдыла. Ала хар ашагъанлары джатханлары сайын аны сагъынмай къоймайдыла...

Юч кюн барыб, партизанланы табдыла. Джыйырмагъа джууукъ бардыла, бек сакъ турадыла. Была тамадаларына хапарларын билдирдиле. Ол, эс бёлюб, тынгылаб, айтды:

— Сиз партизанлыкъгъа бек тыйыншысыз, пленден къачханыгъызын уллу магъанасы барды. Алай а биз кёб болургъа излемейбиз. Кесиби да кёб болмай Москваны буйругъу бла къуралгъанбыз. Мени былайда партизанлыкъ этерге Ковпак ийгенди. Былайы Ук-

раинаны кюн чыкыгъан кыйырды. Къалайдан да төбен фронтха болушлукъ, кёпюрден ётгенча, былайтын барылады. Виз, къарыуубуз джетгенча, барылгъанны иймезге кюрешибиз. Ётилген хатаны немцалагъа бек улуу зараны боллукъду. Фашистле кючлерин кёбюсюн Сталинградха айландыргъандыла. Ростовдан озгъандан сора, аскерлери экиге бёлюннгендиле. Кавказгъа айланынганлары сиз джашагъан джерлеге джетедиле. Бизни борчубуз: аскерге кюч ёлтген эшаланланы тыйгъанды. Сизни алайыкъ, урушда тамадалыкъ ётген эсегиз да, мында мен айтханны ётериксиз.

Партизанланы тамадалары, Украинада джашаса да, таза оруслуду. Орта бойлу болса да, бир халда тургъандан сора да, чюйню агъачха уруб баргъаннга ушайды. Партизанланы кёбюсю алайлада джашагъанладыла. Кёпюрлени оядыла, темир джолну кеседиле, эшаланла тыядыла. Джер-джерде хата ётедиле, ызларын табырмайдыла.

Науруз бла Азнауур, украиначыланы тиллерин иги ангыламасала да, ала бла дженгил шагърей болдула. Была дженгил шагърей болгъанча ала да: «Кавказчыла» деб, багъалатадыла. Багъалатханларыча: тириликге — Науруз, кёлтюрюрге да Азнауур залимледиле. Ашарыкъ келтирирге аны ёлтедиле. Ол, нёгерлеринден эсе, эки кереге кёб джюк алады. Нёгерлери да: «Доммайча къалай къарыулуду» — дейдиле. Алай айта, аны аты: Доммай-Азнауур болду.

Партизанла къоркъуусузлукъгъа эки бёлюнбдюле. Ала хапарларын Ковпакга билдиргенлей турадыла. Къач башланнганында эшаланла кызызу озадыла, партизанла да кёб заран саладыла. Тыйгъан эшаланларыны санлары ёлліден озгъанды.

Къыш болгъанында, заданиеге къар джауа тургъан сагъатда барадыла. Алай ётмеселе, ызларын табарыкъдыла. Заданиеге баргъан азгъа бурсала да, немцаланы Сталинградха хорланнганларын билдиле. Энди эшалан озгъан бек аз болду.

...Джаз башланыргъа, бизни аскерле фашистлени сюрюб, ала тургъан джерге джетдиле. Партизанланы тамадалары, кимни неллай бирни партизанлыкъ ётгенин джазыб, кетерге эркинлик берди.

Науруз бла Азнауур, махталыб джазылгъан къагъытларын да алыб, частларын излерге кетдиле. Алай а алгъын Валялагъа бардыла. Ол сагъатда къоркъа

келселе да, энди немца автоматланы партизан кийим-лерини тышлары бла тагъыб, арбазгъа кирдиле. Ва-ляны тереклени тубюнде эслеб:

— Къонакъ аламысыз? — деб сюелдиле. Валя та-ныялмай бир кесек турса да, эрлай джетиб, экисин да къучакълаб:

— Сизни келгенигиз меннге огъур болуб, Михаил аскерден келгенди, — деди.

Валя къучакълагъанча, ала да, бек къууаныб, аны къолун къаты тутдула. Ючюсю да юйге кирирге, эри да келди. Ортадан аз алашаракъ болса да, таб сюек-ли, къара шинли, кенгмангылай; акъыллы болгъаны танылады. Ол таягъын эшикни къатында къоюб, бы-ланы таныгъанча, джылы саламлашды. Была да ая-гъыны кетгенине къайгъырдыла.

Науруз сумка толу шоколад конфетлени джаш-чыкълагъа берди. Валя, конфетлеге да къууаныб, ке-чеги ушхууурну хазырлады. Ала кёбге дери олтуруб, ичген-ашагъан да этиб, бир-бирлерине хапарларын айт-дыла.

Март джангы башланса да, джылы болгъанды. Са-бан ишлеге къарау къалмагъанды. Валяланы онбеш сотух джерлери барды. Юй, арбаз, терекле беш сотух алсала да, къалгъаны бачхады. Колхозда, трактор огъай эсенг, ат да джокъду. Колхозчула бачхаларын кеслери къазарыкъдыла. Валя да къазыб башлагъан-ды. Науруз бла Азнаур Валялада юч кюнню тур-лукъдула. Ол юч кюнде, не этилликлери болса да, бо-лушурукъдула. Эртденбла, ашаб бошагъанлай, нёгер-ле бачханы къазыб башладыла. Азнаур, Наурузну-къундан эки кере кёбню элтсе да, алгъа барады. Алай а, къазгъаны гыртлыракъ къалады, нёгери анга къай-гъыргъанын танытады. Сора ол анга айтды:

— Науруз, юйде да мындан ууакъ къазалмагъан-ма. Валялада былай къазаргъа тартынама. Кёлюнг къаллыкъ тюл эсе, мен къазайым, сен гыртланы ууат.

Науруз кюлген да этиб:

— Кесинги къаладжюк, мени да баранамы эте-се? — деб, кёлю къалмазлыгъын билдирди. Азнаур, ингирге да турмай, бачханы къазыб бошады. Валя, кеси кёрмесе, ийнанмазча бир сейирсинди.

Нёгерле умут этгенлерича бирни Валялада туруб, талай ишлерин этдиле. Валяладан толу разылыкъ алыб, частларын излерге кетдиле.

Науруз бла Азнауурну дивизиялары бир болгъанлыкъга, полклары башхадыла. Ала, дивизияларын табыб, штабха кирдиле. Командирге, хапарларын айтыб, къагъытларын бердиле. Дивизияны тамадасы, сагъышлы болуб туруб, айтды: «Сиз бир джыл чакълыны урушда болмагъан эсегиз да, кёб хайыр этгенсиз, пленден къачыб да тирилизни кёргюзгенсиз. Энди мен айтханнга разы боллукъ эсегиз, тахсачыла болугъуз. Бусагъатда ала бек керекдиле».

Нёгерле, бир-бирине къарасала да, разылыкъларын билдирдиле. Аланы разведчиклеге юренирге ийдиле. Науруз къыйналмай юреннгенликге, Азнауур джукъ да эталмайды. Артыкъсыз да тириликге келишмейди. Не дженгил чабалмайды, не мардагъа чынгаялмайды. Ол чынгаргъа чабса, джер луюлдегенча болады. Тутушхан заманларында да лагъымлагъа юренмейди. Юретген устазны кёлуне: «Тахсачылыкъга джарарыкъ болмаз» деб келгенди. Юрениб бошагъанларында, биягъынлай, тутуш башлады. Тахсачыла тутушадыла, сюдюлюк этгенча, Азнауур да алагъа къарайды. Ол тынч турса да, нёгери къалгъанланы джыкъды.

Устаз Азнауургъа:

— Тахсачы болур муратынг бар эсе, Науруз бла тутуш, — деди.

— Мен нёгерим бла къой, кесимден къарыусуз бла да тутушмайма. Устаз аны айтханын ушатмаса да, кеси Науруз бла тутушду. Аны джыкъгъанлай, Азнауурдан кёлю къалгъанын танытды:

— Къарамым сеннге джетмей эсе да, кесими сенден къарыусузгъа санамайма, мени бла да тутушмаймыса?

Азнауур, къалгъанлача тешиниб, аны къатына барды. Устаз, аны лагъымлагъа юренирге излемегенин джетдирейим дегенча, таукел тутду. Алай а, умут этгенича болалмай, кюрешиб башлады. Бир абындырады, бир тобукъландырады, бир да тюбюнде тыяргъа кюрешеди. Азнауур да, къыйналмай ёрге туруб, джангыдан тутады. Устаз арыгъанлыкъга, тутушханы арымагъанды. Къарагъанла Азнауурну джыгъыллыгъын сакъласала да, Науруз тынчлыкълы турады.

Азнауур аны тохтамазлыгъын таныгъанында, мен билген лагъым буду дегенча, белинден буууб ёрге кёлтюрюлдю. Ол, ычхыныргъа излеген къой, ийегилери асыры ачыгъандан кеси къайгъылы болду. Азнауур

да, аны джыгъаргъа излемей, къолларын ийди. Усгаз, сейирсингеннин танытыб, аны джер-джерин осмакълады. Азнауурну билегин тюз тутдуруб, бууунундан тутуб салынды. Билегин энишге иймеди. Эки джашны къолтукъларына алдыртыб, джюрюген чабхан да этдирди. Юреннген заманындан башхалыкъ танымады. Ол бек сейирсиниб айтды:

— Мен, къаллай бир адам бла тутушхан эсем да, мындан къарыулугъа тюбегеменме. Юренмегенлей быллай бир кючю болгъан, юренсе, муну адам джыгъаллыкъ тюлдю. Быллайла туугъанлай огъуна да, къарыулу болуб башлайдыла. Энди тахсачылыкъ эталыгъы танылды.

Тахсачыла, бир-бирлери бла саламлашыб, полклагъа чачылдыла. Науруз, Азнауур, Сергей, Николай — Саша болгъан полкга бардыла.

XX

Германия, Сталинградда хорланнганындан оюм этиб, къазауатны тохтатыр орнуна, техникасын кючлю этди. Ала Курск шахарны къатында, джангы чыгъаргъан техникаларына базгъанларын танытсала да, алайда да хорландыла.

Саша тахсачы болгъанлы джылдан атлагъанды. Ол хар заманда ишин толтургъанлай турады. Сержант болгъанды, юч медал да алгъанды. Немчача билгени уллу болушлукъ этеди, разведчиклени алчыларыды.

Науруз бла Азнауур нёгерле бла баргъанларында, тахсачыла кёб болдула. Ала бир-бирлери бла шагърей болгъанларында, Сашаны залимлигин билдиле. Тахсачылары командирлери, Науруз бла Азнауурну къагъытларына бек акъыл ийиб, аланы кесине чакъырды. Къалай барлыкъларын юретиб, бир кесек кенгеш этгенден сора, джумушха ийди.

Биринчи баргъан тынч тюлдю. Ала кесибизникиледен озгъанлай, бауурлары бла тебретиле. Салкъында арымай барсала да, бир кесекге тохтаб, тегерекни осмакълайдыла. Башха таууш болмагъанлыкъгъа, къулакъ суучукъну баргъаны эшитиледи. Кече таууш узакъгъа баргъанын билгенлеринде, шыкъыртсыз барыргъа кюрешедиле. Немцала табадан аякъ тауушла эшитиб, кёкенлеге букъдула. Ючеулен, бир-бирлерини ызларындан тизилиб, бизникилеге оздула. Была, ала-

ны бизникилеге тахсагъа баргъанларын билиб, ызларын-дан айландыла. Къалай этериклерин, тилсизлеча, сёлешмегенлей ангылашдыла. Науруз артда баргъан-ны юсюне чынгаб бойнундан буууб, бычакъны бекле-ди. Алдагъыла артларына къарагъанлыкъгъа, бир кесекни, не болгъанын билалмай турдула. Ала была-ны таныгъынчы, экисин тутдула. Науруз, биягъынлай бычакъ бла уругъа керилгенлей, немцалы аягъы бла къолуна уруб, бычагъын тюшюрдю. Науруз, къолу бек ачыса да, аны бла джагъалашыб башлады.

Азнауур ол бирине джетгенлей, къарыуларына баз-гъанларын танытыб, бир да аямай бууушдула. Аз-науур андан къарамлы болса да, бир-бирин джыгъал-май, сюелишиб турдула. Сора, терек аугъанча бир джанларындан джыгъылыб джангыдан тутушдула. Азнауур, немцалы къолуна джетерине ашыкъса да, аны къарыулу болгъанын билди. Аланы: экиси нем-цалыла болгъанлыкъгъа, ючюнчюю болгарлыды. Ол бек къарыулу болгъаны себебли, бизден адам элтирик болса, немцала аны бла келедиле.

Азнауур бла болгарлы бир-бирин хорлаялмай, бек арыб нёгерлеринден болушлукъ излегенлерин таныт-дыла. Немцалыны усталыгъы, Наурузну да тирилиги бир-бирине тенглик этиб, аладан да бек арыгъандыла. Науруз, Азнауур андан болушлукъ излегенин сезге-нинде, ёхтем Кавказ Тауладан къуру болмагъанын та-нытыб, кюрешиб башлады. Къолуну ачыгъанына да къарамай, неси бла таб тюшсе да уруб, немцалыны сойландырды. Науруз баргъанлай болгарлы кюрешге-нин къойду. Сауттарын бериб, орусча иги сёлешме-генин таныта: «Мая немец нету, я болгар, я хочу рус-ский» — деб, алларында тебреди. Аны ким болгъанын билгенлеринде, бир кесек кылау болсала да, ызындан айландыла. Штабха джетгенлей Науруз командирге айтды:

— Джолдаш тамада лейтенант, сиз берген зада-ниени толтурдукъ! Командир, олтургъа эркинлик бе-риб, алагъа къарады. Аланы мангылайларында тер-леген ызларын кёргенинде, кёб кюрешгенлерин билиб: «Хапарыгъызны айт», — деди. Науруз болумну бил-диргенинде, лейтенант болгарлыны кёзлерине джити къарады. Аны къарамында ишеклилик танымай, биз-ге кереклини соруб башлады. Ол да билгенича джа-шырмай айтды.

Курскени къатында урушладан сора, техникабыз аланыкъындан кючлю болгъаны танылды. Немцалагъа къайсы фронтда да таблыкъ къалмагъанды, бизни аскерле, аланы джерибизден чыгъарыб, солургъа тохтадыла.

Дивизияда биринчи полкну разведчиклери залимге саналадыла. Ала, Саша бла Азнауурну къайсы къарыулу болгъанын билирге излеб, даулашханлай турадыла. Сашаны нёгерлери: «Ол джыгъарыкъды» — дейдиле. Сергей бла Николай да: «Азнауур — тулпарды, кесин джыкъдырлыкъ тюлдю», — деб ёчешедиле.

Бир кюн, ала даулаша тургъанлай, командир келди. Ол эшикден тынгылаб эшитсе да, кюйге киргенинде: «Нек даулашасыз?» — деб сорду. Нек даулашханларын айтханларында, командир Наурузгъа сорду:

— Сени къалай кёлюнге келеди?

— Мен ёчешмейме, алкъын Сашаны иги билмейме. Мени акъылым бла: Саша неге да залимди. Азнауур а бек къарыулуду. Не ол, не бу джыгъарыкъды деб айталлыкъ тюлме. Кёлтюрюрге ёчешселе, Азнауур хорларыкъды дерик эдим, тутушда уа, къарыуча, усталыкъ да керекди. Лейтенант аны айтханын тюзсюнуб:

— Сиз даулашмагъыз, бир таблыкъ бла аланы тутушдурурбуз. Алай а, алгъын кеслерине айтыб, разылыкъларын билирге керекбиз. Сиз да, мени акъылымы билгенча, тутушну юсюнден сёлешесиз. Байрамгъа кёб къалмагъанды, къуралыргъа керекбиз. Немцаланы джерибизден чыгъаргъаныбыз ючюн уллу байрам боллукъду. Мени кёлюме, ол бир полкланы тахсачыларын тутушдурургъа чакъырайыкъ, деб келеди. Бизден оноулан къуралыргъа керекди. Саша, Азнауур, Науруз барлыкъдыла, къалгъанланы кесигиз къуарсыз. Алай болса да, Саша кимлени барыргъа тыйыншы кёрсе, ала къуралырла, деб кетди.

Тахсачыла Сашагъа хапарларын айтдыла. Ол штабха барыб, байрамгъа тутушурукъланы хазырлады. Командир разведчиклени даулашханларын Саша бла Азнауургъа билдирди. Алай а ала тынгылагъандан башха джукъ айтмадыла.

Юч полкдан да байрамгъа къуралгъанла дивизияны штабына джыйылдыла. Кюн, къач бошалыргъа кёб къалмагъанын билдиргенча, джылы да, сууукъ да тюлдю. Бир машинаны трибуна этиб, аскерчиле теге-

реклешгендиле. Хар не джарашыб бошагъанлай дивизияны тамадасы ёрге турду. Ол аскерчилени джарыкъ тюрсюнлерин онгсунуб, сёлешиб башлады:

— Джолдашла! Къазауат башланганлы юч джылдан артыкъ болса да, немцаланы джерибизден чыгъарыб, биринчи джол байрам этебиз. Энди, бизни джерибизге джау аскерни аягъы тийери муну бла бошалсын! Къазауат халкъгъа кёб кыйынлыкъ джетдирсе да, бизни кючюбюз саулай дунягъа белгили боллукъду... Энтда фашистле, кеслерин хорлагъаннга санамадыла. Биз аланы хоншу къралладан да чыгъарлыкъбыз. Къазауат, Германияны кесинде барыб, Берлинде бошаллыкъды. Излейме, къазауатны дженгилде бошаллыкъын былайдагъылары да юйлерине къайтырыкъларын!

Андан сора дивизияны комиссары сёлешди. Бир талайны да концерт болду. Эм артда тутуш башланды. Аскерчиле, онгсунганларын танытыб, тегерекни кент этдиле.

Бютеу да джыйырма адам тутушурукъду. Аланы экеуленден къалгъанлары тахсачыладыла. Ол экиси, полкларында кишиге джыкъдырмагъан, бири Саша бла, бири да Азнауур бла къарыуларын сынашырыкъдыла. Заман он минут берилликди. Ары дери — бир-бирин джыгъалмасала, кимни очколары кёб болса, ол хорлагъаннга саналлыкъды. Устаз, къолларын бир-бирине тутдуруб, гитчеледен экеуленнге тутушургъа эркинлик берди. Экиси да кёб лагъымла этедиле, уста болгъанларын танытадыла. Устаз да, ол юретген лагъымланы этгенлерине онгсуннганын билдиреди. Заман бошалыргъа, тенг болгъаннга саналдыла. Экинчиге аладан аууруракъла чыкъдыла. Он минут болургъа Наурузланыкъы джыкъды. Биринчи полкнукъула харс урдула. Ючюнчюде ол бирленики хорлады. Кеслериникиле харс урдула. Алтынчылада Николай очкола бла хорлатды. Бусагъатда тенг барадыла, аскерчиле суюб къарайдыла. Ауурлукъ бла Науруз тутушурукъ болгъанлай, андан башха чыкъды.

Биринчи полкнукъу, ауурлугъуча, тутушханын дженгил джыкъды. Кеслериникиле харс урдула, бир очкогъа алгъа да болдула. Энди Науруз бла ол бир тахсачылары эм кючлюлери тутушдула. Ол Науруздан ауурду, уста да тутушады. Бир-бирин джыгъалмай талайны кюрешилде. Сора, эндиге дери киши эт-

меген лагъым бла Наурузну кѣлтюрюб, артына джыгъылды. Башы тийсе да сыртын джерге джетдирмегенлей, юсюнден басды. Науруз эрлай бауурланыб, сыртындан салдыртмады.

Джыгъалмагъанлыкъгъа, алай этгени ючюн, эки очко алды. Джангыдан тутушсала да, тахсачылары хорлагъаннга санаб, экинчи — ючюнчю полкнукъула урдула. Заман бошалыргъа кѣб къалмагъанды, былай бла къалса, Науруз хорланганнга саналлыкъды. Наурузну гитчелигинден билген бир лагъымы барды. Аны бла джыгъаргъа джыкъдырыргъа да боллукъду. Башха этер амалы къалмагъанында, Науруз тутушханыны белинден буууб, сол тобугъун аны онг тобугъуна тиреб, кеси джыгъылгъанча этиб, бир джанына басды. Экиси да, бууушуб тургъанлай, тенгден джерге тийдиле. Наурузну онг къолу башында болгъаны ючюн, тутушханын сыртындан салды. Бу сейир-хыйла лагъымгъа устаз да сейирсинди. Биринчи полкнукъула кѣбге дери харс урдула, эки очкогъа алгъа болдула. Тогъузунчу къауумгъа Саша бла экинчи полкда кишиге джыкъдырмагъан чыкъдыла. Къарамлары бир-бирине келишеди, тохсандан ауурдула. Сашаны нѣгерлери аны тутушуруна ашыгъыб тургъанлыкъгъа, быланыкты къалгъанланыктына ушамайды. Экинчи полкдан чыкъгъан, Сашаны залимлигин билгенча, не кеси лагъым этмейди, не анга этдирмейди. Хаман артына джатханлай турады, тахсачы болмагъанын танытады. Къарагъанла алай этгенин ушатмайдыла. Заман бошалыргъа джетгенинде, устаз къатына барыб, джыйылыб тутушурун билдирди. Ол бир кесек джыйылгъанлай, Саша аны билегинден тутуб, эрлай анга джансюегин буруб, кеси аз энишге ийилиб, имбашы бла айлан-дырыб сыртын джерге салды. Барындан да бу лагъымгъа бек сейирсиниб, Сашаны джыкъгъанын ауурсунмагъанларын билдириб, юч полкнукъула да харс урдула.

Биринчиле юч очкогъа алгъа болсала да, къауум айыргъан къалыб, бары да къууандыла.

Энди Азнауур бла ючюнчю полкну гѣджеби тутушурукъдула. Кеси айтханнга кѣре, алкъын аны адам джыкъмагъанды. Аны бир лагъымы барды, кеси эрлай джыгъылыб, билек кючю уллу болгъаны себебли, тутушханын кесине иймегенлей юсюне чыгъыб къалады. Быланы ауурлукълары джюзден да кѣбдюле.

Азнауур кѣарамлыракъ болса да, гѣджебни джауорунлары кенгдиле. Айтыргъа, тулпар бла гѣджеб кѣаруларын сынашырыкъдыла.

Тутушханлай огъуна да, кѣарууларына базгъанларын танытыб, бир-бирине джыйылышыб силкинишдиле Ючюнчю полкнуга «тулпары», башын силкиб, Азнауурну кѣаруулу болгъанын билдирди. Алай болса да, кѣб турмай лагъымын этди. Азнауурну башы бла атхан огъай эсенг, кеси тюбуне джатханча, бир кесекге да тебдиралмады. Гѣджеб, тулпар бла кѣаруун сынагъанында, тынч болгъанын танытды. Аскерчиле, Азнауурну кѣаруулугъуна сейирсиниб, биягъынлай харс урдула.

Устаз, кѣарагъанларын кѣууаннганларын таныб, сорду: «Тутушну джаратдыгъызмы?» Ала джаратханларын айтдыла. Ол дагъыда сорду:

— Сиз бу тутушханлада кимни залимге санадыгъыз?

Бир кѣауумла Сашаны, бир кѣауумла да Азнауурну айтдыла.

— Экисинден кѣайсы джыгъарыкъды дейсиз?

Биягъынлай джууаб этдиле.

— Ма былай сиз айтханча этиб, кеслерини тахсачылары да даулашханлай турадыла. Экиси да бек кѣаруулудула, мени кѣыйналмай джыкыгъан эдиле. Энди, ушата эсегиз, быланы тутушдурургъа оноулашханбыз. Былагъа заман: джыйырма минут берилликди. Юч минутха бир-бирин джыгъалмасала, эки минутну солурукъдула. Юч очко алалмагъан хорланнганнга саналлыкъ тюлдю.

Аскерчиле, ушатханларын билдириб, харс урдула. Саша бла Азнауур бир-бири кѣолларын тутханлыкъгъа, артыкъ талпымагъанларын танытыб, тутушдула. Кѣарамлары келишселе да, Саша нѣгеринден дженгилди. Азнауур биягъынлай тутушханлыкъгъа, Саша аныча джыйылмайды. Джыйылмаса да, лагъым этиб, бир очко алды. Башха лагъым бла да анга бирни кѣошду. Ючюнчю джолу, лагъым этгенликге, очко алалмады. Сашаны эки очкосу болду. Энди Азнауур кюрешиб башлады. Алай а Саша аныча джыйылмайды. Ол тутта тебрегенлей, кѣоллары бла тебериб, белинден буудурургъа кѣоймайды. Алай этгени ачыу болгъанын билдириб, Азнауурну бети тюрлениб башлады. Сашаны джыгъалмазлыгъы белгили болса да, аны кѣалай эте-

ри билинмейди. Саша не очко алалмайды, не Азнауурча тутушмайды. Он минут болургъа, Азнауургъа асыры ачыу болгъандан, бети чоюнча къаралды. Устаз аны бек тюрленнгенин кѳргенинде, тенг болгъаннга санаб, экисин да къолларын ѳрге тутду. Аскерчиле харсурсала да, Азнауур кѳлю къалгъанын танытыб, Сашаны къолун тутмады. Устаз тутушну бошалгъанын билдириб, аланы къолтукъларындан кириб, кеслерини тахсачыларына барды. Азнауурну кѳлюн джазар акъылда алагъа айтды:

— Азнауурну къалай эталлыгъын билалмасакъ да, Сашаны джыгъалмазлыгъын билдик. Была экиси да кеслерича залимдиле. Быллай разведчикле бек керекдиле. Энди даулашханыгъызын къоярсыз. Сора, командирге Азнауурну кѳргюзюб: «Бу «темир» адамды, муну бла эслеб турургъа керекди», — деди.

Байрам болгъанында, бир джылгъа болурча кѳз ачыб, аскерчиле чачылдыла. Биринчи полкдан баргъанла, кеч бола джетдиле. Къалгъанла роталагъа къайтсала да, тахсачыла тургъан джерлерине келдиле. Ала, кечеги ушхууурну эртде ашаб, кюнледен алгъа джатдыла.

Науруз бла Азнауурну орундукълары бир-бири къатларындадыла. Къалгъанла джукъласала да, ала джукълаялмайдыла. Науруз, кесини лагъымын этген заманында, энди джукъларгъа къоймайды. Азнауурну да байрамда ачыуланнганы кетмейди. Ол, Сашаны этгенин тюзге санамай, аны ючюн бек ачыуланнганды. Аны кѳлюне: «Бизни ѳчешген халда тутушдургъанлыкъгъа, устаз анга джукъ айтмады. Не уа, алай этерик болуб, нек тутуша эди. Менича тутушуб, ариу джыкъса да, быллай бир ачыу боллукъ тюл эди, — деб келеди.

Экиси да, джукълаялмай кѳбге дери туруб, бир-бирине хапарларын билдирдиле. Науруз, ол аллай бир кѳлю къалырча, Сашаны терслиги болмагъанын билгенликге, анга джукъ айтмады.

Экинчи кюн Науруз санбатха кетди. Аны анда джатаргъа буюрдула. Азнауур киши бла сѳлешмейди, ачыуу да кетмейди. Анга, былай бек ачыу, биринчи кере болгъанды. Командир, Азнауурну тюрленнгенин эслесе да, билмегенча этиб турады. Джукъ айтыргъа, тутушну кеси башлагъаны ючюн, аны халисине къарайды.

Бизни аскерле немцаланы хоншу къралладан чыгъарыргъа хазырланыб бошадыла. Джангы урушла этерден алгъа, аладан адам келирге керек болады. Командир кимни иерге билмей сагъышланды. Ол байрамдан джарыкъ къайтса да, Наурузну аурутханына, Азнауурну да тюрленнгенине къайгъылыды. Кеслерине айтмагъанлыкъгъа, аланы бир-бирине джарашдырыр акъылда, заданиеге ийди. Саша, кѣлюне джукъ келтирмесе да, Азнауур аны бла баргъанын ушатмады. Ол аны биргесине баргъан огъай эсенг, кѣрюрге да суймейди. Кѣзюне эрши кѣрюннгенлей турады.

Немцала бла бизни арабыз алгъындан узакъды, барыргъа тынч тюлдю. Къулакъны ичи бла баралмай сыртлыкъны тебретиле. Ала, бир-бири бла сѣлешмегенлерича, акъырын барадыла. Саша неллай бир тахсагъа баргъан эсе да, бу джолча таукелсиз болмагъанды. Кече чууакъ болмагъанлыкъгъа къарангыды; айны, къайда эсе да, ышаны да джокъду. Джулдузла асыры кѣбден кѣкню бир бош джерчиги да къалмагъанды. Къазауат бошалгъанча, атылгъан-учхан таууш эшитилмейди. Бу шошлукъну бузаргъа излемегенлерин Саша бла Азнауур бир-бирине сѣлешмегенлери бла билдиретиле.

Ала немцалагъа джууукълашыргъа, чыгъаналы темир чыбыкъдан этилген буруугъа джетдиле. Бурууну тюбю бла чыгъаргъа керек болуб, Саша чыбыкъдан кѣлтюрдю. Олсагъатлай ракета тегерекни джарытды. Бир талайдан дагъыда кѣлтюрдю. Биягъынлай ракета атылды. Немцала быланы чыбыкъгъа тийгенлерин билгенлери белгили болду. Болум къоркъуулу болгъаны себебли, энтда билселе, ызларына къайтырыкъдыла. Сагъат чакълы бирден, Саша чыбыкъдан тутханлай, эки ракета атылды. Тѣгерекде не бар эсе да билирге излеб, ѳрге турду. Олсагъатлай, къурмач чартлагъанча, автомат окъла быланы юслерине къуйдула. Фашистле эслегенлери белгили болгъанлай, Азнауур ызына айланды. Ракетала джарытыб тургъаны ючюн, кѣбюсюне баууру бла барады. Тохтаб, нѣгерин джокъларча тюлдю. Кесибиэникилеге джууукъда тохтагъанлыкъгъа, Саша аны джетмеди. Ол, Сашадан хапарлы болмагъанлыкъгъа, аны сакъламай штабха келди. Командирге, черс бериб, айтды:

— Джолдаш командир, берген заданиегизни толтуралмадыкъ.

Лейтенант, анга олтурургъа эркинлик бериб, сорду:

— Саша къайдады?

— Аны не болгъанын билмейме.

— Биргенге баргъан нёгеринги не болгъанын къалай билмейсе?

Азнауур, не кесек да бурдурмай, хапарларын айтды. Командир, аз джукъаракъ болса да, субай ёсген нарат терекча, таб сюеклиди. Ортадан мийикди, кийимлери этине джабышыб тургъанча кёрюнедиле, къазауатчы адамгъа бек ушайды. Учлары энишге айланган ингичге къашлары, уллу къара кёзлери, тюз бурну — алай болгъанына шагъатлыкъ этедиле. Командир, болум кеси къоркъгъаннга ушагъанында къашларын туюб, Азнауургъа джити къарады. Ол алай къарагъаны бла кёб фашистни ичиндегин айтдыртханды. Алай а, Азнауур да, не джунчумай, не баш энишге къарамай, анга къарагъанлай турду.

Командир, аны джунчумагъанын таныгъанлыкъгъа, хыны сорду:

— Къайдады Саша?

— Мен бир айтханымы тюрлендирмейме. Ызыма айланнгандан сора, аны не болгъанын билмейме, билирге да излемегенме. Бизни болумубузну биле тургъанлай, бирге ийгенинги тюз этмегенсиз. Къалай сүйсенг алай эт, мындан башха айтыр затым джокъду.

Лейтенант не айтыргъа, не этерге билмей тургъанлай, Сергей, гузаба делгенин билдире, Сашаны джаралы болгъанын айтды. Командирни бети джарыб, туюлюб тургъан къашлары тешилиб, андан хапар билирге кетди.

Саша ёрге тургъаны бла джаралы болгъаны тенг болгъан эди. Азнауурдан болушлукъ излемей бутун къысханды. Болум бек къоркъуулу болгъаны себебли, баууру бла сюркелиб, кесибизникилеге джетгенди. Аны эки солдат болушуб, санбатха келтиргендиле. Ала хапарларын тахсачылагъа айтханларында, Сергей да командирге билдирегенди.

Лейтенант, санбатха келиб, Сашаны кёрдю. Къоркъгъаныча болмагъанына да къууаныб, хапар сорду. Ол да Азнауурча айтды. Командир Наурузну къатына барды. Ол джукълаб тургъанлай, орундугъуна олтуруб, аны уятды. Науруз, тюшю бла тюню болгъанын

иги билмей, анга къарады. Лейтенант, аны иги аязымагъанын таныб, сорду: «Не этесе Науруз, иги боламыса?.. Кёзюусюз заманда келгениме айыб этме».

Науруз орундукугъа олтуруб, аны бла саламлашыб, иги болуб баргъанын билдирди. Ол, Сашаны джаралы болгъанын айтыб, былай сорду:

— Азнауур, Сашагъа сёлешмезча, бек нек ачыуланнганды?

— Аны кесигиз да сезе болурсуз, мен да билгенимча айтайым. Азнауур бла айланнганыма эки джылдан кёб болса да, аны былай ачыуланыб кёрмегенме. Ол бек къарыулулугъуча, тюз этилмегенни да бек ушатмайды. Азнауур адамгъа не зарлыкъ, не артыкълыкъ, не аманлыкъ этерик тюлдю. Ол огъай эсенг, тутушханын да дженгил джыгъаргъа излемей, алай салады къарыуун.

Байрамдан келгенден сора, экибиз да, джукълаялмай кёбге дери турдукъ. Мен хапарымы айтханымда, ол да кесиникин айтды. Саша, ол аллай бир ачыуланырча терс болмагъанын билгенликге, анга джукъ айталмадым. Алай а былайда эки болум барды. Биз юреннгеннге къарагъанда Сашада терслик болмаса да, биз ёчешгеннге кёре, Азнауур билгенча да тутушургъа тыйыншлы эди. Сашаны усталыгъы билиннгенликге, Азнауурну къарыу билинмеди. Устаз Сашагъа джукъ айтмагъанында, былай болгъанын тюзге санамай, аны ючюн ачыуланнганды.

— Сау бол Науруз, меннге болушдунг, — деб, Сашаны къатына барыб, анга сорду:

— Азнауур сеннге нек тюрленнгенди, анга къалай этерге керекбиз?

— Мен сизге, оноу эталлыкъ тюлме. Ол байрамдан сора, меннге таб болмагъанын сезе эдим. Байрамда, нек ачыуланнганын билгенликге, ол билгенча тутушургъа кесиме базмадым.

— Тюзюн айтсам, аны тюрлениб тургъанын биле тургъанлай, сизни джарашдырыр акъылда бирге ийген эдим. Азнауурну тутушдан хапары болмагъан себебли, бу ишни юсюнде не барыбыз да терс болургъа, неда барыбыз да тюз болургъа керекчады. Бу себебден сизни джарашдырыргъа керекди, — деб кетди.

Командир штабха киргенлей, ючюсю да ёрге турдула. Ол алагъа олтурургъа эркинлик бериб, Азнауургъа сорду:

— Сен, Саша бла тутушхан заманында, бек нек ачыуланган эдинг?

— Кесим да иги билмейме, алай болса да, мен билгенча тутушмагъаны ючюн. Бизни къайсыбыз джыгъарыбызны билирге излегенигиз себебли, къарагъанланы хатерлерин этиб, мен билгенча да тутушургъа керек эди. Алай этилмегенинде, устаз да джукъ айтмагъанында, тюзге санамадым.

— Сергей, Сашаны тюз этмегени бармы эди?

— Биз юреннгенча, Сашада терслик джокъду. Бизни ёчешгенибизге къарагъанда уа, Азнауур билгенча да тутушургъа керек эдиле.

— Азнауур, сен тутушургъа юренмегенмисе?

— Огъай, тутушлада болмагъанма, лагъымлагъа да юренмегенме. Махтаныб айтмайма, мени бла тутушургъа излегени, ол болгарлы болмаса, джыкъмай да къоймагъанма.

— Анга нек ачыуланмадың?

— Менича тутушханы ючюн.

— Алай болса да, Саша бла сенден, къайсыгъыз терссиз?

— Алгъаракъда сорсагъыз, ол терсди дерик эсем да, энди мен терс болгъанымы билгенимде, этгениме аны ючюн бек сокъуранганма.

— Азнауур, сёз ючюн, сен немца тахсачы болуб, Саша сеннге тюбеб, сен излегенча тутушуб, кесин хорлатсамы иги боллукъ эди, огъесе кесин тутдурмай къайтсамы?

— Энди кесигиз да мени акъылымы сордугъуз. Мен да, анга къайгъырмагъаным ючюн, этгеними тюзсюнмейме.

— Кёремисе Азнауур, ишни къалайгъа баргъанын?.. Сиз, тутушчула тюлсюз, тахсачыласыз. Сен болушур керекли Саша тутулса, къаллай бир заран келирге боллугъун. Саша, полкда огъай эсенг, дивизияда да биринчиди. Ол кёб хайырла этгенди, энтда этерикди. Бусагъатда къачандан да иги тахсачыла бек керекдиле.

— Мен тахсачылыкъгъа алай джараулу болмагъанымы да билеме, алай а кишиге зарлыгъым джокъду, тюзюн этиллигин излейме.

— Сеннге къалай этсек тюз боллукъду?

— Ёкибизни джылларыбыз тенг болсала да, мен сени солдатынгма. Биз бирер башыбызгъа джууаблы

эсек, сен а барыбызгъа да джууаблыса. Къалай тыйыншлы эсе алай этериксиз.

— Бу джолдан сора бек ачыуланмазгъа сёз беремисе?

— Былай биринчи кере ачыулансам да, бу арт джолу болгъанына толу ышандырама.

— Азнауур, сени ким болгъанынгы, Сашаны къоюб нек кетгенинги билдим. Къалай айтсам да, къайры бурдурсам да, этгенинг Трибуналгъа берилмей боллукъ тюлдю. Алай а кеслигим бла берлик тюлме. Бу ишге барыбыз да къатышханыбыз себебли, сен да этгенинге бек сокъураннганынг ючюн тахсачылагъа соруб, ала айтханча этерикме. Энди барыгъыз, тамбла сегиз сагъатда тахсачыла штабха келирле.

Экинчи кюн тахсачыла штабха бардыла. Командир алагъа ишни болгъаныча айтыб: «Азнауурну этгенин трибуналгъа бериллигине разы къолун кёлтюрсюн», — деди. Киши къол тутмады. «Къаллыгъына разы», — дегенлей, бары да къолларын кёлтюрдюле. Лейтенант, алай этгенлерине онгусуннганын танытыб, кетерге эркинлик берди.

XXII

Азнауур джыйылыудан келгенден сора дунягъа джангыдан туугъанча болду. Ол Наурузгъача нёгерлерине илешиб, «энчи» тургъанын къойду. Нёгерлери уа, ишни болумуча айтыб, аны разы этди. Азнауур байрамда кесини тюрсюнкюн кёрсе, устазны тутушну тохтатханына, андан ары ачыуланлыкъ болмаз эди. Къалгъанла огъай эсенг, аны тюрсюнкю, кеси къоркъарча да болгъан эди. Бек къарыулула бек ачыулансала, былай боладыла. Ол къайсы миллетден да тюзлюкню этерикле табыллыкъларын билиб, орус миллетге да алгъын акъылын тюрлендирди. Ингирге дери, кёлюджюреги кёлтюрюлюб, джарыкъ болгъанлай турду.

Командир, кюнледен эртде джатса да, кечирек къобду. Тюнене ариу болгъанлыкъгъа, къалын тубан басханды. Лейтенант Азнауурну штабха чакъырды. Аны бла джылы саламлашыб, анга алгъындан да бек илешгенин танытыб, сорду:

— Азнауур, сен билген бла, бусагъатда разведкагъа барыргъа болукъмуду?

Ол, бир кесекни сагъыш этиб, айтды:

— Боллукъду, кече баргъандан эсе, бусагъатда табды. Алай а немца кийимле бла темир кесген кыбыды керекдиле.

— Ала уа табыллыкъдыла, кимле барсынла дейсе?

— Мен Сергей бла барама, — деди.

Сергей келирге Азнауур немца офицерча кийинди. Китель тарлыкъ этеди, джелкесин артына чыгъарыб, бютюн да къарамлы кёргюзеди. Командир, аны кёлюн алыр акъылда, накъырда этди:

— Азнауур, сен офицерден эсе да, генералгъа бек ушайса.

Азнауур да, аны накъырдаасына кёре, джууаб къайтарды:

— Генерал болуб, уллугъа кетиб къалмайым, алгъын офицер болайым да, аны толтурсам, генерал алай болурма.

Тубан къалын басханлай турады. Хар неда кыырау тартыб, сууукъ болгъаны билинди. Кюндюз болгъанлыкъгъа, кюн батханча, джарыкъ тюлдю. Хар зат да, керти болумларындан эсе, уллулача кёрюнедиле. Азнауурну къарамлыгына Сергей да сейирсинеди. Ала, къорккъуусулукъгъа, кюлакъны тебретиле. Джол болмаса да, джукъа къамишни ичин кыйналмай бардыла... Кёб бармай биягъы буруугъа джетдиле. Азнауур туб тизгенледен кыбыды бла кесди. Немцаладан шыкъырт эшитилмеди. Ол, плащы бла автоматын Сергейге бериб айтды: «Сен былайда тур, мындан ары кесим барлыкъма. Къайтмасам, хапарыбызны командирге айтырса, кителими Наурузгъа берирсе».

Сергей баш энишге къарады. Азнауур анга: «Сау къал, бек суйген тенгимсе», — деб, айюча томала, тубаннга ташайды. Джюз метр чакълы баргъандан сора, къарантха эслеб, анга къарады. Джюреги къайгъылы болгъанын танылыб, аллында сакълауулну кёрдю. Часовой, сууукъ болгъанын билдиргенча, ары-бери барганлай турады. Бир-бирде тохтаб, тепсегенча чынгаб, кесин туйгенча этеди. Азнауур, анга эслетмей ёрге туруб, къатына барды. Сакълауул, эте тургъанына джунчугъанын билдириб, мынга черс берди. Бу да: «Хайль Гитлер», — дер орнуна, джелкесине бекледи. Часовой, беш-алты метрге дери барыб, сойланды. Азнауур, аны эси кетгенин билгенлей кюлтугъуна алыб, Сергейге келди. Сакълауулну автоматын да Сергейге бериб, кесин сыртына кёлтюрюб, кесибиэникилеге

джетдиле. Алайда тохтасала да, немцалыгъа эс кирмегени себебли, келгенлерича штабха джетдиле. Азнауур, аны таянчакъ шиндикге олтуртуб, айтды:

— Джолдаш тамада лейтенант! Берген заданиегизни толтурдукъ! «Генералны» кесин огъуна келтиргенгиз.

Командир, аны накъырдасын онгсунуб айтды:

— Азнауур, генералынг кёбюрек «ичмеген» эсе, иги аязымагъанды да?

— Ичген а бир кере этгенди, спиртден «уртлагъан» болур.

Немцалы шиндикге таяныб турса да, залыкъылды ашагъан улакъча, башы эки джанына барады. Ол сёлешгенлени эшитгенинде эс киргенин билдириб, Азнауургъа къарады. Алай а, къайда болгъанын билгенинде бети агъарыб, къоркъгъанын танытды. Адъютант керти да спиртке суу къошуб берди. Аны ичиб кесек тургъанлай, къалтырагъаны тохтаб, бети къызылсман болду. Адъютант, аны сёлеширин таныб, немцача айтды:

— Биз сени сыйлаб, таянчакъ шиндикге олтуртханбыз. Сен да аны ючюн биз соргъанлагъа джууаб этериксе.

— Русь, хорош, русь, хорош, — деб разылыгъын танытды. Лейтенант кесине кереклилени соруб башлады. Ол да, джашырмагъанын танытыб, билгенича айтыб барды.

Командир, Азнауурну кюндюз немцалагъа баргъанын джигитлик этгеннге санаб, этген джангылычлыгъын къайтаргъанын билдирди. Кеси бла джылы сахламлашыб, бюсюреу да этиб, кетерге эркинлик берди.

Азнауургъа, командир бюсюреу этгенча, тахсачыла да алгъындан бек илешгендиле, сыйын да этедиле. Энди, даулашханларын къойгъандыла, бир юдегича болгъандыла. Азнауурча кюндюз тахсагъа барыргъа ашыгъадыла. Саша, Науруз, Азнауур бир-бирлерин суйген да этедиле.

Луиза школгъа джюрюб башлагъанында, эрикгени да кетиб, зар болуб тургъаны да къалды. Ол, орус къыз болгъанлыкъгъа, немца сохталадан артха къалмайды. Кесин джюрютгени да махталырчады. Луиза, кесине аман айтдырмай, тогъузунчуну-онунчуну да бошады. Германиягъа келгенли бек тюрленнгенди. Таб, биргесине турмагъан, аны танымазча болгъанды. Ол

орусдан-немцадан да башха миллетге бек ушайды. Кимге ушаса да сыйюмлю—ариуду. Башына джыйылгъан къалын къара чачы, учлары къыйылгъан узун къара къашлары. Джылтырауукъ акъсыл бети, дугъумлагъа ушагъан кёзлери, узун кирпичкери. Бетинде ууакъ сепкилчиклери болгъанлыкъгъа, ариулугъуна заран эталмайдыла. Айтыргъа, ариулугъу бла сыйюмлююгю бир-бирине таб джарашыбдыла. Саныны таблыгъы да — адам къолу бла ишлегенчады. Ол адамгъа къараса, кюн ышаргъанча, къарагъаныны кёюн джарытады. Адам анга къараса уа, дагъыда къарары келиб, къатында туругъа сюеди.

Атасы-анасы, Луизаны былай болгъанына къууаныр орнуна, бек къайгъы этедиле. Ала бошунагъа къайгъы этмегенча, джылы джетгенлей, аны аскерге алдыла. Иван бла къатыны, джангыз къызлары джаулагъа къуллукъ этерге баргъанына, джюреклери бек къыйналды. Артыкъсыз да Кристинагъа ауур тийди. Луиза аланы къатларында джарыкъ тургъанлыкъгъа, къайтырындан тюнгюлюб, Саша бла тюшген картын алды. Иван къызына: «Мен юретгенлени унутма», — деди.

Луиза аскерликге баргъанында, эки айыны, аскер къуллукъгъа юренди. Аскер кийимле таб джарашадыла, тири болгъанын танытадыла. Ол, бир къауум тиширыулача, къызбай тюлдю. Керек болса джигитлик этерчады. Атасы-анасыча къарыулу болмагъанлыкъгъа кесине джетерча бир кючю барды. Юрениб бошагъанында, тахсачыланы орус тилге юретирге буюрдула.

Луизаны, устазлыкъгъа джарашханында джашау тынчыракъ болса да, къайгъысы кёб болду. Эндиге дери юлерине бек къайгъырса да, энди кесине бек къайгъы этерге керек болгъанды. Окъугъан тахсачыла анга кёзлери къарагъанларын танытадыла. Луиза кёз-къаш бермегенликге, алагъа ышанмайды. Ышанмагъаныча, тахсачыланы тамадалары, аны бла кюрешгенлей турады. Ол Луизаны сыйгенди, айтханын этдиралмаса, артыкълыкъ этерин сездиргенди. Алай а Луиза ол этген умут болмазлыкъын билдирди: «Энди мени бла кюрешгенинги къоймасанг, сени да — кесими да урлукъма», — деди. Андан сора, тахсачыланы тамадалары аны бла кюрешгенин къойду.

Былай болса да, кёб турмай, Луизаны дивизияны

штабында ишлерге салдыла. Штабда кесине кьоркьуу аз болгъанлыкъгъа, иши кёб болду. Къагъытчы—машинистка болгъан бла къалмай, бизден алагъа тышгенлеге соруу этген заманда, тылмачлыкъ да этеди. Луиза, кесини ишинден эсе, сорууда пленлеге хатерсиз этгенлерине бек къыйналады.

Дивизияны тамадасы, Луизаны ишлегенин джаратады, кесини кызынача ышанады. Кёбюсюне штабда экиси турадыла. Ол белгили командирди: таукелди, фахмулуду, кёлюне келгенни кьоркьмай айтады. Германия бизни бла къазауат ачханын тюзге санамайды, хорланыб баргъанларын андан кёреди.

Къазауат бошалыргъа кёб къалмагъанды. Немцала, бизни аскерлеге къарыу эталмай, кеслерини эски белгилерине джыйылгъандыла. Алай а, алкъын фашистле кеслерин хорланнганнга санамайдыла. Ала бек кючлю бомба чыгъарыргъа кюрешедиле. Ары дери не этиб да къазауатны созаргъа излейдиле.

Бир кюн Луиза ишлеген штабха корпусну командири келди. Башха дивизияланы командирлерин да чакътырыб, оноу этиб башладыла. Луизаны эшикге чыгъармагъанлыкъгъа, бек таша оноу этерикдиле. Оноуларын тёрт командирден башхала билирге боллукъ тюлдю. Луизаны асыры джаратхандан орус кыыз болгъанын унутхандыла. Алай а кеси унутмагъанды: алагъа ишлегенине бек къыйналады, кёб кере кесин уругъа тебреб кьойгъанды.

Нек келгенин билдирир ючюн, корпусну тамадасы сёлешиб башлады:

— Германия дженгилде бек кючлю бомба чыгъарыргъа умут этеди. Къазауат бошалгъынчы эталсакъ — биз хорларыкъбыз. Ары дери, Совет аскерлени тыяргъа керекбиз. Кесибизни джерибизде не къарыуубузну да саллыкъбыз. Башында этилген оноугъа кёре, урушла башланганлай, къалайда болса да аланы аскерлерин тыялмагъан халда кирме кьоярыкъбыз. Аскер кириб бошаргъа тегереклерин кьуршоулаб, пленнге алыргъа, неда ууатыргъа керекбиз. Былай этерге мен сёз бергенме. Мени кёлюме келгени: эки дивизия алда турсунла, ючюнчюсю кетсин. Совет аскерле кириб бошагъанлай, алда дивизияда, бир-бирине кьошулуб, артларындан, артда дивизия да алларындан дженгил от ачыб, айтылгъаныча этерге керекбиз. Менден таб айтырыкъ бар эсегиз да? — деб Фон Хасселге къарады. Корпусну командири, былай этерге,

анга базгъанын билдирди. Хассель бир кесек сагъыш этиб: .

— Джангы бомбаны къачан чыгъарын билмейме, къазауат кёбге барлыкъ тюлдю. Россия бла джарашыу турургъа деб этилгенни бузгъаныбызны тюз этмеген-биз. Россияны юч айгъа алыр умутда башласакъ да, юч джыл кетиб, кесибизни джерибизге джыйылдыкъ. Мен билген бла бизге таблыкъ къалмагъанды. Айтылгъанны этмей боллукъ тюл эсек: мени дивизиям алда турсун, ол бир экиси артха кетсинле. Умутубузча болсакъ — бир иги, алай болмаса он кереге аман боллукъду. Сиз айтханча — эки дивизиягъа къоркъуу барды, мен айтханча — бир дивизиягъа. Былай этиб да хор-лаяллыкъбыз деб айтмайма.

Ол айтханнга башха сёз къошмагъанларында оноу-лары бошалды. Луиза, фашистлени дыгалас этгенле-рин онгсунса да, джангы бомбаны чыгъарлыкъларына сагъышлы болду. Алайсыз да, бусагъатда къалгъан замандан мыдахды. Юйлеринден кёбден бери хапары джокъду. Атасына-анасына къайгъы этеди. Немцала-дан, ишинден да бек эрикгенди. Саша бла тюшген кар-тына къараса: «Мен былай тюрленнген, Саша къалай болгъан болур», деб кёлюне келтиргенликге, аны кё-рюрден тюнгюлгенди. Къазауат бошалса къалай бол-лугъун билмейди. Немцалагъа не кесек да ышанмайды. Биягъы офицер, кюрешгенин къойгъанлыкъгъа, дерт тутханын билдиргенлей турады.

XXIV

Аскерчилерибиз солугъан да этиб, къышха джарау-лу да кийиниб, немцаланы хоншу къралладан сюрюб башладыла. Ол къралланы адамлары, бизни аскерле-ден болушлукъ излеб тургъанларын билдириб, джылы тюбешедиле. Къыш бошалыргъа, фашистлени аладан чыгъарыб, аскерчиле солургъа тохтадыла. Мындан ары къазауат Германияны джеринде барлыкъды.

Къазауатны дженгилде бошаллыгъын излегенча, эртде джылы болгъанды. Кюндюз огъай эсенг, кече да алай сууукъ тюлдю. Апрель башланыргъа, джерни юсюне джылы хауа джайылыб, джаз болуб бошагъа-ны танылады. Тахсачыла, джарыкъ халларын билди-риб, тахсачылыкъгъа барыргъа ашыгъадыла. Аланы акъылларын билгенча, командир келиб, тегерекге къа-раргъа ючеуленни ийди.

Бюгюн кюнледен да джылыды, хауа бир халда турады. Джылы болса да, адамны кёлю кёлтюрюлюрча, дженгилди. Немчала бла бизни арабыз — чегетди. Чегет къалын болгъанлыкъгъа, уллу тереклери кёбдюле, бош джери да аз тюлдю. Чегетни ичин къыйналмай барырчады.

Тахсачылары алчылары, биринчи джол бирге баргъанларын онгсунуб, джарыкъ халда чегетни ичин тебретиле. Джай болмагъанлыкъгъа кюннге кёре джалан кийингендиле. Автоматларын энишге салындырыб бир-бири ызындан барадыла. Къанатлылары тауушлары, шыкъыртны эшитирге заран этселе да, кеслерине болушлукъ этедиле. Тахсачыла чегетде кёб айлансала да, кишиге тюбемей, алай мийик да болмагъан дуппургъа чыкъдыла. Кюнбетде кырдыкны онгсунуб, гитче заманларын тансыкълаб, кырдыкга джатдыла. Чегетде къанатлылары джырлагъанларына, суюб тынгылайдыла. Кюн батаргъа джууукълашханында, тау джерледеча эрлай ташайыб къалмай, аны уллу болуб баргъанына Науруз сейирсинди. Ол нёгерлерине:

— Аланла, кюннге бир къарагъыз. Мийикде заманында къараргъа къоймай, энди джууукъгъа келиб, уллу болгъанында къояды. Бу да белгили этеди джерни тегерек болгъанын. Гитче заманымда Джерни, Айны, Кюнню юсюнден адамлары айтханлары эсеме тюшселе, ала асыры болмагъан затлары айтханларына, этгенлерине, энди кюлюрюм келеди.

Бир джолда Ай саулай тутулду. Эл къозгъалыб, таз къагъылгъан, шок атылгъан тауушла эшитилиниб башладыла. «Айны сакълаб тургъан эгерле джукълаб къалгъанларында, Айны Джелмаууз джуханды», — деб аланы уятыргъа кюрешедиле. Алай болгъанлыкъгъа, не кёб шок атсала да, таз къакъсала да, болушлукъ болмады. Адамла, андан умут юзгенча, салкъын болдула. Айны нек тутулгъанын билгенликге, ийнанныкъ тюл эдиле да, алагъа айтмай эдим.

Бир заманда Айны къыйырындан джарыб башлады. Джелмаууз джухуб ийсе, ай эрлай уллу болуб къалыргъа керек эди. Акъырын уллу болуб баргъанына акъыл табалмайдыла. Алай болса да, мен эки затха бек сейирсинеме. Биринчиси, хауаны къыйыры болмагъанына. Экинчиси да сансыз-санаусуз джулдузлары, хауагъа тагъылыб тургъанча, бир-бирлерине кетмегенлерине.

Азнауур гитче заманын эсине тюшюрюб, Джерни бирден айланнганын ангылаялмай, юйлени аллары ары-бери нек бурулмайдыла деб кёлюне келтиргенин айтды.

Саша да, кёзлюклерин джарашдырыб, сёзге кёшулду:

— Мен аллайлагъа сагъыш этмейме. Сейирсинирге затла табылыб барлыкъдыла. Аланы къалай болгъанларын билирге бек къыйынды. Бизге огъай эсенг, уллу окъуулары болгъанлагъа да тынч тюлдю.

Бир-бирин билген нёгерле, быллай таблыкъда турургъа суйселе да, алашатын баргъан немца самолётну тауушу аланы тынчлыкъларын бузуб, нек келгенлери эслерине тюшгенча, ёрге туруб немцалагъа къарадыла. Ала айланнган чегет узакъ бармай тауусулуб, шахарны къыйыры кёрюнеди. Ишексиз да штаб болур, уллу юйню къарауулла сакълайдыла. Машинала, адамла келиб тургъанлары, алай болгъанына шагъатлыкъ этедиле. Кёб болмай ол юйде этилген оноуну билселе, фашистлени кёозгъалгъанларына акъыл бёллюк болмаз эдиле. Неуа Саша, Луиза анда къууллукъ этгенин билсе, къалай этерик эди? Алай а, оланы эртде унутханды. Немцаланы гузаба джюрюгенлери бир къайгъылары болгъанын танытады.

Кюн батханлай, джалан кийиннгенлерин билгенча, кетерге къуралдыла. Келгенлеринден эсе, къайтырыкълары къоркъуулуду. Ала къарагъан джерден немцалагъа туурады. Была аланы кёргенча, фашистле да быланы кёрюрге боллукъдула. Аллай къоркъуу болгъаны ююн, кечирек ызларына айландыла.

Немцала дуппургъа чыкъгъанларын эслегенлей, тахсачы самолётларын джибердиле. Самолётлары хапар билдиргеннге кёре, бизникилени тутаргъа эм залимлеринден тахсачыларын ийдиле. Ала, чегетде бугъуб, быланы сакълаб тургъандыла. Умутлары: ючюсюн да элтиргеди, сорууда бири айтмаса да экинчиси айтыр деген муратда.

Тахсачыла чегетге джетгенлей, биягъынлай тизилдиле. Алай а, ызларына дженгил барадыла, фашистле эслеген болурла деб къоркъадыла. Къоркъгъанларыча, немцала бугъуб тургъан джерге джетгенлей, быланы тутаргъа чабдыла. Бизни бирибизге аладан экеулен болуб, кюч бла усталыкъ къачан керек боллукъу танылды. Фашистле была билмегенлей чабсала да, кес-

лери байлатдырмадыла. Тахсачыларыбызны автоматлары бирер джерде к'яалыб, ала бла джаг'яалашыб башладыла. Саша бла Азнауур аладан к'ыйналмай ычхынсала да, Науруз алача болалмады. Тирилиги бла ычхыннганлык'г'я, экисине к'ючю джетмезлигин билгенинде, бирине бычак'ны бекледи. Алай этгенлей, ург'яаныны н'егери да Наурузну к'ярнына бычак' бла урду. Науруз, ауур джаралы болуб, джыг'ылды. Аны ург'ян Саша бла к'юрешгенлеге к'юшулду. Аладан бизден да бирер к'юраг'яанларында, болум алаг'яа джараулу болду. Немцала ючеулен болг'яанларында, Сашаны джыг'тыб, к'юлларын артына байлаб башладыла. Азнауур, болумну тамам к'юрк'юулу болг'яанын билгенлей, джюреги к'юзг'яалыб, джаныуар халг'яа кирди. Ол не к'ючю бла да гориллача к'ычырыб, фашистлени эслерин кетерди. Горилла к'ычырса, к'яатында адамны эси кетиб, орнундан туралмайды. Азнауурну к'ёб затлары гориллаг'яа ушайдыла. Ащарык'ны бек биширилмегенин сюеди: аз бишкекленген этден беш — алты килограммны ашарык'ды, ызындан да аллай бир литр чий сютню ичерикди. К'ычырг'яаны к'яаллай бир эсе да, немцаланы эслерин алг'яанды.

Азнауур, терекни бутаг'ын к'юбарыб, аны бла к'юрешгенлени бирине бекледи. Андан бошаг'яанлай экинчисин да ауудурду. Сора, Саша бла к'юрешгенле эс джыйг'ынчы, аланы да бирлеринден бошады. К'яалг'яан экиси, бутлары к'ыйылг'яандан дженгил баралмай, нелерин да к'ююб кетдиле. Азнауур Сашаны к'юлларын ычхындырыб, не ючюн да дегенча, к'яаты к'ючачак'лады. Саша аны бетини к'яралг'яанына сейирсинмей, ол бек ачыуланса, тюз заманындан к'ёбге к'яарыулу болг'яанын билди. Экиси да Наурузг'яа джетдиле. Азнауур, ич к'ёлеги бла аны джарасын к'ысыб, сыртына к'ёлтюрдю. Аны чабак' этлери джюрексингенин билдириб, суудан тышына атылг'яан чабак'ча, силкиннгенлей турадыла. Саша да автоматларын алыб, Наурузну джаралы болг'яаныны орнуна аланы т'ёртеулерин бошаб, санбатха келдиле. Наурузну джарасы ауур болг'яаны себебли госпитальг'яа ийдиле.

Саша бла Азнауур, Наурузну ашырг'яандан сора штабха барыб, хапарларын айтдыла. Лейтенант, Азнауурну тулпарлыг'ыны к'ючю бла к'юутулг'яанларын билгенинде, анга бек разы болг'яанын танытды. Эки-

сини да кьолларын кьаты тутуб, кетерге эркинлик берди. Айтханларын, эрлай дивизияны штабына билдирди.

XXV

Аскерлерибиз джангы урушланы башлагъынчы тубан басды. Дивизияны тамадасы полкну штабына келди. Ол тахсачылары командирлерин чакъырыб айтды:

— Сен тюнене билдиргенинге кёре, немцала не затха эсе да хазырланадыла. Эм иги тахсачынг, немцача кийиниб, тубанда алагъа ётсюн. Келтиралса — адам, алай эталмаса, болумну билиб келсин. Задание бек кыйынды, немцача билген барыргъа тыйыншлыды. Тюнене баргъанладан джараулу бар эсе, бютюн да иги боллукъду.

Лейтенант, ызына дженгил келиб, Сашагъа хапарын айтды. Саша, командир анга кьурал демесе да, кесине айтылгъанын билгенча кьуралды. Немца китель, Азнауурну джелкесин артына чыгъаргъанча, Сашаны джауорунларына тарлыкъ этеди. Алай а, кьуш суратлы бёрк, аллы мийикча, аны кьарамлы кёргюзеди.

Саша кьуралыб бошагъанлай заданиеге кетди. Ол Азнауурча этерге ашыгъыб тургъаны себебли, кыйын ишге баргъанлыкъгъа, джюрегине кьоркьуу келтирмеди. Къыбылмасына да къарагъанлай, чегетни бошаб, джолгъа джетди.

Немцала этген оноуларыча кьуралыб бошадыла. Урушла башлангынчы тубан басханында, тегерекден хапар билирге керек болуб, тахсачылары хазыр болдула. Тахсачылары тамадалары, кеси да кьуралыб, Луизаны да элтирге Хасселден эркинлик алды. Хассель, бизни тахсачыларыбызны туталмагъанлары ючюн, бек кыйгъылыды. Командирни нек баргъанына, Луизаны нек элтгенине, сагъыш этмеди. Луиза командирни акъылын билгенликге, немцаладан асыры эрикгенден, бир зат анга бар дегенча, Хасселге аны билдирмеди. Ол герохун окъладан толтуруб, эшикге чыкъды. Тахсачыла, тубанны аязыб башлагъанын эслеб, штабны кьатында туракъладыла.

Джазгъы тубан къачдагъындан башхады. Эртде-нгиде къалын тутса да, кюн кызаргъа аязыргъа ёчдю. Саша, тубанны аязый башлагъанын эслегенлей

джолдан гузаба ётюб, штаб таба айланды. Штабны къатына джетерге, тубан бек аязыб, хар не кёрюнуб башладыла. Ол Азнаурча, этер акъылда таукел атлаб, сакълауулу къатына барды. Сакълауул черс бергенлей, джелкесине джеталмай, къулакъ артына сермеди. Сакълауулу эси кетмей, къуралыб тургъанлагъа къычырды. Ала алайгъа чабдыла. Саша ызына къачды. Тикни башына джетерге, окъла джюуюлдеб, къаты бла оздула. Тикчикден тюшуб чегетге джетерге, ызындан сюргенле анга туура болуб, дагъыда атдыла. Саша, терекни ташасына бугъуб, алагъа къарады. Бир бёлек солдат, автоматларын кьолларына алгъанлай, тикчикден къуюлдула. Ала чегетге джууукълашыргъа, Саша автоматын «сёлешдирди». Алларында келгенле джыгъылсала да, кьалгъанлары дженгил джатдыла. Саша кетиб тебрегенлей, аны эслеб, ызындан чабдыла. Алай этгенлерин ушатмай, биягъынлай бугъуб, энтда атды. Ючеулери джыгъылсала да, экеуленлери чегетге джетиб, тереклени артларына букъдула. Алагъа: командир да, итни тутхан да, дагъыда бир солдат да кьошулдула. Саша, бешеулен бла кюрешалмазлыгъын билиб, алайдан дженгил кетди. Ол чететни ортасына джетгенинде, солургъа тохтады. Бир кесек солуб тебрерге, биягъыла ызындан джетдиле. Саша аланы тохтамазлыкъларын билгенинде, энтда экеуленлерин агъызды. Тахсачыланы тамадалары, аны джууукъда болгъанын эслеб, итни тутуб тургъаннга: «Итни Луизагъа бер да меннге кьошул» — деди. Командир бла солдат, тереклеге бугъа, анга джууукъ бардыла. Саша экисинден башха кёрмегенинде: «Суугъа кирсенг, чыкъдан ырыслама» дегенча, ала бла сермешиб башлады. Фашистле экеулен болгъанлыкъгъа, Сашагъа джукъ эталмайдыла. Сора, командир солдатха, ташатын аны аллына озуб, артындан атарын билдирди. Ол, командир айтханча этерге излесе да, окъ джибермеди. Саша автоматыны окъларын тауусуб, герохун алды.

Офицерле, бир-бирине кьалсала да, бек ашыгъадыла. Немца офицер, Луиза бла кьаллыгъына ашыкъгъанлыкъгъа, Саша фашистледен адам келеди деб кьоркъады. Офицер дженгил атыб башлады. Саша, окълары аз болгъаны ючюн, акъырын атады. Фашист, хыйла этерге излеб, бир кесекни атмай турду. Саша аны нек атмагъанын ажымсыз билмесе да, кетер

акъылда, терекни ташасындан чыкъды. Олсагъатлай эки окъ плащына ызла тюшюрдюле. Саша, эрлай ызына бугъуб, бир кесекни атмай турду. Офицер уллу кёллю болуб, терекни ташасындан чыкъды. Саша, аны алай этерин сакълаб тургъанча, дженгил атды. Офицер ауур джаралы болуб тобукъланса да, герохун тутханлай турду. Сашаны окълары тауусулуб, героху атмады. Ол аны эслегенликге, герохуна акъылындагъын этдиралмады. Сора, терекни ташасында тургъаннга: «Итни дженгил джибер, аны окълары тауусулгъандыла. Кесин да, не пленнге ал, не да ур» — деди.

Луиза итни дженгил ийиб, герохун кёлуна алыб, ызындан тебреди. Алай а ол адамны ургъан огъай эсенг, фашистлени кырылгъанларына да къараялмайды. Айтылгъанны толтура тургъанлыгъы болмаса, не этерин билмейди, хар неда тюшюнде бола тургъанча кёрюнедиле.

Саша итни къайдан келгенин кёрмесе да, эрлай плащын тешиб, аны бла джагъалашыб башлады. Ит, адамны къабмай, аны иймей къояргъа юреннгенди. Сашаны алай эталмагъанында, хырылдаб башлады. Саша аны къулакъларындан тутуб, тегерек буруб, силдеди. Ит арлакъгъа тюшгенликге, не кесек да джунчумай, ызына мыллыгын атды. Саша, бычагъы эсине тюшгенлей, итни урду. Бычагъындан къан агъа ёрге тургъанында, герохун анга айландырыб тургъан солдатны кёрдю. Итни ол ийгенин билсе да, анга амал къалмай, урлукъ болур деген акъылда сюелди.

Луиза, бир офицерни айтханын эте тургъанлыкъгъа, экинчи офицерге герохун тутуб тургъанын эскерди. Алай а, офицер айтханча этмей, бир халда турады. Офицерлени, кийимлери-чынлары бирча болсала да, тюрсюнлери башхадыла. Немца офицерни къарамы — сүйюмсюзю. Мунукъу уа кесине илешдиреди. Луиза: «Быллай къарамы болгъан халеклик нек салады?» — деб кёлуне келтириб, аны джюрегин билирге излегенча къараса да, Сашагъа бу секундла бек узунла кёрюндюле. Луизаны къарамы да, аны ургъандан эсе, этгенлерине сюд этгэннге ушайды.

Саша, урлукъ болур деген кёлде бычагъын терекге чанчыб, немчача айтды: «Мен, солдатлача, сенден тилейме бычакъгъа тиймезинги. Анда атым джазылыбды, бизникиле табханлары болсала, мени хапарымы билирле». Ол, орнуна сюелгенликге, солдат биягъын-

лай къарагъанлай турады. Къарамла бирча болмайдыла, сеннге герохну тутуб тургъанны уа къайдан билгин?

Ол, айтама да демегенлей, энди орусча:

— Да, атарыкъ эсенг, ат, — деди.

Луиза, аны алай айтырын сакълаб тургъанча, алына тири атлаб келиб, алайсыз боллукъ тюл эсе дегенча, Сашагъа герохун узатыб, айтды:

— Ма, сен ат. Мен алкъын адамны урмагъанма.

Саша аны тиширыу болгъанын таныгъанында, айтханына бек къайгырыб, кимни да сен ураса дегеннге ушатыб, уятлы халда башлады:

— Огъай, сени герохунгу аллыкъ тюлме. Мен да адам уруучу болмам? Мени бла кюрешмегеннге тиймейме. Къазауатны башлаб, адамланы бир-бирлерине джау этген — къырдыргъан сени къралынгды. Германия къазауат ачмаса, биз да тынч турлукъ эдик.

— Мени къралым Россияды. Биз, къралны буйругъу бла Германиягъа келгенлей къазауат башланыб, мында къалыб кетгенбиз. Мени аскерге зорлукъда алгъандыла. Былагъа суймей ишлегениме эки джыл болады.

Саша аны орус къыз болгъанын билгенинде, анга илешгенин танытыб, тиледи.

— Алай эсе, мени бошла, дженгил кетейик.

— Мен сени танымайма, ызыма къайтыргъа да излемейме.

— Да сора бизникилеге барайыкъ.

— Къайдам, мени къоярмысыз?

— Игит да дейсе, сени не терслигинг барды, дженгил кетейик, — деб, Саша гузаба болду. Луиза джукъ айтмагъанында, ол хар несин джыйыб, бир-бири ызындан тебретиле. Къоркъа келселе да, кишиге тюбемей, бизникилеге джууукъгъа келирге, бир кесекни тохтадыла. Ала джууукъ олтурушуб, джангыдан танышханча, бир-бирине къарадыла. Луизаны бетине къан уруб, не ариулугъу да белгили болгъанды. Саша, анга не осмакълаб къраса да, не артыкъ, не кем затын кърмей, адам сейирсинирча ариу болгъанына, кёзлерин андан алалмай, бир кесекни турду. Луиза да, Сашаны къарамын-адамлыгъын да джаратыб анга илешгенин танытды. Ала, алай турургъа суйселе да, дженгилде кетерге керек болгъанына къайгырдыла. Саша, заданиеге баргъаны эсине тюшгенча, Луизагъа айт-

ды: «Биз бусагъатдан чегетден чыгъарыкъбыз. Энди бизникилеге джууукъ болгъанлыкъгъа, ачыкъ джерде барлыкъбыз. Былайда ким тюберге да боллукъду. Сеннге къоркъуусузлукъгъа: мен алда, сен да ызымдан герохунгу тутханлай келирге керексе. Немцала тюбегенлери болсала, сеннге алай таб боллукъду». Луиза, энтда анга герохун тутаргъа суймесе да, Саша айтханча тебредиле. Алай болса да, адамгъа тюбемей, кесибизникилеге джетдиле. Алда тургъан солдатла аланы кѳргенлей: «Фашистле бир бирин алыб келедиле», — деб сейирсинселе да, джууукъгъа джетерге аланы тохтатдыла. Саша ышаргъан да этиб, къысхаракъ хапарын айтды. Солдатла, Луизаны орус къыз болгъанына иги ийнанмасала да, анга кѳзлери къарагъанларын танытдыла.

Полкну штабына джетгенлей, эшикни къагъыб, юйге кирдиле. Саша, черс бериб айтды:

— Джолдаш полкну тамадасы! Сизни берген заданиегизни толтуралмадым! Болум меннге джараулу болмады!

Полкну тамадасы Луизаны сорду:

— Бу орус къызды. Меннге тиймей, немцалагъа къайтыргъа да излемей, кесибизге келе турады.

— Джолдаш тамада сержант! Сени айтханынгы ангыламайма. Олтуругъуз да, хапарынгы барын да айт.

Саша болгъаныча хапарын айтды. Майор Луизагъа айтыргъа эркинлик берди. Луиза, кесини хапарындан сора да, фашистлени кѳб болмай этген оноуларын да билдирди. Полкну командири бир кесекни анга къараб турса да, аны къарамында ишекшилиик танымай, Сашагъа айтды.

— Бу айтханла керти болсала, сен заданиенги артыгъы бла да толтургъанса. Сиз былай сейирлик тюбешгенигиз ючюн, къазауат бошалгъынчы эгеч-къарнаш болугъуз, андан сора къалай суйсегиз да этерсиз, — деб экисини да къолларын тутду. Кеслерин да, бир-бири къолларын тутдуруб, атларын да билдиртди. Болум бек ашыгъыргъа керек болгъаны себебли Сашагъа кетерге эркинлик берди.

Саша Луизаны атын билгенинде, анга бютюн да бек илешди. Аны къатында туруру келсе да, штабдан чыкъды. Бир кесекден командири келди. Сашаны кѳргенлей, къууаныб хапар сорду. Алайдагъыланы бир-

лери айтды: «Джолдаш тамада лейтенат! Сашадан хапар билирге излей эсегиз, штабха киригиз». Командир эшикге чыкыгъанлай, Сашаны кьолун тутуб, кьучакълагъан да этди. Экиси да машинагъа миниб кетдиле. Джолда келе, Сашагъа командир:

— Ариу «эгечинг» болду, огъур бла болсун, — десе да, аны джигитлик этгенине махтау бергенин билдирди. Саша да:

— Сау болугъуз, кёжюнг къарай эсе, сеннге берейим, — деди.

— Мени барды. Айтханыма къарарыкъ эсенг, бусагъатда быллайланы сёлеширге эртдерек болса да, «эгечинги» кьолунгдан ычхындырма.

Ызларына келгенлей лейтенант Сашаны хапарын тахсачылагъа айтды. Ала аны кьолун тутуб, Азнауурча этгенине бек кьууандыла. Саша ашагъан да этиб, орнуна таяныб, бюжюнлю бери болгъанлагъа акъылын бёлдю. Ол не сагъыш этсе да, Луизагъа нек илешгени не акъыл табалмады.

Полкну тамадасы, Луизаны кьалгъан айтханларыча, Москвада къалайда тургъанларын, атасы къайда ишлегенин, Германиягъа къачан кетгенлерин да джазыб, къагъытчысына айтды: «Мен дивизияны штабына барама. Луизаны кереклисине иги къара. Башха кийимле бердир, бир джукъ ашат, ансы ызына къачыб кетмесин», — деб накъырда этиб, кеси гузаба кетди. Къагъытчысы, Луизаны кереклисин этиб, кьызлагъа элтди. Ол аны хапарын айтыб, ала бла шагърей этди. Луиза алагъа дженгил илешиб, мыдах тургъанын кьойду. Ингирге дери ушакъ этгенлей турса да, кече орундугъуна джатды. Алай а, джукълаялмай, талай заманны сагъыш этди. Артыкъсыз да, Саша кёжюне кёрюннгенлей турады. Талай къыйынлыкъдан кьутулуб, аны бла къралына келгени ючюн эсе да, кесине илешдирген джарыкъ тюрсюню ючюн эсе да, огъесе башха зат ючюн эсе да, Сашача ол да билалмайды. Сора, атасына-анасына къайгъы этерге, бери келгеними фашистле билаллыкъ болмазла, деб кёлюн басды.

XXVI

Полкну командири, машинасын не дженгил баралгъаныча элтдириб, дивизияны штабына келди. Ол не болумну да дивизияны тамадасына билдирди. Экиси да

аны машинасы бла корпусну штабына бардыла. Ала халпарларын айтханларында, корпусну командири, фронтну тамадасына сөлөшди. Ол келгенлей кенгеш башланды. Полкнун тамадасы, Луиза айтханча, хар не болумну да аңгылатды. Бир кесекден фронтну командири сөлөшиб башлады:

— Немчала керти да бек кючлю сауутну чыгарыргыла умут этедиле. Ары дери не этиб да кызауатны созаргыла излерикидиле. Биз да дженгилде бошаргыла кюреширикбиз. Фашистле умут этгенча кирсек да, аланы ууатыргыла боллукъбуз. Кыалай этерге кесигиз оноулашыгызы, мен эркинлик береме, болушлукъ да этерме. Урушланы башларгыла кырау кыалмаганды, ашыгыргыла керекди. Хар солдат, хар офицер бу джол да джигитлик этерге тыйыншлыды.

Ол бошагъанлай корпусну тамадасы сөлөширге турду:

— Мен эки дивизия бла немчалагыла кирейим. Бир дивизия ташада турсун. Ала бизни айтханларыча этгенлей, артда кыалгъан дивизия дженгил урушну башлар. Аланы алда дивизияларына уа «катышала» бла атаргыла керекбиз. Бизни небиз да аланыкындан кёбдү, алай болса да самолёт кюч аслам болсун.

Кёб заман кыоратмай оноу этиб бошадыла. Биз хазырланыргыла урушла башландыла.

Немчала, бизни аскерлени кирме кыюуб, тегереклерин алдыла. Ары кирген дивизияларыбыз: алларына-артларына атарча да хазырландыла. Аскерчиле немчаладан байрагыла бла келген машинаны тыймадыла. Машинадан келген офицер, аскерлени кёблугюне онгсунуб: «Быллай бир аскерлени — кючню алалсакъ а», — деб кёлюне келтирди. Ол, корпусну тамадасы болгъан джерге джетгенинде, тохтады. Офицер, эрлай машинадан тышуб, командирге пакетни берди. Пакетде джазылгъаны: «Сизни тыялмагъанча этиб кесибиз ийгенбиз. Уруш этмей кыойсагызы, кишигизге тийдирмезге сёз береме. Дивизияны тамадасы полковник Фон Хассель».

Корпусну командири пакетни артына былай джазды: «Биз билиб киргенбиз, сен айтханча тузакъдабыз. Бизни сизни бла хыйсабыбыз — гаккычады. Сарысы — биз, агыла да — сиз, алай а, гаккыны кыабугула болгъанын унутмагызы, ол да бизбиз. Бу себебден пленнге сиз тыюшрге керексиз. Кыайгыла излемей

къойсагъыз — дженгилде юлеригизге барырсыз. Корпусну тамадасы генерал-майор Орлов».

Офицер, болумну таб кёрмей, гузаба келиб, штабда джууабны окъуду. Фон Хассель «билиб киргенбиз» дегеннге акъылы бёлкунсе да, урушну башларгъа эркинлик берди.

Эки къауум аскерле да кюч алгъандыла, къаты урушла боллугъу белгилиди. Бизникиле бу урушла бла къазауатны бошаргъа умут этселе да, фашистлени созар акъыллары барды.

Къалгъанладан артхаракъ, былайда да уруш башланды. Бизни артда дивизиябыз урушха тебрегенлей, аланы амбразулары къаты от ачдыла. Талай солдат къырылыб, къалгъанла да баралмай тохтадыла. Анга граната атаргъа керек болгъанлыкъгъа, киши джетдиралмайды. Тахсачыла да энди аскерчилеге къошулгъандыла. Саша, гранатала алыб, амбразурагъа тебреди. Не джууукъгъа барыб атса да, анга джетдиралмады. Экинчи кере кёб къалмады. Ючюнчю джол чабыб атды. Граната амбразураны ичине тюшдю. Алайдан тютюн чачылгъанында да, ол атмады. Саша, этгенине къууаныб, ызына айланыб чабды. Алай а, амбразураны сакълагъан снайпер, аны джибермеди. Ол, Сашаны мындан баргъанын эслемегенликге, андан келгенин кёрюб, ызындан дженгил атды. Саша джаралы болгъанлай нёгерлери анга чабдыла. Алгъын Сергей джетиб, джарасындан къан кетмезча этиб, санбатха келтирди. Бизникиле, терекде снайпер бла атханын эсlegenлей, аны дженгил агъыздыла, кеслери да урушха кирдиле. Къалайдан да былайда къаты уруш болуб, немцала бизникилеге этген акъылларына кеслери тюшдюле. Алда дивизияларына «катюшала» бла атыб, уллу халеклик салынды. Бизни аскерлеге бомбала атаргъа келген самолётлагъа истребительибиз джетиб, ала бомбаларын атхынчы, кёблерин къоймай агъыздыла. Немцалада дивизияларыбызгъа артдагъы къошулгъанында, Хассель дивизиясы бла джесирге тюшдю. Кёк къаралыб, джашнаб, кюкюреб, къаты джангур джауса, джер-джерден ырхы суула баргъанча, джесирлени сюредице. Бизден аз адам къораса да, фашистлеге уллу халеклик джетди.

Корпусну тамадасы, быллай хорлам болгъанына къууаныб, Луизаны кёрюрге изледи. Луиза, уруш башланнгандан сора, Сашадан хапар билмегенине къай-

гъы этеди. Алай а, бу хорлам аны сёзю бла болгъаны себебли, къууаннганын да танытады. Генерал, Луиза баргъанлай аны къолун тутуб, уллу бюсюреу этди. Сашаны излегенликке ол табылмады, джаралы болгъанын айтдыла. Луиза Сашаны хапарын билгенинде, къайгъы этгенин къойду. Джесирлени, джер-джерден джыйыб, джоппу этдиле. Кёб турмай Хасселни да келтирдиле. Ол, джюрегине къоркъуу келтирмей, аланы оноуларын билгенибизге сагъышлы болгъанлай турады. Генералгъа джетгенлей, бир-бирине къарашдыла. Генералны чыны уллуча, къарамы да андан уллуду. Кёк бухардан этилген бёркю бютюн да къарамлы кёргюзеди. Генерал, джазгъанын эсине тюшюртмейим дегенча: «Гутен таг», — деди. Ол да: «Здрастий», — деб башын къымылдатды. Корпусну тамадасы, талай сёз айтыб, Луизагъа къарады. Луиза, Хасселге къараялмай тургъанлыкъгъа, аны сёлешгенин билдирди. Хассель таныш ауазгъа эсин бёлүб, немчача таза сёлешгенине да сейирсиниб, анга джити къарады. Сора Луиза болгъанын таныгъанында, ишни къалай болгъанын билиб, асыры ачыу болгъандан уруб къоярча болуб, сорду:

— Сен былагъа къалай келгенсе?!

Луиза, бир кесек джунчуяракъ болуб, айтды:

— Кесим келгенме.

— Къралын сатхан! Нек билдиргенсе бизни оноуубузну?! Сени биргебизге ишлетиб, джукъдан къыйнамай, артыкъ сёлешмей, ичги сёзюбюзню джашырмагъаныкъда, былай къалай этелдинг?.. Сеннге къызымача ышаныб тура эдим, иги этдинг былай этгенинги.

Луиза, уялгъандан джукъ айталмай, былай башлады:

— Огъай, мен къралымы сатмагъанма. Сизден кесим кетиб оноуугъузну айтмагъанма. Меннге барыргъа эркинлик кесигиз бердигиз. Тахсачыланы тамадалары мени аман акъыл бла тебретсе да, уялгъандан сизге айтмадым. Не уа, къралыма-миллетиме келсем, къалай терс болама? Сизде зорлукъда къуллукъ эте эдим, ансы суюб турмай эдим.

Полковникни ачыуланнганы кетиб: «Биз муну орус къыз болгъанын унутсакъ да кеси унутмагъанын билдирди. Ол осал офицер болмаса, бу джукъгъа барлыкъ тюл эди. Не уа, мен нек ийген эдим. Муну бош терссинеме, терслик кесибиздеди. Аны ючюн бизге

таблыкъ да болмайды», — деб кѣлуне келтириб айтды:

— Луиза, тюз айтаса, сен терс тюлсе. Бизге ишлеген заманынгда айыбынгы кѣрмегенме. Сен, кесинг айтханча къралынга келдинг, миллетинге кѣошулдунг. Сизни алааллыкъ болсакъ, кесибиз умут этгенча, юч-тѣрт айгъа хорларгъа керек эдик. Энди джангы бомба чыгъарыб, сизни хорлаяллыкъ тюлбюз. Ары дери къазауат бошаллыкъды. Неге да къарамай, сизни бла къазауат башлагъаныбызны тюз этмегенбиз.

Генерал, Луизаны айтханларын ангыламагъанлыкъгъа, ол сѣлешгенден сора, Хасселни тюрленнгенин таныды. Луизаны къарамыча болумну да болгъанын билди. Луиза полковникге сѣлешгенин генералгъа айтханында экиси да бир-бирин ангылагъанча болдула.

Сашаны джарасы онг джанында болгъаны ючюн, джугъуна заран болмагъанды. Алай а окъ онг джауоруннга тийгени себебли, кѣолун кымылдаталмайды. Ол кесин да унутуб, урушдан хапар излеб тургъанлай, генерал да, майор да, Луиза да аны кѣре бардыла. Ала аны джугъуна хата болмагъанына къууаныб, быллай хорлам аны юсю бла болгъанына уллу бюсюреу этдиле. Майор генералгъа Саша бла Луизаны эгеч-къарнаш этгенин айтды. Майорну къарама Иваннга бек ушайды. Луиза аны ючюн да анга бек илешгенди. Корпусну тамадасы ышаргъан да этиб: «Да алай эсе, биз башхалагъа къарагъынчы, «эгечин» биргесине кѣояйыкъ», — деб эшикке чыкъдыла. Луиза бир кесек уялса да, къайшыргъанын-илешгенин танытыб, аны къатына олтурду. Саша, Луиза къатында турлугъун онгсуннганлыкъгъа, не айтыргъа билмей джунчуду.

Къаллай бир заманны бирге джашаб, бир-бирин бек суюб, быллай бирни айырылыб туруб, энди быллай илешгенлерине, ол заманда къалгъан суюмеклик хауаны кючю болгъанын билмей, бир-биринден уялгъандыла. Луизача болмай, Саша ишек эталмагъаны, адам джукъну бек унутса, неда андан бек тюнгулсе, аны эсине тюшюрген тынч болмай, бир этерге юреннгенин этмегенча болады. Аныча, быланы да, эслерине джукъ келмейди. Саша, аны джунчуб тургъанын эслеб сѣз башлады:

— Къалайды ишинг, бизникилени джаратамыса?

Луизаны, кеси айтмаса да, кѣзлери да этедиле ол соруугъа джууаб. Луиза, урушдан хапар айтыб башлагъанында, полковникге тюбегенин да айтды. Саша,

ол къатында турлугъун онгсунуб, юйлерине письмо джазаргъа излегинин билдирди. Луиза письмо джазыб башлагъанлай, адресин джазаргъа Сашагъа къарады. Ол адреслерин айтды. Луиза аны таныгъанлай, саны токга тийгенча титиреб, бир халда туралмай, джыларын кючден тыйыб, адресин джазгъанлай палатадан чыкъды. Кеси сынамагъаннга, адамны бу хыйсабын ангылатыргъа тынч тюлдю. Къанатлары болсала учарча, аты болса миниб чабарча болуб, хауагъа кесин таратыргъа излейди.

Саша аны адресин билирге деб тургъанлай, гузаба кетгени ючюн соралмаса да, аны тюрленнгенин эследи. Луиза, нёгерлери сакълаб тургъанларын кёргенинде, эрлай машинагъа минди.

Учмаса да, чабмаса да, машина да дженгил барады. Алай а, Луизаны тюрленнгени кетмей, машина тохтаб тургъанча кёрюнеди. Генерал бла майор анга къайгъыргъанларын танытсала да, ол джукъ айтмады, айталырча да тюлдю. Сашагъа герохун тутуб тургъан заманда, чолпан джулдузча, кирпичлерин къакъмай анга къараб тургъан тюрсюню кёзюне кёрюннгенлей турады. «Ол сагъатда, эслемей атыб къойсам» — деген акъыл келсе, бютюн да дыгалас этеди. Ол «джулдуздан» бошаса, экинчи анга аллай «джулдуз» джаныркъ тюл эди.

Генерал, аны бек тюрленнгенин эслеб, кёлюн иги этер акъылда башлады: «Луиза, «къарнашынгамы» къайгъы этесе, бир да къоркъма, ол дженгилде иги боллукъду. Сизни кючюгюз бла бизге уллу хайыр болгъанын, бютеу фронтда билликдиле. Ол сагъатда, кърал да, сизге уллу бюсюреу этерикди». Луиза алагъа: «Огъай, къайгъы этмейме, башым бир кесек ауруйду», — деди.

Луиза ызына келгенлей. Саша бла тюшген картына къарады. «Адам къыйынлыкъгъа тёзгенча, зауукъ-лукъгъа тёзалмайды», — дегенни керти болгъанын библиб, кёзлеринден джыламукъла къуюлдула.

XXVII

Луиза, майор айтханча, штабха ишлерге джарашды. Немцалада ишлеген заманында мыдах турургъа юренсе да, Сашаны таныгъанлы ол халисин къойду. Ишин къыйналмай этеди, фашистледе эригиб тургъа-

нын кетерди. Алай а, ол кюн Сашагъа кесин танытмагъанына акъылы бѣлюннгенлей турады. Бир кюн, майор бла Луиза болмаса, штабда адам къалмады. Полк-ну тамадасы аны мыдажча кѣрюб сорду: «Луиза, бю-гюн шошса, Саша эсинге тюшген болурму?»

Ол ачыкъ этмегенликге, алай болгъанын танытды. Ол шоферине: «Луизаны санбатха элт, анда къаллай бир керек болса да турусса», — деди. Ала къуралгъанлай санбатха кетдиле. Саша, къолун эркин къымыл-даталмагъанлыкъгъа, кеси кереклисине айланады. Ол не кюрешсе да, Луизаны дженгил кетгенине акъыл та-балмайды. Кюнорталыкъ ашаб, орундугъуна таяныб, Луиза эсине тюшюб тургъанлай, эшик ачылды. Ал-лында сестра къыз, ызындан да Луиза бла шофер кир-диле. Саша аланы кѣргенлей орундугъуна олтурду. Са-ламлашыб бошагъанларында, сестра къыз Луизагъа олтурургъа шиндик салыб, шофер бла кеси палатадан чыкъдыла. Луиза, элтгенлерин аны тумбочкасына са-лыб, саулугъун сорду. Саша, ол джол дженгил кетге-нин эсине тюшюрюрге излегенча, айтды:

— Энди иги болгъанма, кесим письмо да джазал-лыкъма. Луиза майорну салам бергенин айтханында, бир кесекни ушакъ этдиле. Саша, аны бир къайгъысы болгъанын сезиб, сорду:

— Сени бла ушакъ этерге излегениме ашыгъа бо-лурмуса?

— Огъай, ашыкъмайма, ингирге дери турсам да, заманым барды.

— Алай эсе, эшик хауагъа чыгъайыкъ.

Ала, эшикге чыгыб, тереклени тубюнде тургъан узун шиндикге олтурдула. Кюн джылыды, хауа таза-ды, хар неда бирден къозгъалыб, адамны джюреги учунады. Терекле, чапракъ этиб бошагъанларын таны-тыб, кюннге салкъынлыкъ этедиле. Кюнню бу зама-нында аяз болмай, хар зат да шош турады. Бу шош-лукъну чыбыкъланы джюйюлдегенлери бузгъанлыкъ-гъа, ала джарыкълыкъларын билдириб, адамны кес-лерине тынгылатадыла. Сашаны кѣлюне: «Быллай хауада суйген адамынг бла олтургъандан иги бол-маз», — деб келсе да, гитче заманында суйген Луиза-дан сора башханы суймем деб туруб, энди бу Луиза-гъа илешиб баргъанына кесинден уялады. Алай тур-гъанларын бузаргъа излемегенликге, Сашаны сорлу-гъу эсине тюшдю.

— Сеннге бир затны сорургъа излегенлей тура-
ма, — деб сёз башлады.

— Да сор, мен билген зат эсе.

— Унутмагъан эсенг биллик болурса, Германия-
гъа кетгинчи, къайда тургъаныгъызыны.

Луиза, Сашаны алай сорлугъун билгенча, джыла-
рын кючден тыйыб:

— Мени да сеннге сорлугъум барды, андан сора
айтырма, — деди. Саша араларында, не эсе да бол-
гъанын сезиб, къаты бла баргъан учуучу къызыл къам-
жакъчыкъгъа къарагъанлай туруб, гитче заманын
эсине тюшюрюб:

— Огъаймы дерикме, сор, — деб, эркинлик берди.

Луиза картны кёргюзюб:

— Быланы таныймыса? — деди.

Саша ышаргъан да этиб:

— Таныйма, бу — мен, бу да мени эгечим — деди.

— Меннге письмо джаздыргъанынгда, анангдан
сора, башханы сагъынмагъан эдинг да.

— Бу мени туугъан эгечим тюлдю. Хоншу болуб,
бир юйдегича джашагъан себебли, эгеч — къарнашча
тургъан эдик. Бусагъатда была Германиядадыла — деб,
тансыкълагъанын танытды.

— Сен эгечинги унутмай турамыса, кёрсенг та-
ныяллыкъмыса?

— Танырымы-къалырымы билмейме, унутхан а
этмегенме. Саша, Луизаны джаздыргъан письмосуна
джууаб келиб, карт да юйлеринден келгенди деб тур-
гъанлыкъгъа, ол письмо бермеди. Ол сейирсингенин
танытыб сорду:

— Муну сеннге ким бергенди?

Луиза, бир кесек мурукку этиб, алай джууаб этди:

— Киши да бермегенди, кесимикиди.

Саша картны артында джазылгъанын окъуса да,
биягъынлай сорду:

— Картны юйден ийгендиле деб тургъанлыгъыма,
бу эгечим алгъанды. Муну къайдан алгъанса?.. Энди
айт, адресигизни да.

Бир зат атылыргъа джууукъдан-джууукъ болуб
баргъанча Луизаны асыры джылары келгенден тама-
гъы бууулуб, алай айтды.

— Да ол бизни адресибизди, огъесе накъырдамы
этесе?

— Огъай, кёлюм бла айтама.

— Тоба-тоба, сенден сора кимигиз бар эди да?

Луиза кесин танытханлыкъгъа, ол ийнаныб къалалмай, картны кѣргюзюб:

— Сен керти бу Луизамыса?

— Сен керти бу Саша эсенг, мен да олма, — деб кѣзлеринден джыламукъла къуюлдула. Саша аны таныгъанында, башына исси хауа уруб, учаргъа-чабаргъа излесе да, аны алай этдирген къатында тургъаны себебли не затны да хорлагъан хауаны кючюнден, аны къаты къучакълаб:

— Луиза! Эгечим! — деб талайны турду.

Луиза Сашаны тобукъларына башын салыб, не ючюн да дегенча, джыламукъларын тѣгеди. Къалгъаннга чыдааллыкъ эсе да, анга герохну тутуб тургъан заманда, эслемей атыб ийсем деген акъыл келсе, аны ичине джутарча бир болады, джыламукъларын къалай тыялсын? Не уа, Саша аны герохун алмай, кесин урдуургъа ызына бергени уа. Ала картха тюшгенли алай кѣб заман кетмегенликге, андан бери кѣб зат болгъанды, кеслери да бек тюрленнгендиле. Бир-бирин таныялмагъанына да айыб этерча тюлдю.

Ала бир-биринден тансыкъ алалмай, талайны турдула. Сора джюреклери джарыкъ болуб, хапаргъа джарашдыла. Санбатны терезесинден къараб тургъан эки сестра къыз, алагъа бек сейирсиниб, къатларына келдиле. Саша, алагъа картны кѣргюзюб, хапарларын айтды. Къызла, аланы къолларын тутуб, бек къайгъыргъанларын танытдыла. Луизаны шофѳеру келиб, аланы алгъышлаб, санбатда къызла бла безирге кетди. Саша бла Луиза, керти эгеч-къарнашча, бир-биринден тансыкъларын алыб, хапарларын айтышдыла. Луиза Сашаны атасына къайгъыргъанын танытды. Кеси да, машина таууш эшитиб, келгенлерин билди. Шофѳер айтханыча, ингирге дери турду.

Полкну тамадасы къайгъылы болуб тургъанлай, кечге къалгъанларына майор урушмасын дегенча, ашыгъыб аланы хапарларын айтды. Командир Луизаны къолун тутуб: «Мен сизни билгенча, эгеч-къарнаш этген кѳре эдим. Энди керти да болдугъуз. Сизни юсюгюз бла келген хайыр да къралгъа уллу насыбды. Мындан ары джашауугъуз насыблы болсун! — деб алгъышлады. Луиза уялгъан да этиб: «Сау болугъуз, бирден насыблы болайыкъ», — деди.

Къзауат бошалыргъа кёб къалмагъанлыкъгъа, къаты урушла боладыла. Фашистле, не кюрешселе да, бизни аскерлени алларын тыялмайдыла. Ала биз Сталинградда кюрешгенча, Берлинде уруш этерге умут этдиле.

Корпусну тамадасы, Луизагъа айтханыча, джазыб ийгенине джууаб алды. Генералны, Сашаны, Луизаны геройла майор бла лейтенантха да Къызыл Байракъны орденлерин, кёб аскерчиге да медалла берилирге эркинлик болуб, саугъаланы ийелерине берирге, генерал полкну штабына келди. Ол майоргъа хапарын айтыб, джыйылыу этерге керек болгъанын билдирди. Полкну командири: «Джолдаш генерал-майор, бютюн сейири энди болгъанды», — деб Саша бла Луизаны хапарларын айтды. Ала сёлеше тургъанлай Луиза юйге кирди. Генерал аны къолун иймей: «Сизге джангыдан сейирсине турама, былай тюбешгенигиз саулай къралгъа белгили боллукъду. Кърал да, этген хайырыгъыз ючюн, алтын джулдузла бла саугъалагъанды. Сизни кючюгюзден, аллай джулдуз, меннге да бергендиле. Энди, мындан ары джашауугъуз, алача джарыкъ болсун», — деди. Алайдагъыла генералны къолун тутдула. Ол, бир къагъытны алыб, кимни не саугъа аллыгъын басмалатды. Луиза, басмалаб бошагъанында, Сашаны келтирирге кетди. Саша санбатдан эригиб, кетерге ашыгъыб тургъанлай Луиза барды. Анга хапарын айтыб, лейтенант болгъан кийимлерин берди. Кеси да, сержант болгъанын билдирирге кийимлерин киерге сестра къызлагъа кирди. Джангы кийимле алагъа ариу джарашадыла, сыймекликлерине сыйюм къошадыла. Санбатдагъыла, аланы алгъышлаб, къууанганларын танытдыла.

Джыйылыу башланыргъа кёб къалмагъанды. Къзауатны бошалырына ашыкъгъанча, адамла ашыгъышдыла. Юч полкдан келгенле да бир джерге джыйылдыла. Къзауат бошалмагъанлыкъгъа, джыйылыу болгъаны аны кёб турмай бошаллыгъын билдиреди. Аскерчилени, аны билгенча, кёллери джарыкъдыла. Саша бла Луиза келгенлей, корпусну тамадасы Сашаны къолун тутуб, уллу бюсюреу этди. Генералны къарамы Азнауургъа, тюрсюню да Сашагъа ушайды. Ол аскерчиден эсе, тынчлыкъ заманны адамына джарау-

луду. Керексизге гузаба этмейди, керексиз да ачыуланмайды. Аны огъурлу тюрсюню, хар заманда да бирчалай турады. Ол, юч алтын джулдузну столгъа салыб, Луизагъа бирин алыргъа эркинлик берди. Луиза алмагъанында, бирерин аланы кёкюреклерине такъды. Ючюнчюню кесини кёкюрегине Луизагъа такъдырды. Алайдагъыла аланы алгъышладыла. Саша бла Луизаны тюрсюнлери, алтын джулдузгъа эришгенча, джарыкъ болгъандыла.

Корпусну командири, джыйылыуда сёлешири эсине тюшгенча, доклад джазыб башлады. Саша бла Луизагъа да: Сиз джыйылыуда сёлешген этериксиз, эсигизде болсун. Неда, айтыргъызыны джазыгъызы, — деди. Ала бир-бирине къарасала да, биз айтырыкъны аскерчиле да биледиле дегенча, джукъ да джазмадыла.

Апрелни арасы болса да, артыкъ джылы тюлдю, аяз ургъанлай турады. Аскерчиле, байрамдача джарыкъ халларын билдиредиле. Бир машинаны, биягъынлай, «трибуна» этгендиле. Сёлеширикле «трибунагъа» чыкъгъанлай, дивизияны комиссары джыйылыуну башланганын билдириб, генералгъа сёз берди. Ол аскерчилени джарыкъ тюрсюнлерин онгсунуб, сёлешиб башлады:

— Багъалы аскерчиле! Бююн бизни джыйылгъаныбыз, мындан алгъаракъ немчалагъа кириб этген урушдан — бизге уллу хайыр болгъаны ючюндю. Кесигиз да билликсиз, ол урушда Германиягъа къаллай бир заран болгъан эсе, бизге аллай бир хайыр болгъанын... Фашистле энтда бизни хорларгъа излейле, ала бек кючлю бомбаны чыгъарыргъа мурат этедиле. Бек керекли заманда этилген хайыр-эки кере багъалыды. Ма, кёре болурсуз, бу джаш бла къызыны, быланы юслери бла болгъан эди аллай хорлам. Къралгъа этген болушлукъларын, кърал да толу къайтаргъанды. Энди бизни къарыуубуз аланыкындан кёбге кючлю болгъаны ючюн, къазауатны дженгилде бошарыкъбыз. Багъалы аскерчиле! Сизни дивизиягъызгъа «гвардия» атны берилгенин билдириб, аны бла алгъышлайма! Къазауат дженгилде бошалыб, юйюгюзге къайтыргъызыны излейме!

Аскерчиле ёрге туруб, къаты къол къагъыб, тюз къуаллукъ этериклерин танытдыла. Сёз полкну тамадасына берилди. Майор Саша бла Луизаны гитче за-

манларындан башлаб, хапарларын айтды. Селеширге Сашагъа джетди. Ол, мен айтырыкъны кесигиз да билесиз дегенча къараб, башлады:

— Багъалы къазауатчы нёгерлерим эмда командирлерим! Сизге джюрегими ачыкълыгъын-разылыгъын билдиреме. Къазауат башланнганында, бизни юч айгъа алыргъа умут этген джауну, бу халгъа джедирген, талайланы джигитликлеринден сора да, бютеу халкъны — къралны залимлигиди. Бу урушда былай хорлам болгъаны къуру мени тирилим тюлдю, барыбызны да биргелей насыбыбызды. Къралны берген саугъасын, сыйын сакълаб джюрютюрге къарыуу му аямазма. Къазауатны дженгилде бошаб, къралны бызгъа барыб, хорлам байрамны да былай этеик!

Кесини селеширин унутуб, Сашагъа къайгылы болуб тургъанлай, Луизагъа сёз берилди. Алай а, Саша-ча бир уялмай, кесини башындан ётгенледен тебреди:

— Бизни нек джыйылгъаныбызны юсюнден талай селешинди. Энди мен айтырыкъ да къалмагъанды. Алай болса да, адамны башындан талай къыйынлыкъ ётсе, джашауну магъанасын иги ангылайды. Багъалы къарнашларым-егечлерим, сизни джашауугъузда бек къыйын сынамлы иш болса да, муратыгъызгъа дже-тиб барасыз. Биз Германиягъа баргъанлай къазауат башланнганында, мен былай селешген огъай эсенг, къралыма къайтырыгъымдан да умут юзген эдим. Тёрт джыл къазауат этмеклик — тёрт ай, неда тёрт кюн тюлдю, кёб заманды. Германияны этгени барыб тохтагъан артыкълыкъды. Аллай бир заманны ичинде, терсликлери болмагъанлай, къаллай бир юдегиге адамгъа зорлукъ джетди. Фашистле къарыуларына базыб къазауатны башласала да, кеслери дыгалас этдиле. Артыкълыкъ этген сингирилмезлиги — саулай дуниягъа белгили болду. Къралла энди бу къазауатдан оюм алыргъа керекдиле!

Аскерчиле, аны селешгенине суюб тынгыладыла, кёбге дери да харс урдула. Муну бла джыйылыу бошалды.

XXIX

Бизни аскерле арт урушланы башладыла. Немцала, аскерлерибизни алларын тыялмай, Берлинни тегергине джыйылдыла. Фашистлени Берлинде кюреш-

генлери Сталинград урушлагъа ушагъанлыкъгъа, башхалыгъы уллуду. Бизни кючюбюз Германиядан талайгъа кёб болгъаны себебли, бизникиле алгъанны экинчи немцала ызларына алалмайдыла. Фашистлени къачар джерлери аздан-аз болуб барады. Сталинградда алты айны кюреш барыб турса да, Берлинде алай болмады. Берлинде уруш бир ай да бармай, Рейхстагны башына къызыл байракъ тагъылды. Фашистлени хорланнганларына къралла онгсуннганларын билдирдиле.

Къазауат бошалгъанында, бизни аскерле ызларына къайтыргъа хазырланыб башладыла. Саша бла Луизаны джесирге тюшгенлени адреслерин джазаргъа ийдиле. Ала къалгъанланы бошаб госпиталдагъылагъа бардыла. Луиза, бир джаралыны адресин джазгъанында, аны таныб, Сашагъа айтды:

— Ол кюн чегетде сени бла кюрешген бу эди, танышырыкъ эсенг? Офицер Луизаны дженгил таныды. Алай а, танымаса суйгенин билдириб, къркыгъанын танытды. Луиза анга: «Сен бизден бек нек къркыгъаса, сеннге джукъ этерик тюл эсек а?.. Сен мени къаллай акъыл бла тебретсенг да, меннге насыб болуб, къралыма келдим. Энди, аны хатерин этмей, сеннге къалай джукъ этдирейим», — деб, Саша бла кесини хапарларын айтды. Джаралыла, аланы хапарларындан да, джукъ этерге излемегенлерине бек сейирсиндиле. Аланы кёллерине: «Биз аланы орунларында болсакъ, не этерге да боллукъ эдик; ол халибиз ючюн иги болмады», — деб келди.

Луиза джесирлени адреслерин джазыб бошагъанла, юйлерине барыргъа ашыкыгъанын билдирди. Майор анга: «Энди юйюгюзге барыргъа боллукъду. Саша да биргеннге барсын. Ол къайтыр, сен юйюгюзде къалырса; бизни бла кетерча къуралырсыз», — деб машинасын берди.

Берлин, ол замандача джарыкъ тюлдю. Джерджерде юйле сюелген, оюлгъан, джолла бузулгъан. Луиза, ашыкъса да, тохтай-тохтай, акъырын барадыла. Ашыкыгъанча, кёбден бери юйлеринден хапары болмагъанына, къркыгъан да этеди. Джарым сагъатлыкъ джолгъа, эки сагъат чакълы барыб, Луизалагъа джетдиле.

Саша аны чемоданын алыб, экиси да, эшикни къатына бардыла. Луиза звонокдан басханлай, алгъын

анасын кёрюр мураты болса да, Иван эшикге чыккыды. Ол кеси тюрленнгенча, быланы дженгил таныялмагъанын да Луиза джетиб: «Атам!! — деб кучакълады. Кёзлеринден джыламукуларын сюртюб, Сашаны танытды. Ала да кваты кучакълашдыла. Иванны умут юзюб тургъан адамлары быллайла болуб кёргенинде, кёзлерине джыламукулла урдула. Луиза анасын кёрюр акъылда, ашыгыш юйге кирди. Алай а анасын юйде табмады. Атасыны шош тургъанын ушатмай, кюр-къаракъ халда, анасыны кыйдагысын сорду. Иван бир кесекни кызына кыараялмай туруб: «Луиза, эн-диден сора, муну сорма», — деди. Ол анасын табмазлыгын билгенинде, атасыны тобукъларына башын салыб кыуанч джыламукуллагъа бушуу да кыошулгъанында, кёбге дери джылагъанлай турду. Сашаны да атасы эсине туюб, Луизагъа кыйгыргъанын да танытыб, кюл джаулугъу бла кёзлерин сюртю.

Шофёр ала хапарларын билдирмей мычыгъанларында, ызларындан кирди. Ол не болгъанын билгенинде, бёркюн алыб, сюелиб турду. Саша, шоферну ашыгырын билиб, юйлеринден хапар айтды. Иван, аны атасына бушуу этгенин билдириб, сёлешиб башлады:

— Бу кыазауатны зараны джетмезлик аз юйдеги кыаллыккыды. Сиз былай келликсиз деген огъай эсенг, Луизадан да умут юзюб бошагъан эдим. Кыазауат этгенден кишиге хайыр болмазлыгы белгили болду. Быллай кыазауат биринчи джолу болса да, энтда кычню кёблюгю заман кёбге тюрленнгенин билдиреди.

Саша, Иванны айтханларын тюзге санагъанын билдириб:

— Биз тебрерге хазыр болурсуз, — деб кетди.

Джарашыу болгъанында, аскерле ызларына айландыла. Айырма аскерчиле, хорлам байрамны этерге Москвагъа джыйылдыла. Ала, Герман фашистлени Москвагъа иймей, байракъларын Кызыл площадьда кыалау этдиле. Хорлам байрам этилгенликге, аскерлеге кетерге эркинлик болмай, Японияда кыазауат бошалгъынчы турдула. Кыалайда да кыазауат бошалгъанында, аскерчиле кетерге эркинлик болмай, Японияда кыазауат бошалгъынчы турдула. Кыалайда да кыазауат бошалгъанында, аскерчиле юйлерине кыйтыб башладыла. Саша Москвада кыалса да, Сергей-Сибирге, Азнауу Кавказгъа, Науруз да Орта Азиягъа барлыккыдыла.

Нёгерлери кетгенден сора да, Науруз алты айны турду. Джукъдан кыйналмагъанлыкъга, кетерге ашыгъыб, джукъусу къалады. Джаз болгъанлай джолга чыкъды. Орта Азияга Кавказ бла барырга сюйюб, Минералниге келди. Алгъын джашагъан джерлерин тансыкъласа да, кюн чыкъгъаннга айланды. Каспий тенгизден ётюб, Азияга джетди. Былайда джаз эртде болгъанлыкъга, къум тюзледен сора, андамында юйчюкле болмасала, башха зат джокъду. Науруз, Орта Азия саулай да былаймыды деген кёлде, сагъышлы болду.

Эки кюнден Ташкентге джетиб, сакъларга керек болуб, поездден тюшдю. Тенгизден ётгенден сора джерле бла былайыны уллу башхалыкълары бардыла. Шахарны ичи терекден, базарны ичи ашарыкъдан толудула. Заманнга кёре исси болса да, уллу берекет барды. Кёб тюрлю миллетле джарыкъ халда сатыуларын этедиле. Былайда кесек да къазауатны белгиси джокъду. Науруз, бу хыйсабны кёргенинде, Орта Азияны джерлерини бир-бирлеринден кёбге башхалыкълары болгъанын билди. Аны, сагъышлы болуб тургъаны кетиб, кёлю джарыды. Ол эндиге дери ашамагъан татлы хантла алыб, джолуна атланды. Бир кюн баргъандан сора, Къазахстаннга джетиб, Манкентде тюшдю. Манкентни хауасы Ташкентден да ариуду. Тереклени чакъгъанларына эришгенча, джерни юсю да джашил кырдыкъдан толгъанды. Науруз, къарачайлылагъа тюбөб, хапар сорду. Ол училищеге кёре баргъан эгечини хапарын билиб, алагъа барды. Ала Науруздан кёбден бери хапарлары болмагъаны себебли, бек къууандыла. Орден, медалларын кёргенлеринде, аскерде иги къулдукъ этгенин билдиле. Науруз да, аланы иги джашагъанларына, анасыны да хапарын билгенинде бек къууанды. Эгечи юйдегиси бла сют фермада ишлейди, нелери да барды. Къыз юйдеги болса да, ишлерин толтурадыла. Науруз алада бир ыйыкъ туруб, Къыргыстаннга кетди.

Наурузну анасы Ариусатлары бла турады, кюеу аскерден джаралы болуб эртде келгенди, МТС-де учётчикди. Юйлери, ийнеклери, будайлары да бардыла.

Наурузну анасы джукъдан инджилмесе да, бош да

турмайды. Джазгъы хауаны онгсунуб, кюн турушка олтуруб, биягъы урчугъун ийиреди. Ким билаллыкъды ол урчукъ аны къолу бла ненча кере бурулгъанын? Джыйырма джыл болгъанды, таймаздан аны бурулгъанына. Ол анга хайыр болгъандан сора да, нёгерлик да этеди. Урчугъун да ийире, джюреги сагъышлы болуб тургъанлай, бир тиширыу, аны излегенин билдирди. Ол, тиширыуну къатына баргъанлай, излеген аны къолун тутуб сорду:

— Сени Науруз деб джашынг бармыды?

Алай соргъанына джунчуяракъ болуб:

— Да, бар эди, — деди.

— Ол аскерден келгенди. Меннге хапарын айтханында, сизге билдирирге келгенме.

Наурузну анасы иги ийнанмаса да, бир халда туралмай, аны къучакълаб:

— Сен къалай иги адамса, — деб суюмчюсюн берди. Бир кесекден, ышаргъанлай, кеси да келди. Анасы да, эгечи да аны къаты къучакъласала да, беш джылдан бери андан хапарлары болмагъан себебли, келгенине иги ийнанмагъанларын танытадыла...

Тургъан эллеринде немчала джашайдыла. Къарачайлыла да аладан хазна аз тюлдюле. Анда-мында къыргъызлыла да бардыла. Эл — юч орамгъа бёлюнбю. Орта орам — джолду, машинала джюрюгенлей турадыла. Науруз, фашист немчала бла төрт джылны къазауат этиб, башха немчала бла бир элчи болду. Былайыны хауасы Кавказныкъына бек ушайды. Кюндюз иссирек болгъанлыкъгъа, эртден-ингир тауладан аяз келиб, салкъын болгъанлай турады. Джазны арт айы башланыргъа бир ыйыкъ къалгъанды.

Праздникде кюн ариу болду. Онеки сагъат болургъа къурманлыкъгъа келликле, Наурузлагъа джыйылдыла. Юйден эсе эшикде табсыныб, столланы арбазгъа джарашдырдыла. Заман кёб кетмей, адамла ашаргъа хазырландыла. Аланы санлары отуздан атласала да, хар зат эркинди, ашау-ичиу таб барады. Бир-бирде джумуш этгенле, юйде да адамла болгъанларын билдириб, къайгъыргъанларын танытадыла. Кёб турмай къызла да джыйылыб башладыла. Ала, ашагъанлагъа къатышмай, арбазны бир мюйюшюне сюелдиле. Науруз алагъа къарагъанлыкъгъа, аланы танымайды. Алай а, Гоккалары аладан узакъ болмай тургъанлары ючюн, аны келлигин излейди. Гоккагъа тюбемегенликге, ха-

парын билгенди. Ол, эрге бармагъанды, колхозда сче-
товод болуб ишлейди. Науруз кыызлагъа къараб тур-
гъанлай, Салиевни излегенин билдирди. Ол, юйге
киргенинде, экеуленден сора адам болмагъанлай, ала-
гъа эшикдегиле чакълы бир къайгъыргъанларына сей-
ирсинди. Салиев — татарлыды, колхозну тамадасыды.
Къыркъдан атлагъанды, хончаларына чал ургъанды.
Ортадан мийикди. Бурну гитче болгъанлыкъгъа, хам-
хоту бла быдыры улуладыла. Кёзлери джашилге тарт-
сала да, бети кызылды. Бурнуну джитилиги — Тау-
герийге, къалгъаны да Саламгерийге бек ушайдыла.
Андрюша андан кёбге джашды. Ортадан алашаракъ-
ды, уууртлары джылтыраб, хыштыбетди. Немцалыды.
Салиевни шофёруду.

Науруз, аланы джылларында кёбге башхалыкъ
болгъанлай, бирге олтургъанларын тюзсюнмей къат-
ларына барды. Ала аны бла саламлашыб, адетдеча,
бирге излегенлерин билдирди. Науруз стаканны ал-
гъанлай, юч-терт алгъыш сёз айтыб, энди Наурузгъа
къарамай, джангы салыннган пелменлени ашаб баш-
ладыла. Науруз, ала бла бир кесек олтуруб, къалгъан-
лары ушамагъанлыкъгъа, ашагъанлары бла ичгенле-
ри ушагъанларын билиб, эшикге чыкъды. Эшикдегиле
кеф болуб, той этерге, арбазны джарашдырдыла. Нау-
руз кыызланы кёб болгъанларын эслеб, алагъа къара-
ды. Ол Гокканы кёргенинде, къол тутушханлары эси-
не тюшюб, тюрленмей тургъанына сейирсинди. Кыыз-
ла да андан джашыракъла болгъанлыкъгъа, анга ол
ариу кёрюнеди. Той башланнганлай джашла «Джау
джибге» ёрлерге орамгъа кетди. Кишиле тойда къа-
лыб, Мустафа тебсерге чыкъды. Джылы келсе да, юч
къатын къойса да, тойгъа ишленнгенча, уста тебсейди.
Акъ дарий кёлеги, акъ кийиз бёркю, джытырауукъ
бети, керти джылындан эсе, кёбге джашха ушайды.
Кыызла, аны кёлуне джетейик дегенча, барысы да
аны бла тебсейди. Науруз, орамгъа барыргъа деб
тургъанлыкъгъа, тойгъа туракълады. Ол кесин тойгъа
илешдире, харс уругъа джарашды. Салиев бла Анд-
рюша да, хамадан келгенча кыызарышыб, юйден
чыкъдыла. Ала тойну къатына келгенлей Салиев теб-
серге излегенин билдирди. Кыызла аны бла тебсерге
уялгъанларын танытханларында, ол Наурузну анасы-
ны билегинден тутуб, джортхан абезекге баргъанча,
юч-тёрт кере айланыб, къарагъанланы кюлдюрдю. Ки-

шиле тебсеб бошаргъа, орамдан джашла келдиле. Ала, Наурузну харс ургъанын кьойдуруб, тебсерге чыгъардыла. Ол уста болмагъанын танытыб, уялыб тебсейди. Уялгъанына къарамай, кызла аны бла тебсейди. Науруз, артыкъсыз да Гокка бла тебсегенинде бек джунчуду.

Кюн батаргъа джууукълашыб, хар кимни кёзлери ачылыб, юйлерине чачылдыла. Узагъыракъдан келгенле кетселе да, джууукъдагъыла кечеги тойгъа къалдыла. Гокка да къалгъаны себебли, Науруз тойгъа кёл салды. Бир талайгъа дери той-оюн болуб, ала бир-бирине джангыдан илешгенлерин танытдыла.

Той чачылыб джатхандан сора, кече арасы болгъанлыкъгъа, Науруз джукълаялмайды. Гокканы суйгенден бери талай джылла кетселе да, суймекликлери бузулмагъанын билди.

Науруз колхозгъа кириб, тютюнде ишлеген бригадагъа учетчик болду. Бригада да ишлегенле тиширыуладыла, кёбюсю уа кызыладыла. Элни хыйсабыча, бир бёлек кыргъыз тиширыудан къалгъанла, немчала бла къарачайлыладыла. Бютеу да тохсандан артыкъдыла. Бригадирни эртдеден танийды. Аскерге да бармай, кёбден бери бригадирлик этеди. Окъуу аз болса да пахмулуду — ауулзлуду; бригадагъа суйгенича оноу этеди, кесине базгъанын танытады. Ол къалай этсе да, ишчиле анга джукъ айталмайдыла. Науруз, миллет звено айырмай, тюзюн этеди. Ишлегенле, ол халисин джаратыб, анга илешгенлерин танытадыла. Бир-бирде, бригадир излегенча этмесе да, ол джукъ айталмайды.

Сюрюлюб тургъан джерни звенолагъа-адамлагъа юлешиб бошадыла. Сан бирине болмаса, адам башына бирер гектар берилгенди. Алгъын баразала этилиб, алагъа суу ийиб, парникледе ёсген тютюнчюклени алагъа орнатадыла. Науруз, аланы этгенлерин кёргенинде, тютюнде ишлегенлерин кеслерине билдирди. Аны этгенин терсге санагъан болмады. Бригадир учетчик бла махтаныргъа излесе да, алай этгени ушатмай, отчетуна кьол салдырыб конторгъа кетди.

Контор уллу орамны юсюнде, элни ортасындады. Арбазда кёб затла болгъанлыкъгъа, баратасы джокъду. Науруз, конторгъа киргенлей, бухгалтер бла саламлашыб, нек келгенин билдирди. Бухгалтер, къалгъан учетчикледен отчётун алгъа келтиргенине бюсю-

реу этиб, Гоккагъа берлигин билдирди. Гокка отчетуна къараса да, тергемегенлей шкафха салды. Ол Гокканы алай ышаннганын да онгсунуб, кыйналмай учетчиклик этегин билди.

Тютюн бачхаланы нелери да къол кюч бла этилгени себебли, кыйыны нартюхден кёбге ауурду. Тютюнчюклени орнатыб бошаргъа чага да джетеди. Нартюхдеча болмай, гитче чагачыкъла бла тамырчыкъларын кесмей, тютюнчюклени тегереклерин джумушакъ этедиле. Эртденден ингирге дери беллерин тюзетмегенин орнунда, кюрешгенлей турадыла.

Науруз, чага башланнганы, эки кюнден бир кере айланады. Эм алгын Зариятны звеносуна джетеди. Анда ишлегенле Наурузланы хоншуларыдыла. Зарият, джылы келген-къатангы, звеносун къаты ишлетеди. Къаты ишлегенлерича алгъа да барадыла. Алада Наурузгъа джууукъ джетген кыыз болгъанлай, къалгъанладан тартыныб хоншулары бла ушакъ этмейди. Ишлегенлерин джазгъанлай башхалагъа барады.

Аланы къатларында немца звено ишлейди. Была да къаты кюрешедиле. Звенону тамадасы токъ кыыз, къарыуу болгъанын билдириб, алгъа баргъанлай турады. Науруз, ишлегенлерин джазыб, анга сорду:

— Фрида, сиз тютюнлени Зариятладан джукъа нек орнатхансыз?

— «Джюджеклене къачда санайдыла», — деб кеслериникин тюзсюннгенин билдирди.

Науруз, айтханын терсге санамай, аны бла он минут чакълы сёлешди.

Экинчи джолу айлана келгенинде, кыыз, алгын джолдача, сёлеширге излемегенин танытды. Науруз, аны тюрленнгенин билирге изледи:

— Фрида, бюгюн бекми арыгъанса да, сёлеширге излемейсе?

— Огъай, кюнледен бек арымагъанма. Сёлешмезге да уллу кёллюк этмейме. Сени бла бир кесек сёлешгеним ючюн, бизни кызла меннге айыб этгендиле. Энтда алай этериклерин излемейме.

Науруз сейирсиниб сорду:

— Не затынга айыб табдыла?

— Сен аны суйюб, аны ючюн сёлешесе. Къарачай келин болургъа излейсе. Алай болургъа харакетинг бармыды?.. Не уа, Наурузну адамлары унарыкъмыдыла? — деб, мени уялтдыла.

Наурузгъа ачыу болуб:

— Кимле эдиле ала?

Ол кызыланы атларын айтды.

— Фрида, ала сени сёзюнгю этерча, биз ташада ушакъ этмегенбиз, не бирге айланмагъанбыз. Бир-бирини къатына баргъан, не сёлешген суюгенле болуб къалыргъамы керекдиле? Ала, керексиз затланы айтмасынла да, артха къалмасынла.

Науруз аны бла сёлешгенин къойса да, болмагъан затланы айтханларын кызыланы кеслерине танытды.

Эки ай чакълы кетгенден сора, тютюн бачхала, ууакъ чегетлеча къаралыб, кимни къалай ишлегени билинди. Эм игиле Зарият бла Фриданыкыладыла. Ала, бир-бирлерине эришедиле, къаты да ишлейдиле. Фриданыкыла джукъаракъ орнатылсала да, уллу чапракъла этгендиле. Бир къауумнукъула, Фриданы сёзюн этгенликге да джукъа орнатылгъанлыкъгъа, араларын ханс басыб, тютюнле мийик ёселмегендиле. Тютюнню иги битгени орнатылгъандан сора да, къаралгъанындан болгъаны танылды.

Джайны арт айы болгъанлыкъгъа, майдан бери джангур джаумагъанды. Таула-сыртла болмасала, суу салыннганы себебли, бачхала джангур излемейдиле. Ханс замансыз саргъалса да, битим игиди. Кюнортагъа дери исси болгъанлыкъгъа, андан ингирге тауладан сууукъ тартыб, джелчик болгъанлай турады. Джел орамланы букъулатса да, бачхалада исси хауаны кетериб, ишлегенлеге болушлукъ этеди.

Элни эки кыйырында бирер тютюн сарай барды. Звенола алагъа юлешиниб, джыртхан чапракъларын тизиуле этиб, кюннге джаядыла. Бир ыйыкъдан сора, сарайны ичинде чойле тагъадыла. Джыртылгъан тютюнлени бачхаладан сарайлагъа арбачыла ташыйдыла.

Науруз энди сарайлагъа барады. Ол баргъанлай, кызыла, булджунганларын къоюб, иги ишлеб башлайдыла. Алай этгенлерин эслеселе да, кёрмегенча этиб, ишлегенлерин джазады. Бир-бирде къарыулары азлагъа болушады. Огъаргъы сарайдача, тёбен сарайда да, анга джууукъ джетген кызы барды. Ала анга: «Кызылагъа къарамайса, келин алып заман болады», — дейдиле. Науруз да: «Сизге кыызджёнгер болмай, аллыкъ тюлме», — деб накъырда этеди.

Бригадир Наурузну ишлегенин бек джаратады. Ол,

алкъын ишчиле бла бир кере да даулашмагъанды. Халиси бла кесине илешдиргенди, хакъларын толу джазады. Хар заманда Науруз бригадир айтханча этмегенликге: «Сенден тюз ишлеген кёрмегенме», — деб даулашмайды.

Бир кюн бригадир анга: «Тёбен сарайгъа бар да, Ханийге-ишге бир болуш», — деди.

Науруз огъары сарайны къатында турады, аралары кычырым бла джарымгъа кёб къалмайды. Ол, кюнорталыкъ ашагъанлай, алагъа болушургъа, тёбен сарайгъа барды.

Эки кыз бирге ишлейдиле, алагъа болушурукъду. Ханий Науруз бла бир тукъумду, бригадирни эгечинден туугъанды. Нёгерлери — бригадирни къайын кызыды. Науруз, бригадир излегенча алагъа джан аурутмагъанлыкъгъа, энди болушургъа баргъанды.

Науруз баргъанлай, биягъынлай безигенлерин кююб, кызла ишлерине джарашдыла. Ол ишлегенлерин джазаргъа келмегенин билдиргенча, Ханийни къатына олтуруб, тютюн тизиб башлады. Ханий иш бла чыныкыгъан, джылы келген, тохтамай ишлейди. Нёгери да, алашаракъ, таб кыызчыкъ, уялгъанын танытса да, андан артха къалмайды. Науруз, бригадирни разы этейим дегенча, дженгил тизерге кюрешеди. Сёз аз сёлешинсе да, иш а тохтамайды. Хар ким, артха къалыб уялырма дегенча, къадалыб ишлейди. Науруз да кесин кыызлагъа оздурмазгъа кюрешеди. Иш кызыу барса да, заманны къалай кетгени эсленмейин къалады. Ингир болургъа къаланыб тургъан чапракъланы тизиб башладыла. Науруз кетерге кюуралгъанлай, Ханий ызындан тебреди. Сарайдан чыкыгъанлай ол, анга сорду:

— Науруз, нёгерими джаратдыңмы?

Ол, сейирсингенин танытыб, бир кесекден джууаб берди:

— Ханий, мен кыз кёре келгеними билмей эдим. Бу элде сенден сора тукъум эгечим джокъду. Сенден джашырмайын айтайым: кыызлагъа къарагъандан эсе, джарлылыкъ къайгъым уллуду. Кесинг билесе, алкъын юйюбюз да джокъду, къалгъаныбыз да артыкъ алапат тюлдю. Сеннге, ишни юсюнде джан аурутмагъанлыгъыма, не зат бла да болушургъа кюрешириме.

Ханий, соргъанына тартынган да этиб, болушханына бюсюреу этди.

Къач болгъанында Наурузну иши кёб болду. Ариусатладан узакъ болмай, тёбен орамда юй алгъандыла. Юй, артыкъ иги болмаса да, таб джердеди. Науруз, эртденгиде гардошларын къазады, ингирликде юйню этилликлерине къарайды. Кюндюз кесини ишин этеди. Юйлери болгъанлы, келин керекли болгъаны, бютюн да белгили болду.

Бир кюн къатларында джууукъ джетген къыз алагъа келди. Ол да, Ханийча, сёлеширге уста тюлдю. Тогузну тамадасы болса да, андан да джашды. Бир кесек олтургъанлай, ишге ашыкъгъанын билдириб, эшикке чыкъды. Алай а, ашыкъгъаныча кетиб къалмай, арбазда туракълады. Науруз, алайын сезиб, анга къарады. Ол джунчугъан да этиб, башлады:

— Науруз, бюгюн акъылынгы айтмасанг къоярыкъ тюлме, бек кёлюм къаллыкъды. Энди келин алыргъа не къарау барды? Ахырсы, бу къадар къызда сен джаратхан джокъмуду?.. Кишиге къарамагъанлай айланаса, бизни да эгечге санамагъанынгы танытаса... Сен джаратхан къызны хоу этдирирге бойнума алама. Къызла сениге къалай айтханларын билемисе? «Аны къарамы кёлюбюзню билгенча кёрюнюб, андан уялгъан этебиз», — дейдиле.

— Алай эсе, къызлагъа къараб, аланы керексизге неге уялтыргъа керекди?

— Къызлагъа къара да айланмы дейме, кёлюнге келгенни айт, келин алыргъа къарау къалмагъанды.

— Да, сора къараймыса деб нек кёлюнг къалады?

— Науруз, сёзню тюз ангыла. Къызла сенден уяла эселе, сени суйгенлерин билдиредиле. Мен да анга базыб сёлешеме.

— Люаза, айтханнга терсди демейме. Бизге, амалсыз адам керекди. Къызлагъа илеширге излемегеним, — Фрида бла сёлешгеними терсине буруб, аны къыйнагъанлары ючюндю. Мени кёлюмю бир къауум тиширыула, ажымсыз билмегенлей, болмагъанны айтырыкъдыла, деб келеди. Ол себебден, керексиз сёзню айтылырын излемей къарамайма, ансы къызлагъа уллу кёллюк этмейме. Алай а мени кёлюмде болгъан, — тютюнде ишлемейди.

— Гокка болмаса башха не къыз барды, огъесе биз элчи тюлмюдү?

— Ким эсе да биз элчиди, кёлюнг кьалмасын, кесинден хапар билмей айтырыкъ тюлме.

Науруз кьызыны атын айтмаса да, аны кёлү кьалмай, Гоккагъа ишек болгъанын таныта кетди. Кёб турмай, Науруз Гокканы сюйгени да белгили болду. Анасы джукъ айтмаса да, эгечи бла эри анга огъай демезликлерин билдирди. Науруз, Гоккадан ажымсыз хапары болмагъанлыкъгъа, юйлерине айтыллыгъына эркинлик берди. Гоккалары бла сёлешиб, байрамда келтирирге сёз болдула. Андан сора, кызыла Науруздан уялгъанларын кьойдула.

Ноябрь болгъанлай, келин алгъан, кьыз берген къайгъыла башландыла. Наурузну къатын алырына ашыкъса да, Люазаны кетери белгили болду. Науруз кьыз дженгерге кьуралды. Кьыз тёбен орамдан, — огъаргъы орамгъа, кьойчу джашха барлыкъды.

Кюн ёрге келирге Люазалагъа адамла джыйылдыла. Хауа, джылы болса да, джайдан дженгилди. Онбир сагъат болургъа, сарайны къаты бла атлыла энишге айландыла. Ала, кьууанчха келгенден эсе, туююшюрге келгеннге бек ушайдыла. Кюеу нёгерле, чабханлай бирем-бирем арбазгъа кирди. Атланы кьуйрукъларын чубур туююб, тартханчыкъларын билдириб, ат ёшюнле бла адамланы ары-бери чачдыла. Сора келин чыгъарыкъ юйню аллына барыб, юйге кирир акъылда, атларын уруб башладыла. Науруз да, ючеулен да аланы юйге иймез акъылда алларына турдула. Эшик алаша болгъаны себебли, тыймасала да, ат бла юйге киреллик тюлдюле. Науруз аны билгенликге, алларын нек тыйгъанларын, ала нек кирирге кюрешгенлерин билмейди. «Адет былай болур», деб кёлүне келеди.

Кюеу нёгерлени бирлери, атын кьамчи бла уруб киреме дегенлей, мангылайын агъачха бекледи. Ол къанын тыялмай, кьолу бла мангылайындан тутханлай, арбаздан чыкъды. Къалгъанла да: «Ибрахим не болду, Ибрахим не болду?» — дегенлей аны ызындан кетди. Науруз алай болгъунчу тохтамагъанларына бек сейирсинди.

Бир кесекден келинни элтирик машина да келди. Келинни тебсетиб бошагъанлай, кюеу нёгерле, атларына миниб, орайда айтыб башладыла. Кёб турмай, келин бла нёгери — кабинагъа, кьалгъанла да машинагъа минди.

Машина, джюгю ауур болгъанын билгенча, акъырын барады. Юсюндегиле, бир адамча, бирден чайкъа-ладыла. Аллында, төрт къатын болмаса, олтургъан джокъду. Машина, уллу джолгъа джетгенлей, энишге айланыб, элни къыйырына дери барды. Огъаргъы орамны ёрге айланыргъа, кюеу нёгерле келин барлыкъ юйге джетиб, келинни аллына келди. Тамадалары машинаны аллына тургъанлай, кыыз джёнгерге къатын дарий кёлек берди. Кёлекни атыны къулагъыны къатына кысыб, орайда айтханлай, келинни аллында тебретиле. Ала, келин барлыкъ юйге джууукълашыргъа, гузаба болдула. Машина уа, суучукъдан ётерге керек болуб, акъырын болду. Кюеу нёгерлеге джолда къошулгъан къыргъызылы, машина дженгил тебрерге, тамадача аллына сюелди. Шофер аны урдурмай, эрлай машинаны тохтатды. Машинадагъыла, артларына чайкъалыб, алларына урдула. Олтуруб баргъан къатынланы теблерге кабина иймей, бир джанларына силкиннгенлеринде, борт ортасындан сыныб, юсюндегиле балчыкъ суугъа къуюлдула. Наурузгъа уллу ауурлукъ джетсе да, адамланы юслерине джыгъылмай, арлакъгъа чынгады. Къыргъызылы кёлек умут этиб тургъанлай, тамада джетиб, бир кёлекни орнуна, эки кере къамчи бла башына бекледи. Къыргъыз джаш, не болгъанын иги ангыламаса да, аланы ызларындан кетди. Наурузну кёлюне: «Аны урмай, табсыз адетни чыгъаргъанны уругъа керек эди», деб келди. Джыгъылгъанла, бир-бирлеринден туруб, балчыкъларын джуудула. Кишиге хата болмагъанына къууана, джаяулай кетдиле. Науруз джаратхан джукъ болмай, келинни алыб бардыла.

XXXII

Къыз джёнгерле төртеулендиле. Бири Науруз тенг-лиди, экисине оналтышар болгъандыла. Наурузну тенги — парторгду, ревкомиссияны да тамадасыды. Аскерден келгенине кёб болмаса да, юйдегилиди. Люазагъа джууукъ джетген кызыны алгъанды, келин баргъан орамда джашайды. Орта сюекли чырайлы, адамны кесине илешдирген халиси барды. Керексизге сёлешмейди, къайгъы да излемейди. Ол бир экиси: бири келинни къарнашыды, бири да кысха джууукъ джетгенди.

Къонакъла келиб бошагъанлай ашарыкъ келтирдиле. Столну юсю толгъанлыкъгъа, аракъыгъа джараулу джукъ джокъду. Алай а, аракъыны орнуна, бозала салындыла, Науруз тамадады, столда кёб затла болсала да, аз ашалгъанын эслейди. Сууукъ боза, сууукъ хантланы ашатдырмайды: сууукъ хантлада бозаны ичиртмейдиле. Шапа ичериклерин бек излесе да, аны хыйла тюрсюнюн Науруз джаратмайды. Ол Наурузну сыйюб тургъан къызын алгъанды, джангы кюеудю. Энди Наурузгъа эришгенин танытады. Бозаны кёб ичирирге излегени, аракъыгъа хайыр болгъандан сора да, къыз джёнгерлени эсиртир акъылдады. Науруз, аны акъылын билгенинде, нёгерлерине айтды: сиз бозаны кёб ичмегиз, аракъыгъа кесигизни аягъыз. Шапа къоймаса, аны бла мен ичерме. Мен аракъы ичерик тюлме».

Бир кесекден шапа келиб бозаланы салгъанлыкъгъа, Науруздан къалгъанла ичмейдиле. Ашалгъанча, ичген да азгъа айланды. Бир арада, Наурузну эсиртир акъылда, шапа аны бла боза ичеди.

Бир сагъат болургъа эт бла аракъыла келтирдиле. Наурузну кёлуне: «Алгъын быланы салыб, андан сора джукъ келтирмей къойсала да боллукъ эди», деб келди. Столну юсюнде ашалмагъан хантла шапаны да джунчутадыла. Эт юлюшлени салыб бошагъанлай, толургъа кёб къалмай, аракъы стаканла салындыла. Шапаны къыз джёнгерлени эсиртирге излегени ажымсыз болду. Науруз къурманлыкъгъа алгъыш этерик болгъанлай, аракъы ичмезлигин билдирди. Шапа, алай этгенин онгсунмаса да, боза салды. Энди аны бла Наурузну тенги ичерикди. Джашыракъла кёзюулерин атлатсала да, экиси ичгенлей турадыла.

Юч сагъат болургъа, къыз джёнгерлени этерге излегенича, шапа эсириб тёнгереди. Орнуна башха келгенликге, кёб турмай къонакъла, къыз джёнгерле да чачылдыла. Къонакълада, эсиргенден озуб, къусханла да болдула. Аланы атлары къонакъла болгъанлыкъгъа, алагъа джараулу джукъ да этилмеди.

Экинчи кюн, къуру къыз джёнгерле бардыла. Шапа, эсиргенине уялыб, шош болгъанды. Алай а Наурузну этгенин ушатмагъанын да танытады. Науруз аракъы ичерикди, аракъыгъа джараулу ашарыкъла бла, кесине кереклича бирни. Келин келгенде алай болмайды. Кёб адам джыйылады, ичкиге джараулу

болмагъан кёб хантла да салынадыла. Адамла бирча ичалмайдыла, тенг да кёлтюралмайдыла. Ичкичиле, ичалмагъанлагъа эришиб, кеслери тенгли ичериклерин излейдиле. Ичгенлери джарашмай, эсирселе, кеслерин залимге санайдыла. Къурманлыкъдача болмай, келин келгенде, юйлюле къонакълагъа эришедиле. Аланы атлары къонакъла болгъанлыкъгъа, джаулагъача къарайдыла. Къонакъбай юй, къалай этиб да аланы эсиртирге излейди. Бозаны, сууукъ хантланы этгенлери да аны ючюндю. Аладан тойгъандан сора, аракъы бла эт артыкълыкъ этиб, эсирген бла къалмай, къусханла да боладыла. Науруз, былай этилгенин тюзсюнмейди. Къонакълыкъда не эсирирге, не къусаргъа излемейди.

Ючюнчю кюн, кюеуню болушдан чыгъарыргъа керек болуб, аны отоугъа келтирдиле. Кюеую, къойчу болгъанын билдиргенча, къойчугъа бек ушайды. Ортадан мийикди, бети къызарыб, саулугъу болгъаны танылады. Нёгерлери да, кесича, къарамлыладыла. Энди, болуш юйню иеси къонакъбайлыкъ этерикди. Шапа столгъа олтуруб, шапалыкъны анга къойду. Ол барындан да къарамлыды, Сашагъа ушагъан да этеди. Элде къолташ атаргъа аны озгъан джокъду.

Шапа башха болгъаныча, стол да джангырды. Керексиз зат болмай, эт хычынла бла тузлу огурчала салыныб, болуш юй болушханын танытды. Бозаны орнуна, беллеринден къуюлгъан, аракъы стаканла салындыла. Ашаргъа-ичерге сюйгеннге, сылтау табылмазча, стол джарашылды. Кюеу ёрге сюелиб турады, аллында стаканы да джокъду, тамада ичгинчи олтурлукъ тюлдю. Олтургъанла тамадагъа къарагъанларын билдирдиле. Науруз аракъы ичмей тургъанына тартыныб, алда шапаны да ырызын этиб, джангы шапагъа айтды: «Айгюб, кюеуюню аллында стаканы болсун, меникин да башхагъа тюрлендир». Ол артыкъ ушатмаса да, тамаданы айтханын этди. Науруз алгъыш этиб бошагъанлай, стаканларын ичиб, кюеу да олтуруб, ашаргъа джарашдыла. Хар ким джарыкъ болгъанларын танытханларында экинчиге салындыла. Энди кюеуге салынмаса да, тамада джукъ айтырыкъ тюлдю. Алай а тамада ичген заманда ёрге турлукъду. Науруз, аны тургъузмаз ючюн да, экинчи стаканын ичмеди.

Ички сылтаусуз барады, Наурузну нёгерлери да ала тенгли ичиб барадыла. Джылы ашарыкъла бла аракъы джарашханларын билдириб, литр джарымла-

дан оздургъандыла. Алай а джашыракъла эсиргенлерин таныта башладыла. Науруз, алагъа къайгъырыб, нёгерлерине айтды: «Шагъабан, къайынларына джукъ айталмады».

Ала, абаданлача кёлтюралмай, ары-бери тентирейдиле. Кюеуню нёгерлери алагъа кюлюб, къууанч этиб башладыла. Люазаны къарнашындан да ол бири бек эсиргенди. Эсиргенин билмегенча, дагъыда ичерге излеб, аракъысын столгъа тёкдю. Биягъыла къууаныб, аны тебсетгенча, бир кесекни харс ургъанлай турдула. Науруз, джаш адамланы эсиргенлерин хыликке этгенлерин ушатмайды, не айтыргъа уа билмейди. Алай болса да, юйчюле бла къонакъла бир-бирлерин эсирген уллу къууанч болгъанын билдиле. Кюеуню нёгерлерин андан да бек къууандырайыкъ дегенча, джашла столгъа къабланыб джукъладыла. Энди къууанган бла къалмай, кеслерин хорланнганнга санаб, ала-ны селеке этиб джырлайдыла; къонакълагъа къаллай кёллери болгъанларын танытадыла. Къаллай къууанчны да татыуун къоймагъан, юйлюле бла къонакъланы да бир-бирине этген, аракъыны кёб ичерге излегенле болгъаны билинди. Аракъыны кёб ичген, кесине артыкълыкъ этген бла къалмай, башхалагъа да заран боллугъу танылды. Былай ичмеклик: компанияны бетин бузады, къууанч этилгени танылмайды.

Наурузгъа бек ачыу болгъанды, не этерге билмейди. Аны эсине: алгъаракъ болгъан бир зат тюшюб, шапагъа бошаргъа керек болгъанын билдирди. Бошагъан сагъатда кюеу да ичерикди. Шапа, атланган стаканланы алларына салды. Биягъыла: «Шапа алагъа да сал, тюшлеринде ичерле, — деб кюлдюле. Науруз табхан акъылына сагъышлы болса да, бошагъанларын билдирир ючюн сёлешиб башлады:

— Келин келген къууанчды, аны ючюн джыйылгъанбыз. Алай а бир-бирин эсиртиб селеке этген — алай таб тюлдю. Мени акъылым бла, ким да кесине кереклисича бир ичиб, башха джарыкълыкъ болмаса, тыйыншлысынама.

Ибрахим, мангылайын агъачха ургъанын унутуб, айтды:

— Аракъы ичалмазлыкъ компаниягъа къошулмазгъа керекди.

Науруз, ол сёзлени кесине айтылгъанларын ангылаб, таукел ёрге турду. Анга сагъыш этдирген: ста-

канланы бир-бирлерине тийдирген заманларында, кюеуню стаканыны тюбюнден урлукъду. Аны кюолундан стаканын чортлаталмаса, неда стаканы ууалыб бозагъа къатышса, къалай этерин билмейди. Адет бла ичерге керекди. Алай а бу адет, алай белгили тюлдо. Науруз: «Ичейик, саулукъ ючюн, тенглик ючюн», — деб, стаканын кёзюу урдуруб, кюеуге узатды. Ол стаканын узатханлай, эрлай тюбюнден уруб, кюолундан чортлатды. Аракъысы кыыз джёнгер тёкгеннге кёшулду. Науруз да алача кюуаныб: «Ура-а-а, Волга-Доннга кёшулду! Ибрахим, тёгюлген аракъыны да ич!» — деди.

Шапа кюеуню стаканына аракъы кюуйгъанлыкъгъа, нёгерлери кымсыз болдула.

Энди кюеуню болушдан чыгъарлыкъдыла. Отоудан тургъан юйлерине элтирикдиле. Нёгерлери орайда айтханлай, Науруз да кюолтугъундан киргенлей, сенчаны юсю бла тургъан юйлерине элтдиле. Юйню ичи толду, кёбюсю къатынладыла. Шапа, бозадан тоймай эсенг дегенча, аякъ толу бозаны Наурузгъа узатды. Ол не айтыргъа билмей, бир кесек джунчуду. Сора, къачан эсе да китабдан окъугъаны эсине тюшюб, тилек айтыб башлады: «Алгъыш аякъ — бал аякъ, кюолубузгъа алайыкъ, тилибизге салайыкъ, аман палахладан кенгде къалайыкъ. Алгъыш кетмесин, къаргъыш джетмесин... Кюеу бла келин, бал бла джауча джарашыб, толу юй болсунла. Сабийлери айтханларын этсинле, иги халилери болуб, кёллерине джетсинле! Бу кюуанчны Урмурал орамда этдик эсек да, энди Талас орамда этейик!» — деб, башындан ичиб, шапагъа берди. Къалгъанла да бирер кесек ичиб, бозаны бошадыла. Науруз таб сёзле айтыб, алгъышха да кесин кёошханында, къатынла онгсунганларын танытдыла.

XXXIII

Байрам болургъа, алгъышында айтханыча, Наурузлары келин келтирирге кюуралдыла. Науруз, кеси джукъ этмегенликге, боза бла суукъ хантланы кёб этерге керек болмагъанын билдиргенди. Май байрамда келгенине кюрманлыкъ этгенича, ноябрь байрамда юйдегили болду. Энди дженгилде къайыны къатын аллыкъды, ары дери, кюеулеб барыргъа керекди.

Науруз, джууукъ джетген тенги болмагъаны себеб-

ли, Ариусатны эри бла барды. Къайынларында, бешеулен болуб, төрт сагъат чакълы олтурдула. Керексиз зат салынмай, скойгенлерича ашаб-ичиб, эки сагъат болургъа чачылдыла. Экинчи кюн кеси барыб, къайынларында олтуруб, джунчумазча шагърей болду.

Гокка келгенден сора кеслерини юйлерине джарашдыла. Науруз алгъанын джаратады. Керти скоймеклик, халилери бир-бирине ушагъанын билди. Анасы да, алгъын келинден эсе, энди келинине илешгенин танытды.

Наурузну къайынлары келин келтирирге къуралыб бошадыла. Къач бошалыргъа кёб къалмаса да, алай сууукъ тюлдю. Келинни, оналты кычырым узакълыкъдан, тургъан элден келтирликдиле. Науруз кюеу нёгерлеге тамадады, кеси къурагъан «Победа» бла алда барады. Къалгъанла да джюк машинада келедиле. Джетиб машинадан тюшгенлей, «атёшюнню» орнуна, келинни адамлары бла шагърей болдула. Сагъат чакълы той этиб, келинни да тебсетиб, кетер кёл алдыла. Келин болгъан юйге кириб, аны чыгъарыргъа керекди. Науруз бла къайыны юйге кириге баргъанлай, эшикни этдиле. «Эшик бегитгенлик» ючюн деб, ачха бердиле. Юйге киргенлеринде, къайыны келинни къолундан тутуб, бир атламны аллына атлады. «Джегенден тюшюрген» деб, адетин этдиле. ашха тыйгъыч болмайын келинни келтирдиле.

Къонакъла келгенлей, ашау-ичиу башланды. Науруз отоуда шапалыкъ этерикди. Ол, кесини акъылыча этерге излеб, аракъы ичген нёгер къурады. Анга: «Сен къонакълагъа кеслери излегенлерича ичирirse, мен ичкиге джараулу ашарыкъла келтирirme», — деди. Айтханыча, бир сахандан къалгъанларын джылы хантла бла тузлу затла келтирди. Алгъыш этерге тамадагъа боза берилсе да, къалгъанлагъа аракъы стаканла салындыла. Къонакъла, башлагъанлай да аракъы ичгенлерин билгенлеринде, онгсунганларын танытдыла.

Науруз бирден сора ичмесе да, нёгери ала тенгли ичеди, ичалмагъан бла кюрешмейди. Отоудагъыла, хар неда ичгиге джараулу болгъанында, керексиз къайгъы излемейдиле, ариу халда джарыкълыкъ этиледи. Не бек эсирген, не къусхан болмай, къонакъла тебгерге, ала да хазыр болдула. Къалгъанлары кетселе да, ючеуленлери кыыз джёнгерге къалдыла.

Науруз алагъа юч кюнню шапалыкъ этиб, ала бла бир кере да кёлкълды болмай, аланы да ашырды.

Бир ыйыкъдан «берне» алыб къатынла келди. Аракъы ичмегенликге, ашагъанлай-гырылдагъанлай тангнга дери олтурадыла. Науруз, кечени узуну джумуш этгенлей туруб, эртденбла юлерине келди. Кюнортагъа дери джатыб, къайынларына барды. Келин бла саламлашыб, кеси тургъанына да къайгъырыб, къатына олтурду. Науруз келинни олтуртургъа излегенликге, аны акъылы неге эсе да бёлюннгени танылады. Аны кёлюн билирге излегенча къараса да, кёзлери ышаргъанлай турадыла. Келинчикни сюеги бирча субайды, тюрсюню ариуду. Науруз, аны олтургъунчу, кеси ёрге турлукъ болду. Эки къатын бла Гокка, бир уллу туюмчекни алыб, юйге кирди. Аланы да сан этмей, «бернеге» къараб башладыла. Ала, кийимлени бирем-бирем алыб, джаратмагъанларын танытыб, сёлешиб тебредила:

— А, къыз костюмланы орунларына кёлекле бла кёнчекле салыннгандыла, бир да, джангы кюеге кастюм салыныргъа уа тыйыншлы эди. Сора Гокка башлады:

— Биз къумач танымагъанча, берне берген къатынны, штапиллеге бастонла деб баргъаны бир бек ачыу этди.

Къатынланы ол бири да:

— Керти алай, бастонла болсала уа къалай айтырыкъ эди?

«Бернеге» къараб бошагъанларында, джангыдан туюмчек этиб, юйден чыкъдыла.

Науруз, ала киргенлей, кеси да ёрге турду. Бернени юсюнден сёлешгенлеринде, келинчикни тюрленнгенин эслеб, анга къарады. Ол, асыры уялгъандан бети кызыарыб, амалсыз болгъанын билдирди. Науруз, кесини юсюнден сёлешиннгенине да тартыныб, мени ючюн къыйналма дегенча, аны къолундан тутду. Ала бернеге къараб бошагъынчы, анга тер уруб, Наурузну къолун суу этди. Ол аны бек къыйналгъанына къайгъырыб, бернени отха атарча болду. Ала кетгенлей келинни олтуртуб, керексиз адетлени заран болгъанларыны юслеринден сёлешиб, анга къайгъыргъанын танытды.

Хар не этиллик бошалгъанында, Науруз бла Гокка юлерине келди. Науруз, андан кёлю къалгъанын билдирирге излеб, сорду:

— Гокка, бернени джаратдыгъызмы?

— Да къайдам, сен да юйде эдинг да, сёлешгени-бизни эшите болур эдинг.

— Мен, сеннге сёлеше биле болмазса, деб тура эдим. Гырылдаргъа тебресегиз, тиширыула, барыгъыз да, бирчала болубму къаласыз?

— Алай не ючюн айтаса?

— Ол быстыр кесекле ючюн, келинчикни аллай бир къалай кыйнадыгъыз?

— Мен эслемегенме, уялгъанмы этди?

— Уялгъанны несин айтаса, асыры кыйналгъандан терлеб, мени кюлуму суу этди. Аны къатында айтмасагъыз боллукъ тюлмю эди?

— Къайдам, ол къатынла кюймадыла ансы, ары киргенибизни ушатмагъан эдим.

— Къатынла не затладыла, айтдыла да кетдиле. Аланы сёлери бла адамыгъызны джюрегин кыйнаргъа неге керекди? Ол да кыйналгъанын юлеринде айтса, къатынланы сёлери бла джууукъла татыусуз болургъа да боллукъдула. Не уа, сен келген заманда былай этилгенми эди?

— Былай этерге, алгъан да берген да этмеген эдик сора, нени этерик эдигиз?

— Ма кёремисе, бермегенни-алмагъанны иги болгъанын, керексиз сёз айтылмады.

— Алай а мени атам айтыб тура эди. Биз болушханны орнунда берген болмаса, аладан джукъ излемегенибиз. Къызлары да, къарнашым да бирге районда онунчуну бошаб, кеси сюйюб келгенди. Бирге окъугъанла бир-бирин билген болур эдиле.

— Сюйюб келген бла, сюйюб алгъандан иги джокъду. Эки кере юйдегили болгъанлыгъыма, бу адетлени билиб бошамагъанма. Быланы биле барсанг, аманы чыгъа келеди. Мен билген адет: келген бла алгъанны хауалары-халилери бир-бирине джарашсаларды. Мени сейирсиннгеним: берне этилир ючюн ачха бериле эсе, ол ачхагъа кесине керекли кийимни алгъан иги тюлмюдю, джууугъун да керексизге кыйнаб, не джаратмагъан, не тенг болмагъан кийим келгенден эсе?

— Адет дейдиле да тохтамайдыла, ансы къайгысы чыгъар керекли уа къалмайды. Табалмагъанларында кюйгъан эдиле, энтда джангыртхандыла.

— Бу адетле, табмагъаннга кюй, табханнга да

тынч тюлдюле. Была, кѣачан эсе да кѣз ачаргѣа джарагѣан эселе да, бусагѣатха керек тюлдюле. Адет — энчилик джашауну юлгюсюдю. Кеси да ол замандан кѣалгѣанды. Ол заманда болгѣанла бусагѣатха джарамайдыла, хайырларындан эсе хаталары озадыла. Хаталары озгѣан затланы этиб, керексизге кѣыйналыргѣа ким борч салады?

— Айхай, ким да сенича айтса уа! Эркишиле кѣоярыкѣ эселе да, тиширыула тохтамайдыла.

— Ма энди кертисин айтдыкѣ. Адет, артыкѣсыз да берне, керексиз сѣлеширге скойгенлеге керекди. Аллайла биз миллетде кѣбдюле. Менича айтырыкѣла да аз тюлдюле. Алай а ала бир акѣыллы болургѣа керекдиле. Алай болургѣа миллетибиз чачылыбды.

Науруз ишден кѣбюрек бѣлюнсе да, ноябрь айны отчетун берирге барды. Бухгалтер, Гокканы алгѣанына накѣырда да этиб, отчетун кассирге берлигин билдирди. Кетерге тебregenлей, бухгалтер айтды:

— Науруз, не Гокканы ишге ий, не кесинг аны орнунда ишле, ансы алайсыз боллукѣ тюлдю. «Тропейни» (адамы кѣалмай, башха джерден келгени ючюн аталгѣанды) салгѣан эдим да, иги эталмайды. Джылны аягѣында бу счет бютюн да кѣыйын болады. Сагѣыш этиб, сенден тѣйыншлы табмагѣанма. Сени ишинги кѣыйыны кѣалмагѣанды. Сен конторгѣа келсенг, «Тропей» да ол ишни этер. Науруз, бухгалтер аны атын айтмай, сындырыб сѣлешгенин ушатмай, бир кесекни сагѣыш этиб башлады:

— Мен конторда ишледен хапарлы тюлме.

— Науруз, ишлеяллыгѣынгы билиб айтама. Гоккагѣа да сорурса, мен да юретирме. Счетну тюз тарта-са сора, кѣалгѣанын да эталлыкѣса. Конторгѣа кюеу болгѣанынгы «джуумай» эсенг да, ишлерге келликсе.

Науруз, аракѣы бла конфетле келтириб, бухгалтерини накѣырдасын толтурду. Алай а, ишлерине — кѣалырына джукѣ айтмай юйге келди. Гокка бла акѣыллашхандан сора, ишлерге таукел болуб конторгѣа барды.

Конторда тертеулен ишлейдиле. Кѣалмат — кѣыргѣызлыды, малланы бухгалтерлеридѣ. Кѣыргѣызлыдан да узбеклиге бек ушайды. Науруздан джашды, сюеги да алашады. Рамазан — счетовотду. Ортадан мийигирекди, Науруздан тамадады. Аскерден буту кетиб келсе да, юйдегили болгѣанды. Женя, немца кѣа-

тын, кассирлик-кѡагъытчыклыкъ да этеди. Джыйырмадан атласа да, къызча сыйдам бетди. Алтын тишин кѡргюзюрге излегенча, ышаргъанлай турады. Джаннган кѡзлери хомух болмагъанын билдиргенликге, тармангылайы алай акъыллы болмагъанын танытады. Бухгалтер бла эртдеден танышды. Юйдегили болса да, аскерге бармагъанды. Науруздан беш джылгъа джашды. Джылы бла сюегине къарагъанда, бойну бла къарны базыкъдыла.

Науруз алтынчы счетда ишлерикди. Иши кѡбдю, тынч да тюлдю. Колхозчуланы нелери да джылны аягъына джазылыргъа керекди. Юч эл бир колхоз болгъанды, ишлегенлени санлары сегиз джюзге джетеди. Ол джылны аягъына кѡчюрюллюкню бошады. Энди расчётная ведомостха баланс бердирликди. Джыллада бу ишни контордагъыла этселе да, быйыл алай болмагъанды. Бухгалтер, тютюнню планы толгъаны ючюн келген ачхадан, алгъанды. Алай этгени билингенинде тутулгъанды. Бухгалтерлик Къалмат этеди. Науруз анда кюн сайын онеки сагъат ишлегенликге, анга болушхан джокъду.

Салиев ишге кеч келеди, шош тургъаны къайгъысы болгъанын билдиреди. Бети бозсман болгъанды, кѡб аракъы ичгени ючюн, башы-кѡоллары къалтырайдыла. Буфет ачылгъанлай ичеди, къалтырагъаны тохтаса, аны сакълагъанланы ашырады. Отчет-джыйылыу этерге ведомостха къараб тургъанлыкъгъа, ол ашыкъдырмайды. Къалмат Женягъа болушурун билдиргенликге, кѡулагъына да алмайды. Рамазан да болушмазлыгъын билдиргенди. Наурузну кюн сайын онеки сагъат ишлегени башын арытханды.

Ол бир кюн Рамазаннга сорду:

— Женя Къалматны айтханын нек этмейди?

Рамазан кеси болушмагъанына да тартыннганын билдириб, айтды:

— Конторда ишлегенлеге, тамададан эсе, бухгалтер эркин тюмюдю?

— Алай болгъанлыкъгъа, Салиев аны бла айланнган этеди, кассирге да аны ючюн салгъанды.

— Женяны эри болгъанлай, атасыча, аны бла къалай джюрюйдю? Не уа — эри билмеймиди?

— Была аллайлагъа къарамайдыла. Салиев къатынлары бла айланыб, эрлерин да таб ишлеге салса, ала да джукъ айтмайдыла. Эм алгъын Женяны ана-

сы бла джюрюб, эрин тауукълагъа тамадагъа салды. Вера бла айланыб, кесин-складха эрин да сют фермагъа тамадала этди. Кёб болмай да Гульда бла джюрюб, детсатда ишлерге къойду.

— Аланы айланырыкъларын къайдан биледи, джаш тиширыула бла къалай шагърей болады?

— Аланы Андрюша табады, шагърей да этеди.

— Кесини къатыны джукъ айтмаймыды?

— Аны билмейме, кесича, эки кызы да айланадыла. Науруз, колхозда болумну билгенинде, иш кюннге аз тергелгенине сейирсинмей, Рамазаннга айтды:

— Колхозда джорукъ болмаса, иш кюннге кёб къайдан тергелсин, кыйынын табмаса уа — адамны ишлери къалай келсин?

— Немцала, алгъын кёб алгъанларын айтадыла. Къыргъыз элчикле къошулгъанлы не аладан, не бу элден болмай, къайдан болса да келген салынады. тамадагъа. Ол да төрт-беш джылгъа, эталгъанын этеди да кетеди. Бу да, джангы келгенинде, узун-хуртда эди. Юй да ишлетиб, харакет да джыйды. Былтыр чыгъарылыргъа джетиб къалгъан эди. Быйыл къалай болукъ эсе да, джыйылыу этерге ашыкъмайды. Ол замандагъы аскерден билеги кетиб келгенликге тамадалыкъ этерге излемейди.

— Да сора, тамадагъа эллени кеслеринден нек салмайдыла?

— Къайдам, элчиле бир акъыллы болалмайдыла. Бир элден салынса, ол бирлери ышанмайдыла.

— Рамазан, колхозчуланы бирикмегенлери иги тюлдю. Былай болса, тамадагъа да ашаргъа таб болады. Экеу бириксе — төбедегин эндирир тертеу айры болсала — арадагъын алдырыр», дегенча болады. Алай болса да, сен айтханнга къарагъанда колхозну хыйсабы: «Чабакъ башындан чирийди», дегенчады. Мени акъылым бла, колхоз бай болур ючюн, колхозчула хыянатсыз иги ишлерге керекдиле. Алай ишлетирик: иш джорукъ кючлю болуб, ишлегенле кыйыныларын табсалады. Иш джорукъ кючлю болур ючюн а, тамада тюз ишлеб, къалгъанлагъа юлгю болсады. Рамазан, аны айтханларын тюзсюннгенин, тынгылагъаны бла билдирди. Науруз да, башын солутуб, ишине джарашды. Ол, кюнледеча, сегиз сагъат бола, юйге келди. Анасы, аны джукъгъа барыргъа излемегенин эслеб, сорду:

— Науруз, къыз ызындан барыргъа заман болмагъанмыды, нек кеч этесиз.

— Мен джукъ билмейме, ким кетгенди?

— Да, Ханий къачханды. Сен андаса деб тура эдим, энди къачаннга къураллыкъсыз? Кеси да узакъгъа кетгенди, дейдиле. Науруз аны къайры баргъанын билгенинде, бармаз акъылда сорду:

— Алай узакъгъа барыргъа кеч болгъанды. Бюгюн къояргъа боллукъ тюлмюдю?

— Алай деген неди, адетни къалай бузарыкъса? Кеч болгъан эсе да, барыргъа кюреширикбиз. Не уа, сен бармасанг, сен къурамасанг, кими айланлыкъды? Наурузну кёлуне: «Адетни бузмазча, аны не магъанасы барды» — деб келсе да, къуралыб кетди.

Эм алгъын бюгюлдю, муну сёзюн аны ючюн эте болурем дегенча, Салиевге барды. Машинагъа эркинлик алгъанлыкъгъа, шоферну табмай, стажерун къурады. Баш орамдан Вераны келтириб, бензин къуйдуруб, Ханийлеге келди. Ханийни анасыны къолун тутуб, хапарын айтды. Ол кесинди сора адам да болмай, мыдах халда тургъанын танытды. Хоншулагъа айланыб, онбеш адам къуралыб, он сагъат бола тебретдиле.

Таласха дери дженгил баргъанлыкъгъа, андан ары акъырын барадыла. Талас — областны ара шахарыды. Былайгъа дери джол ариуду. Мындан ары, тау этеги бла элчиклени барлыкъдыла. Орловкадан Коройгъа дери джетмиш къычырым барды. Джол сокъмакъ болса да, сорургъа кёб тохтайдыла. Кеч болгъаны себебли, адам аз тюбейди. Онеки сагъат болургъа джетдиле.

Къонакъла кеч барсала да, къонакъбайла хазырланмагъанларын билдириб, сабийле окъугъан бир юнге джыйдыла. Къонакъла, партачыкъланы къыйырларына чёгюб, сууукъ болгъанларын билдириб, накъырдагъа джарашдыла. Бирлери айтды:

— Биз, къонакъ столгъа олтурлукъбуз деб тургъанлыкъгъа, окъургъа келгеннге ушайбыз.

— Да Науруз, бизни окъутургъа келтирген эсенг, джетмиш къычырымгъа келтириб да айланмай, кесибизде школгъа элтиб къойсанг а?

— Аланла ашыкъмайыкъ, не окъурбуз, не окъутурбуз. Кеч келгенибизге уяллыкъ болурбуз деб тура эдим да, кеслери уялгъаннга ушайдыла. Къалай этсек да, бизде айыб къалгъан болмаз?

Ол сёлешиб бошагъынчы Наурузну — отоугъа, къалгъанланы да башха юйге элтдиле.

Былайы Орловкадан мийикди, эшикде къой юйде да суукъду. Тыш кийимин тешген джокъду. Отоу да джылы тюлду, адам да азды. Ханийни анасыны уллу къарнашы бла къатыны, дагъыда Науруз танымагъан экеулен бардыла.

Науруз киргенлей, юйдегиле ёрге турдула. Ол ала бла саламлашыб: «Ханий къайынларынгы аягъанынгы танытыб, тауланы тюбюне келсенг да, хычын ашаргъа, машина бла бир адам келгенбиз», — деб накъырда этиб, -хапарларын айтды. Къонакълача болмай, къыз джёнгерле азлыкъ этселе да, кесини къалырча хыйсабы болмагъанын билдирди.

Бир кесекден къонакъбайладан джыллары келген ючеулен кирдиле. Энди джашладан эсе, кишиле кёб болдула. Ханий кесида кишиге келгенди. Кёб турмай столланы юслери биягъы саханладан толдула. Башхалыгъы, стаканланы орунларына, аякъла толу бозала салындыла. Бир-бирлерин танымагъанла илешмегенлерин билдирдиле. Ашагъан-ичген илешдирлик эсе да, алай да болмады. Аладан киргенлени бирлери, тамадалыкъ этерин танытыб, алгъыш этиб ичерге эркинлик бергенликге, бозаны чий биламукъдан башхасы болмагъаны танылды. Тамадалыкъ этген ичгенликге, къалгъанла джартыларындан кёбню ичалмадыла. Шапа, бозаны болумун билгенча, ичигиз демейди. Боза уа, не кесин ичиртмейди, не джукъ ашатдыртмайды, адамны кёлюн булгъаб, къусарын келтиредди. Адамла бютюн да, шош болгъан болмасала, джарыкъ болмайдыла. Эт бла аракъы келирге, Науруз бозасын бошады.

Хар ким бозадан къутулгъанларын танытыб, аракъыларын дженгил ичселе да, этни чий болгъаны танылды. «Отдан чыкъ да — джалыннга», дегенча болуб, этни да ашайлмайдыла. Науруз бирден сора аракъы ичалмазлыгъын да билди. Чий бозаны, чий этни адамны ашхынында аракъы къалай биширсин? Аракъы уа: «Менича нек бишмегенсиз», — деб, ала бла туююшуб турады. Адамны къарнында «туююш» барыб турса уа къалай ашары келсин, къалай джарыкълыкъ этсин?

Тёрт сагъат да болмай, къонакъла ызларына айландыла. Кече чууакъды, къышны ортасы болгъанын

билдириб, бек сууукъду. Машинаны юсюнде нартюх сабахлагъа, къар джаугъанча къырау тюшюб, сууукъ болгъаны танылады. Къонакълада да, отоудача, кеф болгъан да джокъду. Ала бозадан-этден тарыгъа, таб тюшгенлерича аунадыла. Науруз, мындан кабинада баргъанлыкъгъа, андан машинагъа минерик болду. Орнун Ханийни ана къарнашына къойду. Нёгерлери джатханларында аланы къыйырларына таянды. Талас-дан озгъандан сора, машинаны гузаба келгени танылды. Айланычлада юсюндегиле, бир адамча бирден тайыб бортлагъа къысыладыла Къаты баргъанларына ийнанмагъанча, Науруз машинадан къарады. Бетине ургъан джел ийнелеча чанчылыб, бек гузаба баргъанлары танылды. Ол биягъанлай таяныб, шоферну джашыракъ болгъанына джюрегине бир кесек къоркъуу да келтириб: «Ма былай келирге неге керекди? Не заманында ашамай, не уа ашаб тоймай, аланы да айыблы этиб, не хайыр этдик, не хайыр табдыкъ», деб кёлуне келиб, къонакъгъа баргъан къыйын адет болгъанын билди Науруз. Танг атхынчы юйлерине келди.

XXXV

Науруз кеч джатса да, он сагъат болургъа ишине барды. Бухгалтер нек кечге къалгъанын билгенликке, ишлерине ашыкъдырлыгъын танытды. Ол ашыкъдыргъанлыкъгъа, Науруз кюнледеча ишлеялмайды. Къалмат аны къыйналыб ишлегенин кёргенинде, Женягъа айтды:

— Биз, энди Наурузгъа болушургъа керекбиз. Ишден сора къалырса. Женя, аны айтханын сан этмей, сорду:

— Сен нек болушмайса?.. Сен болушсанг, мен да болушурма.

— Сен меннге нек эришесе?.. Кёбюсюне ишлемей айланыб тураса. Меннге къараб тура эсенг, мен болушурукъма.

— Мен юйде этерикме.

— Ненчаны элтириксе?

— Сен ненчаны этерик эсенг, аллай бирни.

— Алтыны этерсе.

— Ол кёбдю, тёртню элтирме.

— Мени тенгли этерикме дей эдинг да.

— Сен аллай бир да эталлыкъ тюлсе.

— Мени эталмазлыгымы къалай билдинг.

— Джюз сомгъа ёчешеме, тёрт къагъытха баланс бердирала эсенг. Ала ёчешгенлерине къол тутушуб, **Женя** тёрт къагъытны алыб кетди. Наурузну сылыт болгъаны кетиб, кюнледеча ишлеб башлады. Беш сагъатдан алтыгъа дери солуб, ишине олтурду. Конторда Науруз бла бухгалтер къалгъандыла. Ала, бир-бирине эришгенча, счетланы чыккырдатадыла. Науруз эки къагъытха баланс бердириб, солургъа турду. Ол бир талайны юйде ары-бери барыб, бухгалтерни къатында сюелди. Аны бир къагъытны да бошайлмагъанын эслеб, сорду:

— Къалмат, андан бери бирини да бошайлмагъанмыса?

Ол къадалыб кюрешгенин танытса да:

— Билмейме, чыкмайды, — деди.

Науруз анга джан аурутурун танытыб, айтды:

— Энтда бирни да эталмагъан эсенг, тёртню къачаннга бошарыкъса? Джюз сомгъа ёчге тюшюб, юч кычырымгъа къалай барлыкъса? Неуа, **Женя** сени айтханынгы этген огъай эсенг, селеке этерге да уялыкъ тюлдю. Мен а сенден эсе ол ёчге тюшсе сюеме, **Къайда**, мен да бир къарайым, — деб къатына олтурду. Аны этгенин саулай тергеб, юч халатын табыб, баланс бердирди.

— Юч халат къой, бирни табар ючюн да сагъат джарым кюрешдиреди. Сен иш кюннге чыккыгъанын джаз, къалгъанын мен этейим, ансы **Женя**гъа хорлатыргъа боллукъ тюлдю.

Бухгалтер ол айтханнга огъай демеди. Науруз, он-бир болургъа, къалгъанларын да бошады. Ала эталгъанларына къууаныб, орамгъа чыкдыла. Науруз юйлерине келе, **Женя**ланы джарыкълары джукъланмай тургъанын кёргенинде, аны кюреше тургъанын билди.

Экинчи кюн, кече бошайлмагъанын билдириб, **Женя** ишге кеч келди. Кесини этгенине къууана эсе да, джюз сомну аллыгына ашыгъа эсе да, кюнледен да джарыкъды. Ол этгенлерин Наурузгъа бериб, орнуна олтурду. Конторда киши къалмагъанында, бурну бла кюнледен эсе бегирек сёлешгенин танытыб, сорду:

— Этдингми, **Къалмат**?

— Этгенме, — деб ишекли айтды.

Женя ийнанмагъанын танытыб, аны къатына барды. Этилиб тургъанлагъа ышанмай, джангыдан терге-ди. Аны джарыкъ болгъаны кетиб, бир къагъытлагъа, бир бухгалтерге къарады. Ол этгенине ишекли болса да: «Къалгъанын артда берирме», — деб, джартысын берди. Алай а, ийнанмагъанын билдириб, бухгалтерге къарагъанлай турду.

Кюнорта болуб, Рамазан бла Женя кетгенлей, Къалмат бла Науруз буфетге бардыла. Ала ёчге алгъанларына ашагъан-ичген да этиб, кефирек болуб, конторгъа кирдиле. Женя кёргенлей огъуна да: «Сеннге Науруз болушханды къалгъанын берлик тюлме», — деди.

Къалмат, айтханын тюзге санагъанча, джууаб къайтармады. Женя андан сора, Науруз бла даулашыучу болду.

Ведомость хазыр болгъанлай, джыйылыугъа джыйылдыла. Рамазан бла Науруз да бардыла. Президиумда парторг бла ючеулен олтурадыла. Колхозчула юч элден джыйылгъанларын билдириб къауумлашыбдыла. Сыйынмагъанла эшикден тынгылайдыла.

Парторг, джыйылыуну башланнганын билдириб, Салиевге сёлеширге эркинлик берди. Салиев, ичкенин бетини къызаргъаны бла танытыб, сёлешиб башлады. Ол джылны ичинде богъанланы айтырыкъды, колхозчуланы сорууларына джууаб этерикди. Аны билгенча, ашыкъмай сёлешиб башлады. Ауузлу тюлдю, батыргъа да ушамайды. Колхозчуланы кёзлерине къараялмагъаны кёб затдан план толмагъаны, иш кюннге аз тергелгени да шагъатлыкъ этеди. Сёлеширге, кюрешгенликге, былай нек болгъанын ачыкълаялмайды, джунчугъанын билдиргенлей турады, ичгенине да уялгъаны къошуллуб, бек къызаргъанды.

Джунчуса-къызарса да, колхозчула бирикмегендиле. Аны чыгъарыб, башханы салыргъа адам хазырламагъандыла. Аны чыгъарын излегенча, къалырына разыла да бардыла. Кёбюсюне, тамададан эрикгенча, башхасы болмагъанчады.

Науруз, тамадагъа парторгну тыйыншылысыныб, Рамазанига сорду:

— Рамазан, колхозчула тамадагъа Шагъабанны нек салмайдыла?

— Анга башха элчиле да огъай демейдиле, кеси болургъа излеймиди.

— Нек излемейди, окъууу-билими барды да.

— Энди Науруз, нек излемегенин айталлыкъ тюлме. Ишек этгеним: тамадалыкъ этгенле ашаргъа юренгендиле. Ала, джангы тамаданы да алайгъа юретедиле. Бу ала бла ишлерге базмайды. Не ючюн десенг, не бу да алача болургъа керекди, не бары да хыянатсыз ишлерге керекдиле.

— Ревкомиссияны тамадасы аланы нек ачыкъламайды?

— Аланы ачар ючюн, тамададан башларгъа керекди.

— Кесин да ашаргъа юретедиле деб къоркъа болурму?

— Науруз, бу сорууунга сенден юлгю алайыкъ. Сен колхозда ишлегенли, мен билиб бир къыйсыкъ этмегенсе. Сени тамадагъа салсала, ол халинги бузарыкъмыса?

— Рамазан, энди сормазча этдинг, толуангылатдың.

Адамла кёб болгъанлыкъгъа, клуб гитчелик этеди, юйню ичи иссиди. Салиев терлегенди, къолджаулугъу бла мангылайын сюртеди.

Салиев, эки сагъат чакълы сёлешгенден сора, докладны бошады. Алай а адамла огъурамагъанларын танытадыла. Парторг сёлеширикlege эркинлик берди. Ашагъанла, тамаданы юсюнден сёлеширге кюрешселе да, аны махтарча джукъ айталмайдыла. Колхозчула тёрт къауумгъа юлешинибдиле: немцалыла, къарачайлыла, эки къыргъыз элчикден келгенле. Хар къауумдан бирер адам сёлешгенинде, сёлеширге излеген болмады.

Шабагъан сорлугъу болгъаннга эркинлик берди. Биринчи Эшеналы турду. Ол бир къауумгъа да къошулмайды. Къазакъ бёрюча, кишиден къоркъмагъанын танытханлай турады. Къыргъызлыгъа не кеси, не халиси ушамайды. Башхаланы сёзлерине да къатышмайды. Къарамыча, къарыу да, таукеллиги да барды. Кёб сёлеширге излемегенликге, тынчха санаргъа боллукъ тюлдю. Огуздан атласа да, тюрленмегенлей турады, саулугъу болгъаны танылады. Орта бойлуду, токъ санлы болмаса да, узунча кёрюнмейди. Ол, керексиз гузаба этмей, соруб башлады:

— Сен тамада болгъанлы, иш кюннге юч кереге аз нек алабыз?

— Къралгъа алгъындан кѣб беребиз, битим да алгъынча бола болмаз.

— Планны кѣб болгъаннга санайыкъ, битим а алгъынча нек битмейди?

— Аны кесигиз билигиз. Алай болса да, суугъа-рылыр керекли къалады.

— Иги нек сугъарылмайды?

— Аны уа кесинге сор, суугъарыучу сенсе.

— Хайыр, ол да алай болсун; сен келгенингде юсюнге кийгенингден сора джугъунг джокъ эди, колхозчула джукъ алалмагъанлай, юй да ишлетиб, хара-кет да къалай алалдынг?

— Мен ачха алмагъанлыкъгъа, къатыным айлыкъ алады.

— Къатынынг алгъан барына да къалай дже-талды?

— Сеннге аны айтыргъа керек тюддю.

— Меннге аны билирге керек огъуна болмасын, балгъа тюшген джыйырма бла беш минг сом не болду?

Салиев, джунчугъанын танытса да, билмегенча этиб:

— Къайсы балны ачхасын айтаса?

— Джамбулда сатылгъан тонна балны ачхасына айтама.

— Колхозну кереклисине джоюлгъанды.

— Къайсы кереклисине берилгенди?

Салиев, ууакъ сылтаула айтса да, толу джууаб эталмайды. Ол бек джунчугъанын танытыб, биягъын-лай, башы-къоллары къалтырайдыла. Аракъты ичге-нини кючю кетгенин — бетини боз болгъаны таныта-ды. Эшеналы, аны джунчугъанын билиб, дагъыда сорду:

— Тауукъ фермадан не хайыр барды?.. Беш джюз тауукъну гаккылары не боладыла, кимле хайырлана-дыла? Тауукъ фермадан колхозгъа къаллай бир за-ран салынады?

Салиев бу соруулагъа джууаб эталмай, джумду-рукъ туююшдеча, «нагдаумгъа» тюшдю. Алай а, ала-дан хайырланнганла, ушатмагъанларын танытдыла.

Эшаналы, анга киши къошулмагъанында, орнуна олтурду. Салиевден сора тамадагъа адам хазырлама-гъаны ючюн болур, къауумлада къайгъы излеген джокъду.

Адамла джыйылыуну дженгилде бошалырын бил-

диргенча, кетерге излегенлерин танытадыла. Кетерге ашыкъмай да, этер зат къалмагъанды. Ашагъанла кычырмайдыла, ишлегенлени уа — башха тамада салыргъа къарыулары джетмейди.

Кюнорта болгъанында, Рамазан: «Биягъы орнунда къаллыкъ болур», — деб, кетерге ёрге турду. Рамазан бла Науруз эшикге чыкъгъанлай, Айгюб бла Кичиляй да алагъа къошулдула. Ала Рамазан бла ойнарыкъларын билдиргенлеринде, тёрткюсю да, конторгъа кирдиле. Рамазан ач болгъанын танытханында, Айгюб пивола да, пряникле да алыб келди. Ашаб бошагъанлай, Рамазан шахматларын алды. Кичиляй, ойнаб башлагъынчы, айтды: «Бюгюн контор бизникиди, ким чемпион болгъаны билинирге керекди». Науруз, кесини къалай ойнарын билмесе да, Рамазанны хорлагъан болумун билгенди. Кичиляй, бир-бирде аны къабса, чемпион болургъа излейди. Энди ала эришиб ойнаб башладыла. Рамазан тыйыншылысыча ойнаса да, Кичиляй аз-аз бузады. Тютюн ичгенин да урдурады. Рамазан тютюн ичмейди, ийисин да ушатмайды. Кичиляй, аны биле тургъанлай, хатерин этмейди. Аны къарамаы кишини хатерин этерге ушамайды. Колхозда арбачыды, бузукълугъу элге белгили болуб бошагъанды.

Оюнну арасына дери тенглей барсала да, Кичиляйны хыйласы болушмады. Экинчиге Айгюб олтурду. Экиси да бузукъсуз ойнайдыла. Алай болса да, Рамазанны усталыгъы хорлады. Рамазан Наурузгъа къарагъанлай, Кичиляй олтурду.

— Кичиляй, кёзююнг джетсе олтурурса, Наурузну ойнамагъа къой.

— Ойнай билмеген — олтурургъа неге керекди, сени мен къабарыкъма.

— Сен аны ойнай билмегенин къалай билесе? Шахмат оюн: арба бла джукъ урлаб къачханча, неда билетсиз киногъа киргенча тюлдю. Сенича халиле чемпион болмагъандыла, сен да болаллыкъ тюлсе. Конторда нёгерими ойнатмай, сенден къоркъаргъамаы керекме?

Кичиляй, амалсыздан, ёрге турду.

Рамазан Наурузну ойнагъанын биледи, алай а, къалай ойнарын билмейди. Экиси, къуру бир джолда ойнагъандыла, тенг болгъандыла. Экиси да тыйыншылысыча ойнайдыла, сагъыш да бирча этедиле. Кичи-

ляй Рамазан бла ойнарҗа ашыҗыб турҗанлай, Науруз к̑абды.

Ол, Рамазанны арыб хорлатханнга санаб. Наурузну дженгил к̑абар ак̑ылда ойнаб башлады. Алай а кеси алай болду. Айгюб да андан к̑ёге турмайды. Бары да бирер к̑абдырсала да, экинчиликни Рамазан башлады. Ол солуг̑анын да, не усталыҗын да салды. Бу джол к̑ёбюрек ойнасала да, бияҗынлай болдула. Кичилай, Наурузну арыҗаннга санаб таукел олтурҗанлык̑җа, биринчиден да дженгил хорланды. Айгюб да аныча болду. Наурузну, оюндан-оюннга джарыб барҗанын таныҗанларында, аланы таукелликлери кетди. Былай болса да, даҗыда бирер к̑абдырдыла. Кичилай, чемпион болурҗа деб турҗанлай, Рамазандан кючлю ойнаҗаннга тебгенинде, салк̑ын болҗанын танытды. Ала Салиевни орнунда к̑алҗанын билиб, ингир бола чачылдыла.

Джыл бошалҗанында, Наурузҗа тынч болду. Алай а, аллык̑ларын билирге излеб, адамла келгенлей турадыла. Не к̑ёб иш кюню болҗаны да к̑ёб аллыҗы джок̑ду. Ары-бери тыйылыб, аллык̑ларын бошаҗанла да бардыла. Науруз алаҗа к̑айҗырса да, кеси да алачады.

XXXVI

Джайны ал айы башланды. Кюн бек исси болмаҗанлык̑җа, Кавказдан эсе мийикге келеди, к̑електе гитче к̑рюнеди. Джайдан бери джангур джаумаса да хауа дженгилди. Орамланы к̑ыйырлары бла барҗан суула, тауладан келиб турҗан аязчык̑, алай болурҗа болушлук̑ этедиле.

Науруз, бияҗынлай конторда ишлейди, кесини ишинден сора да, башха ишлеге да б̑люнеди. Алты фляга балны Джамбулда сатыб келгенди. Женя бла алай таб тюлдо. Науруз, аны тамада бла айланнанын тюзге санамайды, ол да Наурузну бухгалтерге болушханын унуталмайды. Женя ог̑ай эсенг, Салиев да аны конторда ишлегенин ушатмаҗанын билдиргенлей турады.

Науруз, буфетде ашаб, к̑алҗанладан алҗа ишге келди. Бир кесекден Харшым бла эки к̑ырг̑ызлы конторҗа кириб, шашка ойнаб башладыла. Юч кереден, экисин к̑абхан — джыйырма беш сом аллык̑-

ды. Къыргъызлыла бирге болсала да, аладан Харшым таукел ойнайды. Таукел ойнагъаныча, бир-бири ызындан, эки кере къабды. Къыргъызлыла кетерге тебегенлей: «Ючюнчю да къабыб къояйым» деб, дагъыда башладыла. Науруз, аны кесине бек базгъанына сейирсиниб, къатларына барды. Харшым, уста болгъанын танытыб, дженгил чыгъады. Ойнагъаныны джангылгъанын эрлай эслеб, къыйналмай къабады. Науруз, энтда ол хорларын билиб, къыргъызлылаа айтдырды. Ючюнчю оюнну магъанасы болмагъанлыкъгъа, Науруз айтдыргъан бла тенг болгъанларын ушатмай, Харшым сорду:

— Алай залим эсенг, кесинг нек ойнамайса?

— Мен залимме демейме, алай а кесиме базгъандан къоркъмазгъа да болурма.

— Алай эсе, ачхангы хазыр эт, — деб шашкаланы тизди. Науруз, конторда ойнагъанларын тюзге санамаса да, ойнаргъа олтурду. Бирер кере бир-бирин къабдыла. Ючюнчю джол: Харшымны юч дамкасы, Наурузну да уллу джолда бир дамкасы къалдыла. Алай а Харшым тенг болгъаннга санамайды. Науруз заманны керексизге кетгенин онгсунмай тургъанлай, Салиевни келгенин эслеб, сагъыш этмегенлей чыгъыб хорлатырыкъ болгъанында, бу джолу чыкъгъанын тюзге санамагъанын билдириб, ойнагъанын къойду. Харшым, Науруз ючюн да чыгъыб, кесин къабханнга санады. Салиев ойнагъанларын кёрмегенликке, шашкаланы эследи.

Экинчи кюн, биягъы замандан кечирек, Харшым конторгъа келди. Ол Рамазанны къатына олтуруб, Наурузгъа къарагъанлай турду. Сора Рамазаннга сорду:

— Алан, нёгеринги ёчге тюшсе бермеген къылыгъы бар кёреме. Тюнене литр джарымгъа борчлу болгъан эди да, тынгылагъаны берирге ушамайды. Адам борчун бермесе, уялыргъа керек тюлмюдю?

— Харшым, сен алай айтырча, мени къабмагъанса. Тенг болгъан оюннга ачха дауларыкъ эсенг, кесинг уятсызлыкъ этесе. Керти айта эсенг, ол болумда къаллай бир суйсенг да ойнайыкъ, къабсанг джюз сом огъуна берирме, къабалмасанг, сен берирге.

— Алгъын ёчге тюшгенинги бер, кесинге база эсенг, андан сора ойнарбыз.

— Мен кесиме базмайма; сен да, не махтаннга-

нынгча, залим тюлсе, не да кьалгъанланы джукъгъа санамайса.

— Да кёрдюнг да экеуленни бирге кьалай этгеними.

— Мен аланы-сени да кьалай ойнагъаныгъызыны билмейме. Тенг болгъаннга ачха даулаб турлукъ эсенг, энтда ойнайкъ да, кьаллай бир кьабсанг да бирден берирме.

— Аллай бир табаллыкъ тюлсе, андан эсе, кьабдыргъанынгы бер да тынч тур.

— Сен кишини ойнай билгеннге санамагъанлыкъгъа, кесинг берлик болургъа да болурса.

— Рамазан, шагъат бол. Мен мынга джараулу айтханлыкъгъа, бу мени кьоркьута айланады. Энди неллай бир кьабсам да, киши айыб этерик болмаз...

Науруз шашкаланы гитчеликден биледи. Бир арада кьабдырса да, кишиге хорлатмагъанды. Харшымны кьалай ойнарын билмегенликге, ёчешиб ойнарыкъ болду. Ол Рамазаннга: «Мен сагъатдан кёб турмам, ары дери керек болсам, кьайры кетгеними айтмазса», — деди. Харшым Рамазанны шагъатлыкъгъа излесе да, ол Наурузну хыйла этмезлигин билдирди.

Науруз Харшым бла иги шагърей болмагъанлыкъгъа, аны таныгъанына кёб заман болгъанды. Байрамдан келе, Наурузну аты абынган ийнекни ал ат ёшюн бла ургъан эди. Къарамы, тюрсюню да ушагъыулула болсала да, уллу кёллюлюгю танылады. Аскерден дженгил джаралы болуб келгенди, алгъын джылкъычы болгъаныча, энди джегилген атлагъа къарайды. Науруздан талайгъа тамадады, юйдегили болгъанды.

Ала ат орунда, Харшымны столчугъунда ойнаб башладыла. Харшым, таб джерлеге чыгъыб, бир халда ойнайды. Кесине базгъаны — алкъын аны кьабхан болмагъаны ючюндю. Махтаннганыча, сагъыш кёб этмейди, хыйла этерге да излемейди. Науруз, не билимин да салыб, ашыкъмай чыгъады. Ол кёб да турмай, эки кере кьабды. Харшым, энди кёлю бла ойнарыкъча: «Тюнене кьабханамы кьайтардын» — деб, акъырыныракъ ойнаб башлады. Алай болгъанлыкъгъа, оюн тюрленмеди. Науруз тогъуз джолну хорлаб, онунчуну ойнай тургъанлай, Женя келиб, Салиев излегенин билдирди. Науруз, тамаданы билгенин Женягъа ишек болуб, ойнагъанын кьойду. Харшымны махтан-

нганын, фахмусундан эсе, кёб ойнагъанындан болгъанын билиб, айтды: «Харшым, бу джолгъуну тенг болгъаннга санасакъ да, сенден джюз сом аллыгъым болду. Алай а бир сом да аллыкъ тюлме. Менден тамада болсанг да, махтаннганынгы къой, бизни хорларыкъла да болурла.

Науруз конторгъа кириб, ишин этиб башлады. Салиев урушурун танытыб, сорду:

— Къайда эдинг?

— Эшикке чыкъгъан эдим.

— Сен кетгенли эки сагъат болады, андан бери эшикке чыгъамы тураса? Тюнене Харшымны бери чакъырыб ойнадынг, бюгюн, тюлкую турнагъа къонакъгъа баргъанча, ары барыб ойнайса. Былай этерик эсенг, конторда ишлерик тюлсе. Не уа, ишни заманында ойнаргъа къайдан эркинлик табханса?

Науруз тынгыласа да, Женяны тил этгени, аны да айтыргъа скойюб урушханы ачыу болуб, башлады:

— Сиз, уруша эсегиз да, алдамагъыз. Харшымны мен чакъырмагъан эдим, башхала бла ойнаргъа келген эди. Бюгюн да ол чакъыра келди. Кёб болгъан эсе, бир сагъатны ойнагъанымы айтмайын, бир айны онеки сагъат ишлеб тургъанымы кёрюб, кёбюсюне бош айланнган «тилчини» болушдурсанг а. Сиз умут этмегиз, киши джукъ билмейди деб. Къалгъан тюз этилмегенден сора да, сизни джюрюгенигизни, мени былайда ишлегеними скоймегенигизни да билеме. Бу колхозда, эркинликсиз кёб затла этиледиле. Сен тюз ишлесенг, иш кюннге мындан кёб аллыкъ эдик. Сиз скоймей эсегиз, мен да скойюб ишлейме.

Женя артыкъ сан этмесе да, тамада джунчуб:

— Науруз, энди терс болмагъанынгы билдим. Алай а, былайда скоймей ишлей эсенг а, башха иш табыллыкъды. Кёб турмай джазлыкъ будайны чаллыкъбыз. Кюзлюк будай планнга берген бла урлукъдан къалмагъанды. Джазлыкъ будайны колхозчулагъа берлиkbиз. Сени тюз ишлегенинг айтылады. Ындыргъа тамада бол, кёб будай чыкъса, кёб да алырбыз.

— Мен тамада болгъанлыкъгъа, болгъанындан кёб чыгъарыкъ тюлдю. Кюзлюк будайны иги битмегени, сугъарылып керекли къалгъаны ючюндю. Колхозда бир джылгъа къаллай бир къойгъа акт джазылады. Аланы талайы ётюрюкдюле. Сен а суугъарыучулагъа азыкъгъа къой бермединг. Ала да, сеннге

эришгенча, иги суугъармадыла. Алай болгъанлы къаллай бир заран болду. Энди мени тамада этиб: тюз ишлейсе, кѣб будай чыгъар деб, селеке этесе. Мени тюз ишлегеним — кѣлге бир тамчыды; сени тюз ишлегенинг а, тоб оюнда баратаны сакълагъанча, колхозну джартысыды. Баратаны сакълагъан джангылмаса, къалгъанла да иги ойнайдыла. Аныча, колхозну тамадасы тюз ишлесе, къалгъанлагъа юлгю болуб, иш джорукъ кючлю боллукъду. Алай болса уа, хар ким хыянатсыз складха джыйылыр ючюндю. Быйыл иш кюннге бир джукъ бермесек боллукъ тюлдю. Кимни суйсенг да къарауулгъа ал, ай джарымгъа бошарыкъсыз.

XXXVII

Шапа къатын бла оноулан болуб, джазлыкъ будайны чалыргъа бардыла. Элден онсегиз кычырым узакълыкъдады, таулагъа джууукъду. Суу салынмайды, къаралгъанына кѣре битеди. Будайны иги болмагъаны танылады. Джукъа болгъаны — урлукъ кереклисинден аз атылгъанын билдиреди. Мийик ёселмагъаны — заманында салынмагъанын танытады.

Кеч болгъунчу, ындыр этиллик джерден узакъ болмай палатка къуруб, хар затларын джыйдыла. Науруз бла сакълауулдан къалгъанла, хоншу элчикледен — кыргъызылыадыла. Къарауул — Люазаны атасыды. Наурузгъа джууукъ джетгенден сора да, хыянатсыз ишлегени саулай колхозгъа белгилиди.

Эки комбайна чаладыла, бир машина будайларын ындыргъа ташыйды. Эм кыйын иш — андан будайны къотаргъанды. Къалгъанла дженгил эталмагъанларында, сакълаууллукъ этсе да, Осман къотарады. Ортадан алашаракъ болгъанлыкъгъа, иш бла чыныкъгъанын билдириб, къаты ишлейди. Къарамына къарагъанда, эки кереге къарыулуду. Харамлыгъы джокъду, кѣлуне келгенни адамны бетинден айтады. Машинаны биргесине барады, комбайна къуйгъанны машинагъа сыйдамлайды. Науруз, бир машинаны ёлчелеб, «марда» этгенди. Аны алай этгени, Осман да къаты ишлегени, иш дженгил этилирге уллу болушлукъ боладыла. Къалгъанла, эки къауум болуб, агъач керекле бла будайны сууурадыла. Джумабек тамадалыкъ этеди, ревизияны члениди. Ол тамада-

лыкъ этерге излегенликге, нёгерлери аны суймейдиле. Аны хыйлачы болгъаны белгилиди. Кенг мангылай болса да, ингичге сакъалы тюкюге ушатыб, хыйлачы болгъанын билдиреди. Эллиге джетгенликге, бир акъ тюгю да джокъду. Къарамлы болмагъанлыкъгъа, тириди. Наурузну андан хапары барды. Бир джолда райондан бир машинада келгендиле. Биргесине келген нёгери аны хапарын Наурузгъа айтханды.

Джумабекни ишлегенден эсе сёлешгени кёб болады. Кёбюсюне ичген айланган, карт ойнагъан, хыйла этген хапарларын айтады. Алай а нёгерлери суйюб тынгыламагъанларын билдирдиле. Османны къаты ишлегенине къайгырыр орнуна: «Былай ишлеб турсанг, литр аракъы аллыкъма», — деб болушады.

Бир кюн, экиси даулашыб башладыла. Осман будайны Джумабек айтхан джерге къотармагъанында, ол ачыуланыб:

— Мен барыб Салиевге тарыгъама, — деб атына тебреди.

Осман мангылайыны терисин сюртюб, айтды:

— Джумабек, тарыгъыргъа бара айланма да, кетиб огъуна къалчы. Атынга да будай ашатыб, керексизге оноу да этиб, хайырынгдан хатанг озады. Былайгъа не атынг, не кесинг керек тюлсюз!

Джумабек, джюгенин орнуна салыб, будай сууурургъа джарашды.

Ишлеб башлагъанлы төрт кюн болгъанды. Будай киреле, таучукълача къаланнгандыла, ындыргъа тарлыкъ этедиле. Къаты ишлегенликге, иги ашамайдыла. Чай бла гырджындан сора ашарыкълары джокъду. Кеслерица болмай, комбайначылагъа аллай ушхууурну ашатыргъа тыйыншы болмагъанына Науруз аладан тартынады. Алай а ала, намыс этиб, джукъ айтмайдыла. Чеченлиледе ашарыкъны джаратмагъанны уллу кёллюге санайдыла. Ала джукъ билдирмеселе да, Науруз Джумабекке айтды:

— Ашарыкъ къарыусузду, элден адам келмейди. комбайначыладан айыбды.

Джумабек ушатмагъанын танытды:

— Атым джашды. Барыб келаллыкъ тюлдю, кече къалыргъа керекди.

— Къалырса юйюнгде, джаш къатын алгъан хапарынг барды, тансыкъ болгъан болур?

— Къой, юйден къачыб келгенме. Ол кюн райондан келе, сеннге айтханыбызча, аптекадан дарман алгхандан сора кёлтюрем болургъа джетиб, кючден тирилгенме. Бусагъатда юйге барыр къарыуум джокъду.

— Алай эсе, чай бла къарыууму аллыкъса, бютюндан иги ашаргъа керек тюлмюдо?

— Табсам, не игини да ашарыкъма, юйге баргъандан эсе уа, былай турлукъма.

— Джумабек, ол кюн негеринг сени кёб айланганынгы айтды. Башхаланы къатынлары бла айланыб былай болгъандан эсе, кесинги къатынынгдан къачмай турсанг иги тюлмю эди?

— Айхай, былай боллугъунгу да билсенг а. Ичги бла хаулелик адамны бек алдайдыла. Алагъа юреннген арт сагъыш эталмайды. Хаулеликден сора да, юч сутканы ёрге турмагъанча, «очкогъа» ойнагъанларым да болгъанды.

— Алай этгенлеринги игигеми санайса, огъесе къатынынг бла иги турсангмы?

— Науруз, ала тюшдеча болдула да кетдиле. Бусагъатда къатыным бла кесим излегенча туруб, бир сабийим болса, аланы атларын да сагъынныкъ тюл эдим.

— Салиев сенден джаш тюлдо. Къатыны кесинден да джашды. Ол башхала бла къалай айланады?

— Айхай, аныча, кюнюне тауукъ ашаб турсам а, мен да айланырем.

— Кюнюне эки тауукъ ашаб барыргъа, алай кёб тауугъу бармыды?

— Фермада минг тауукъ барды ала аныкъыладыла.

— Салиевге сюйгенича этиб барыргъа къалгъанла къалай къоядыла? Сен да комиссияны членисе да.

— Мени неми айтаса, джылым келди, окъууум джокъ, къалай этиб да баш кечиндиргенден ары, къарыуум джокъду. Салиев бла кюреширикле таб орунлада ишлейдиле. Ол эки къабса, ала да бирер къабадыла. Къыйынларын салыб ишлегенле уа къуру къаадыла.

— Джыйылыуда Эшеналы Салиевни, асыры джунчутхандан, ауузундан сёзюн чыгъартмай къойду. Сиз аны джанлы нек болмадыгъыз?

— Алай этерге, башха тамада салынмаса, кесибиз

ге аман боллукъ эди. Эшеналы тюзюн айтханлыкъ-гъа, Салиевге джукъ да эталмады, кесине уа этеди. Ол суугъарычуланы тамадаларыды. Айтыргъа, будайны битими аланы къолларындачады. Алагъа азыкъгъа, хар айда бир къой берилрге керекди. Эшаналы Салиев бла кюрешгени ючюн, джылда да берилмейди. Ала да сууну сабаннга бурадыла, кеслери уа терек салкъында джатадыла. Суу иги салынмаса уа — будай иги къалай болсун?

— Джумабек, къатынынг кесингча башхала бла айланса не этериксе?

— Къалай этерик эсе да, кетмей турса болду да. Башхадан да болсун, сабийи болса, бек суюгеним олду.

Науруз, кюнортагъа тохтагъанлай, комбайначыла бла акъыллашыб, будай ташылгъан машина бла элге кетди. Ашыгъыб баргъаныча, Салиевни конторде табыды. Тамада анга хапар сорду. Науруз, ачыууракъ болгъанын танытыб:

— Хапар излеген беш кюнден бери, иш этилген джерге барыргъа керекди. Будайны джартысы чалыныб-сууурулуб да бошалады, будай киреле ындырдан къораргъа, ишлегенле да ашаргъа керекдиле. Колхозну тамадасы, не парторгу — къайда иш этилсе, ары барыргъа борчлудула. Киши келмегенигизде комбайнаны тохтатыб келгенме.

— Науруз, оздуруб сѐлешесе, тюзюн айтсанг а, джукъ айталмайбыз. Парторг элде джокъду. Мен бюгюн барыргъа деб тура эдим. Не уа, Джумабек хапар билдирсе уа.

— Къайдам ол да: «Барыб келирге атымы аяйма, кече къалыргъа къатынымдан къоркъама», — деди да къойду.

— «Тюлкую» джукъ ишлеймиди, огъесе сѐлешибми турады?. Мен анга адамла къура дегенем, ансы бар да дегенем. Къысхача, не керекди?

— Будай — ташылыргъа, биз да — ашаргъа.

— Беш кюнден бери ашамаймы турасыз, ушхууур этерге шапагъыз барды да?

— Ишлеген адам, гырджын бла «суудан» сора да, бир джукъ ашаргъа керекди.

— Айт, не керек эсе да?

— Эт, шекер, джау. Унубуз да джетерик тюлдю, тирменнге бара туурургъа заман джокъду.

— Рамазан, къойгъа-шекерге эркинлик джаз. Джау джокъду.

Ала шекер алгъанлай, къой алыргъа бардыла Науруз, сагъатдан кёб турмай, кереклилерин келтирди. Ингир болургъа сохтала-кулчитай да хазыр болдула. Хар кимни кёзю-къашы джарыб, ашаргъа олтурдула. Этден тойгъанларында, шош тургъанларын кетериб, талайны лахор этдиле.

Энди алгъындан да къаты ишлейдиле, сууурулгъан будайны машиналагъа джюклейдиле. Осман, къотаргъаныча, джюклерге да къарайды. Эт ашаб башлагъанлы Джумабек да тирилгенди. Оноу этгенин къойгъанды, къарыууна кёре ишлейди. Бир-бирде, арлакъгъа барыб, къышха къаурала хазырлайды. Къалай этсе да, къалгъанла анга илешмейдиле.

XXXVIII

Науруз, ун бошалыб, биягъы машина бла элге тебреди. Джумабек машинагъа къаураларын джюклеб, юлеринден элли сом ала келликлерин билдирди. Ала алгъын Джумабеклагъа бардыла. Юйден къатыны чыгъыб, къаураланы къалайгъа къотарлыкъларын кёргюздю. Науруз анга эрини айтханын билдирди. Шофер къаураланы къотаргъынчы, ол да ачха келтирди. Науруз, ачханы алыб, сорду: «Эринге джукъ айтдырлыгъынг бармыды?» Ол, Науруз аланы хапарларын билгенча ышарыб, джукъ да айтмады.

Науруз, ун алгъанлай, юлерине барыб, соханла бла ачха алды. Ындыр бошалады, ким билсин, ишленгени къууандырыргъа, ачха керек болургъа да боллукъду. Джолда келе, ол шофергъа айтды:

— Джумабекни ачасына аракъы алайыкъ. Османнга аракъы алыргъа айтыб турады. Кеси айтханыча, бир литр келликди.

Шофер къыргъызлы болса да, аны скоймегенин танытды:

— Керти айтаса, ол алдаргъа да уяллыкъ тюлдю.

Джолну джартысындан озгъандыла, энди бир элчик къалгъанды. Элчикге джетгенликге, кюнортагъа этилген заманына келдиле. Бир кесек сакъласала да, ачылмагъанында, кетдиле. Кюнорталыкъ ашаргъа тебрегенлей ындыргъа джетдиле.

Науруз, соханларын шапагъа бериб, аны къууан-

дырды. Сохан тууралса, кулчитай татлы болады. Амалын табыб, сохансыз кулчитай этилмейди. Ашаб бошаб, адамла ишлерге кетгенлеринде, Джумабек хапар сорду. Науруз анга:

— Къаураларынгы арбазынга къотардыкъ. Джаш, шатик къатынынгы таныдыкъ. Ачханга уа Османнга аракъы алдыкъ, — деди

Джумабек тюрлениб:

— Аракъы аллыкъ болсам, кесим да алааллыкъ эдим; мени ачхама алмайын, кесиникинге алсанг а! Алай а сени ачхангмы боллукъду, — деб ушатмагъанын билдирди. Ачханы неге келтиртгенин билмесе да, алай этгени ачыу болуб, хыныракъ айтды:

— Ма, ачханг! Аллыкъ тюл эсенг, нек алдайса?! Сенде болгъан элли сом, менде да барды, алай залим эсенг, «очкогъа» ойнаймыса?

Джумабек, ачхасын алгъанына бир къууаныб, ойнарына экинчи къууаныб, эрлай хазыр болду. Науруз, аны сынар ючюн айтса да, къалай этерге билмей шофергъа къарады. Ол нек къарагъанын билиб, картланы берди. Науруз, Джумабекча бутларын джыйыб олтурмай, мулджарны къыйырына чёкдю.

Науруз, быллай оюнну кёб ойнамаса да, къабхан болмаса, къабдырмагъанды. Алай а, къабарыкъ эсе да, аны игиге санамайды. Энди оюнну кеси башлагъаны себебли, ойнамаса, къоркъгъаннга саналлыкъды. Ачхасын къабдыргъандан эсе ол аман боллукъду.

Ол, суймей ойнагъаныча, кёб турмай, ачхасын къабдырды. «Джумабек къабханын аракъыгъа берлик болур», — деб кёлюне келтирсе да, кесиники къатыш хурджунуна салды. Шапа къатын: «Къабханынгдан чайлыкъ бер», — деб тилегенликге, къулагъына да алмады. Осман бла шофер да, шош болгъанларын танытыб, ызындан чыкъдыла. Науруз ачхасын къабдыргъандан эсе да этгени ачыу болуб орнуна таянды. Бир кесекден, джукълагъанны уятханча, къолу бла тийгеннге къарады. Шапа къатын юч сомну узатыб, анга да ачыу болгъанын танытыб, айтды:

— «Шумюрюк» (былай хыйлачы, уятсыз болгъаны ючюн аталгъанды) бла джангыдан ойначы.

Науруз, аны джан аурутханын ангыласа да, ойнаргъа излемегенин билдирди:

— Муну бла не къабарыкъма, сени ачхангы да къалай къабдырайым?

— Къабдырлыкъ эсенг да, ойна, разы болуб бере-
ме. Науруз, къыргъызлыла аны нек суймегенле-
рин билиб, эшикге чыкъды. Джумабек будай сууурур-
гъа аязыны сакълаб тургъанлагъа, джарыкъ халда,
хапар айтады. Науруз, аны чакъырыб, ызына кирди.
Алай а ол келмеди. Экинчи джол хыны этиб чакъыр-
ды. Ол, келиб, аныча, хыныракъ сорду:

— Не дейсе?!

— Ойнайыкъ дейме.

— Ачханг бармыды?

— Барды, — деб юч сомну къыйырын кёргюздю.
Биягъынлай олтуруб ойнаб башладыла. Науруз, къа-
бар акъылы болмаса да, ачхасын джартысын ызына
къабыб, банкир болду. Шапаны ачхасын кесине берди.
Джумабек, банкга барыб, къабдырды. Экинчи кере да,
биягъынлай этиб, саулай ачхасын салды. Ючюнчю
джол да биягъынлай этерге излегенинде, Науруз уна-
мады:

— Ачханг болмагъанлай ойнаргъа эркинлигинг
джокъду.

Алай болгъанлыкъгъа тохтамайды. Бу джол ким
къабса, ачха аныкъы боллукъду. Тюзю бла уа, Джу-
мабекни ачхасы болмагъаны себебли, ачха Науруз-
нукъу болгъанды. Ол къалай этерге билмей, нёгерле-
рине къарады. Шофер джукъ айтмаса да, Осман тау-
кел этдирди:

— Барма бир къой, не этери да биягъы элли сом-
ну къабары тюлмюдю?

Науруз ойнаргъа къойду. Джумабек, ачхасын да
къабдырыб, джюз сом берлиги болду. Ол ёрге туруб:

— Бусагъат атымы сатыб, сени бла ойнайма, —
деб тебреди.

Науруз аны билегинден тутуб:

— Джумабек, тохта, атынгы сатма. Будай аша-
тыб туруб, сатханынгы иги этмейсе. Былай бир кесек
олтур, — деди.

Ол олтургъанлыгъына:

— Не дейсе? — деб ашыгъады.

Науруз, аскерде юреннген бир «фокусну» кёргюз-
генинде, Джумабек сейирсиннгенин танытды. Экинчи
да, андан да сейир, кеси чыгъаргъанны этди. Ол, ал
джолдан да бек сейирсиннгенин танытыб, ат сатхан
гузабасын къоюб, сагъышлы болду. Науруз аны кё-
люн билгенинде:

— Джумабек, энди ойнарыкъмыса? — деди.

Ол, джууаб этмей, акъырын туруб, ындыргъа кетди. Осман бла шофер, бир-бирине ышарыб, онгсунганларын танытдыла. Науруз, къабханын аракъы алыргъа шофергъа бериб, кесини ачхасындан шапа къатыннга он сом берди. Ол да: «Иги этдинг «Шумюркню» былай этгенинги», — деб къууаннганын танытды.

Ингир ушхууур бишерге шофер аракъы келтирди. Юйдегили болса да, Науруздан талайгъа джашды, джумушну эринмей этеди. Ашарыкъ хазыр болгъанлай ючюсю да эшикке чыкъдыла. Литрни джартысын, Османнга теджерек этселе да, ичдиле. Кулчитай бишгенлей ашаргъа олтурдула.

Осман, ашаб бошаргъа шибижича къызарыб, кюле башлады. Джумабек аны нек кюлгенин биле тургъанлай:

— Къайран Османны эт ашагъаны къалай бек джарашады, — деди.

Ол алай айтханлай, айран гыбытны бучхагъын бошлагъанча, Осман кюлюб башлады. Къалгъанла джатаргъа кетгенликге, Джумабекни иймеди. Ол джукъ айтса, бекден-бек кюледи. Тюлкю айюню къолуна тюшгенди, не кюрешгенликге да, ычхыналмайды. Ол, ычхыналмазлыгъын таныб, джалынса да, хар айтханын накъырдагъа бурдурады. Кюлюб сорукугъанында, соруб башлады:

— Атынгы сатыб ойнарыкъмыса?.. Джюз сомну берликмисе?.. Меннге аракъы аллыкъмыса?.. Сеннге Шумюрк деб нек атагъандыла?.. Хыйлачы болгъанынгы кесинг билемисе? — деб, кесича терлетгинчи оза, азабын бериб, алай джиберди. Джумабек, къуш тюбюнден ычхынган тауукъча болуб, джатаргъа кетди.

Адамла иги ашагъанларында, иги да ишледиле. Джумабек ачхасын къабдыргъанлы, оноу этгенин къойгъан огъай эсенг, адамла бла да сѐлешмейди. Аны тамадалыгъын Осман алгъанды. Ол оноу этмегенлей ишлетеди. Кеси экеуленни ишин этсе, къалгъанла да къарыуларын аямайдыла. Будайны артын машиналагъа джюклейдиле. Джыллада онбеш-джыйырма кюннге этилиучю ишни онеки кюннге бошадыла. Гектардан алты центнер чыгъыб, иги битмегени белгили болду. Джумабек, ындырны тюбюн ишлеген-

леге юлешмей, кесине алып акъылда конторгъа келтирди. Салиевден, дженгил бошагъанларына бюсюреу излеб, будайны алыргъа умут этсе да, машокларын тауукъ ашха къотартды.

XXXIX

Науруз, будайны отчётун бериб бошагъанлай, джылны джарымына чыгъарыкъ ачхасын алыргъа барды. Ол кетгенли конторда ишлегенле тюрленгендиле. Бухгалтер башха болгъанды. Кесини орнунда Салиевни гитче кызы ишлейди. Женя келгенлей ачхасын алды. Алай а кеси умут этгенден элли сомгъа аз болду. Алай нек болгъанын излегенинде, Женя зытчы-мытчы этиб:

— Аны мен алгъанма, — деди.

Науруз, сейирсиниб сорду:

— Сеннге берлигимми бар эди?

Ол кюлюмсюреб айтды:

— Къалматха болушханынг ючюн, бергеними ызына алгъанма.

— Мени бла ёчешмегенлей, меннге ачха бермегенлей, менден нек аласа?

— Сен болушмасанг, ол эталлыкъ тюл эди.

— Къалай этди эсе да, ёчге тюшдюнг. Аны бла ёчешиб, ачханы анга бериб, энди менден аласа. Ким шагъатлыкъ эталлыкъды анга болушханыма? Сенича уятсызлыкъ этсем, ачхамы ызына бек тынч аллыкъма. Мен бир айны сен да болушурукъ ишни этиб тургъанымда, сенден джукъ дауладыммы? Сен а биреуге бергенинги менден тыяса. Мен аны ючюн джарлы болмам, сен да бай боллукъ тюлсе; этгенинг а тюз тюлдю. Адамгъа, рысхыча, бет-уят да керекди. Алай а, сен уяты болгъан тиширыу болсанг, атангча, ананг бла айланганнга тагъылмаз эдинг.

Женя, асыры ачыу болгъандан орнунда туралмай, юйден чыкъды. Бир кесекден Салиев бла ючеулен конторгъа кирдиле. Салиевни башы къоллары да къалтырайдыла, ичмегенден сора да, даулашханын танытадыла. Киргенлени экиси ишлерин бошасала да, бири сюелгенлей турады. Салиев, кетерге тебрегенин билдире, сюелиб тургъаннга айтды:

— Эшаналы, бош сакълама, къой бермезлигими айтханма.

Эшаналы ауазын тюрлендириб башлады:

— Колхозда эм керекли, эм кыйын иш суу салганды. Тёртеулен болуб, кече-кюн демей, сугьаргъанлай турабыз. Тюзюн этсенг, хар айда, азыкъгъа бир кый бериб турургъа керек эдинг. Сен а, юч кере тилегимде да, бир да бермединг. Нек бермейсе? Джыйлыуда тюз ишлемегенинги айтханым ючюн. Бир къауумла ара мюлкден кеслериникча ашайдыла, къалуумла ара мюлкден кеслериникча ашайдыла, къалгъанла уа ишлеген хакъларын табмайдыла. Былай болмакълыкъ сени «игилигингденди». Энди, сенден кый тилерик тюлме, тамадалыкъдан кый, бу элден къачарча этерикме...

Салиев, андан ары даулашмай, къайры эсе да кетди.

Науруз бир ингирде, конторгъа барды. Иш бошала баргъанын билдиргенча, арбазда-орамда да адамла кёбдюле. Ол не къайгъы болгъанын билмегенликге, аланы къатларында сюелди. Барата кёб болмай ишленсе да, Салиевни аллын тыйгъанды. Ол машинасы бла тебregenлей, Советни тамадасы бла нёгери эшиклени этиб, аны иймедиле. Акъкъозу, къарыулулугъуна базгъанча, сыртын тирегенлей турады. Советни тамадасыны къарнашыны къайыныды, алада кыйчу-ду. Къарыулу болса да, джыйырмадан кёб болмагъанды.

Гусен, партшколаны бошаб келгенли, Советни тамадасыды. Къарамсызлыгъыча, къарыулу да тюлдю. Алай а, кесин уллу кёреди, адамны илешдирмейди. Калитка ачыкъ болгъанлыкъгъа, адамла кёб джюрюмейдиле, джукъ да айтмайдыла.

Джарым сагъат чакълыдан, Салиев машинасындан тюшюб, орамгъа чыкъды. Гусенни къатына барыб, билегинден тутуб, тегерек айландырыб джерге урду. «Менде да джюрек бард да», — деб ызына айланды. Гусен, ызындан джетиб, таш бла уругъа кюрешсе да, Салиев ачымагъанын билдире, «Сен да таш бла урдунг да», — деб арбазгъа кирди. Гусен Салиевден кёбге къарыусуз болгъаны танылса да, Акъкъозу тыйюшге къатышмады.

Гусен, беш къарнашы кичилериди. Кёб болмай юдегили болгъанды. Элни огъары кыйырында туралы, ишге Салиевни аллары бла озады. Салиев да конторгъа Советни аллы бла джюрюйдю. Кюн сайын, бек сыймеген адамны кёрюб тургъанын Гусен кёлтюрюб

болмайды. Ол къалай этиб да, Салиевни къоратыр акъыл алгъанды. Салиевни къызы бла айланган къарачай джашны чакътырыб, аны бла бир акъыллы болду. Джаш Советни къатында джашайды, Гусен бла шохду. Гусен джашха оноуун айтханында, джаш Салиевни уругъа сёз берди.

Гусен, планны теренден салыб, къарнашына Акъкъозуну тамада къойчу этдирди. Алай а Гусенни акъылындан хапарлы тюлдю, къурманлыкъ этерин билсе да.

Кёб турмай Акъкъозулагъа къурманлыкъгъа джыйылдыла. Келгенле, Андрюшадан къалгъанла, Гусен чакътыргъанладыла. Аны Салиев кесине нёгерге элгенди. Джыйылгъанла бир элден, бир джерден болгъанлыкъгъа, бир-бирине илешмейдиле. Салиев, джарашыр муратда келсе да, энди акъылы болса, келмезча болгъанды. Къызы бла айланган, тракторист болгъаны себебли, бригадири, учетчиги да келгендиле. Салиев бла Гусен бир джерде олтурадыла, джарыкълык аланы хыйсабларына кёре боллукъду. Гусен тутдурургъа умут этдирген атча этгенликге, джарашыр кёлю болгъанын танытмайды. Ол, эки кере ичиу болгъандан сора, Салиевни селеке этиб башлады.

Салиев, болумну табсынмай, кетерге эшикке чыккъды. Гусен ызындан чыгыб, иймез акъылда, билегинден тутду. Олсагъатлай, джаш да ызындан чыгыб, бычакъ бла урду. Салиев джыгъылгъанлай, Акъкъозу джашны бычагъын алыб, туюб тебреди. Алай а Эшаналы тюерге къоймады.

Салиев, сау къаллыгъын билгенинде, джашны терслемей: «Бригадир бла учетчиги кёл бергендиле», — деб, Гусен этдиргенин джашыргъанды. Джаш а, бир адамны да къатышдырмай, болумну кертисича айтханды. Сорууда аны бла кёб кюрешселе да, андан башха айтмагъанды. «Къызы меннге келлик болгъанлай, бермегенинде ургъанма», — дегенди. Бригадири, учетчиги ычхынсала да, джашха онеки джыл тюрме азаб бердиле.

Салиев сау болуб келгенликге, тамада Захарченко болду. Ол, аскерге кетгинчи тамадалыкъ этгенди, эртдеден да бу элчиди. Колхозчула, ол заманда, бу сагъатдан эсе, эки-юч кереге кёб алгъандыла. Ашагъанла салкъын болсала да, ишлегенле онгсунганларын танытдыла. Джангы тамада Салиевден алаша болгъанлыкъгъа, кенгмангылайды. Джарыкъ тюрсюню, адам-

ны кесине илешдиргенча, иги халили болгъанын да танытады.

Салиев, тамадалыкъдан чыкыгъанлай, юйюн сатды. Хабджюклерин джюклеб кетиб баргъанлай, кёпюрге джетерге, Эшаналы бла Гусен нёгерлери бла алын тыйдыла. Ала анга: «Сен келгенингде джатар орнунг бла юсюнге кийгенингден сора джугъунг джокъ эди. Колхозчула джукъ алмагъанлай, быллай бир затны къалай аладыңг? Огъай, сен этген умутча боллукъ тюлдю, тюзлюк джетген этеди. Не юйюнгю багъасын бер, неда хабджюклеринги къотар.

Салиевни, не тилесе да, хатерин этмей, хабджюклерини джартысын къотардыла. Эшаналы бла Гусен кёзлери къарагъанларын алгъанларында, къалгъанларын контор бла Советге салдырдыла.

XXXX

Иван, Германияда төрт джыл туруб, къызы бла ызына къайтды. Саша да келиб, алтауланни орнуна, төртеулен болдула. Анастасия, кеси тургъанны татыуун сынаб, алагъа бек къууанды. Алгъынча джарыкъ болмасала да, бир-бирлерине алгъындан да бек илешгендиле. Джашаулары бу кёзюуге кёре аман тюлдю, алай а, джашаугъа кереклиле таныладыла. Иван бла къызы, неда Саша бла анасы, кеслери туралмазчадыла. Не ким да кесини насыбын кёрюрге, неда бир юйдеги болургъа керекча болгъанды. Бир юйдеги болур ючюн а, Иван бла Анастасия бир-биринден тартыммазча болургъа керекди. Бу себебден, сабийлерини разылыкълары бла ала эр-къатын боладыла.

Саша бла Луиза, арт сагъышларын этселе да, алагъа джукъ айталмайдыла. Кеслери да, скоймекликлерине зараннга джангыдан эгеч-къарнаш болуб окъургъа кетдиле.

Иван бла Анастасия бирге болгъанлы, алгъындан ариу турадыла, бир-бирин сойгенлерин танытадыла. Адамлыкъларына, халилерини игиликleri да къошулуб, не кесек да, джюрек къыйналыр зат этмейдиле. Биягъы орунларында ишлейдиле, окъугъанлагъа да болушадыла.

...Бу халда беш джыл ётуб, Саша бла Луиза окъуб бошадыла. Саша Аскер академияны бошаб, тамада лейтенант болгъанды. Луиза устазлыкъ институтну бошагъанды.

Энди Иван бла Анастасияны баш къайгылары аланы юдегили этмекликди. Хар затны бир кёзюю дегенча, хыйсаблары алайын билдиреди. Алай а кеслери, алгъынча тургъан болмаса, тюрленгенлерин танытмайдыла.

Луиза ишге джарашхынчы, Иван бла кызы, аны уллу атасын-анасын кёрюрге кетдиле. Иван Москвагъа келгенли, аладан кёзюу-кёзююу бла письмо ала турса да, кёре бармагъанды. Аланы кёрюрге кыуралыб тургъанлай, Германиягъа кетгендиле. Андан къайтханлы да беш джыл болду. Иван кызы бла аланы кёрюрге кетди. Аладан немцаланы кёчюргенлеринден сора, бир письмо келгенди. Анга Германиягъа барлыкъларын да джазыб, джууаб къайтаргъанды. Германиядан келгенли адреслерин унутхандыла, письмо джазаргъа аладан келген письмону табмайдыла. Къазауат бошалгъанлы письмо иймегенлерине, сагъыш этгенлей турады. Мындан кёб туралмай, Иван кызы бла джолгъа чыкъды.

Немцаланы къайры кёчюрюлгенлерин билгенликге, ажымсыз, адреслерин билмейди. Он джылдан бери хапары болмагъанына, кесине айыб этсе да, беш джылдан бери письмо джазмагъанларына къоркъгъан да этеди.

Беш суткадан барлыкъ джерлерине джетдиле. Былайы Къазахстанны шимал кыйырыды. Кюн чыкъгъан белгиси болса да, хауасы иги тюлдю. Кыыш сууукъ, джай исси болады. Кюндюз исси болгъанлыкъгъа, ингири сууукъду.

Иван бла кызы джайгъа джараулу кийинселе да, плащла да алгъандыла. Луиза, ол огъай эсенг, къазауатда «формасын» кийгенди. Элле бир-бирлеринден узакъдыла, машина джюрюген азды. Адамла тюеле бла джолоучулукъ этедиле.

Луиза бир машинаны тохтатыб, Советге бардыла. Ала адамларын бу элде джашагъанларын билдиле. Юч кычырым келгенден сора Генрихлеге джетдиле.

Элле огъай эсенг, юле да джууукъ тюлдюле. Эл гитче болгъанлыкъгъа, сан бири болмаса, топракбашладыла. Кюнортагъа кёб къалмагъанын билдириб, кюн исси. Была арбазгъа киргенлей, итчик гузаба чабды. Иван аны кёргенлей, юлеринде итчигине ушатыб, талай заманны кёрмей тургъан картына къарагъанча, юлеринден кетгени, Генрихлеге не халда баргъаны

кёзюне кёрюндюле. Бир кесекден Генрих эшикге чыкъды. Ол быланы таныялмагъанын билдирди. Луиза эрлай джетиб: «Аккам», — деб, бойнундан къучакълады. Иван, он джылдан бери хапарсыз туруб, аталыкъ-аналыкъ этген адамны саулай табханында, аны кючю бла къаллай болумдан къутулгъанына джюреги кёлтюрюлюб, джыламукъларын тыялмай, атасыны бойнундан къучакълаб, кёбге дери турду. Луиза атасыны биринчи кере джылагъанын кёргенинде, аны бек тюрленгенин билди. Ол уллу анасын кёрюрге ашыкъса да, аны табарыгъындан тюнгюлдю. Луиза да, атасыча, талайны джыламукъларын тёкдю.

Юйге киргенден сора, аталары къарыусуз джашагъаны танылды. Эки эски орундукъ болмаса, кёзге илиннген джукъ джокъду. Къатыны ауушханына джыл болгъанды. Аны ачыуун унута барса да, кесине да уллу ышаныу къалмагъанды. Алай а кесине къартлыкъ джетгенден эсе, къаралыр кереклиди. Генрих Иванладан письмо алмагъанына, адреслерин аджашдыргъанларын билмей, кеслеринден умут юзюб тургъанды. Ала, кюнорталыкъ ашагъандан сора, бир-бирлерине хапарларын айтдыла. Иван Генрихни къаллай бир суйгенин эмда суйдюргенин билдиргенинде, алыб кетерин айтды. Генрих, бу насыбны табарына ийнанмаса да, ишек этгенлей тургъанды. Юч кюннге къуралыб, Москвагъа келди. Ала кетгенлеринде, Анастасия джашын сынар акъыл алды. Саша, Луиза кетгенли, тойгъа огъай эсенг, киногъа да бармайды. Луизадан сора башхагъа акъылы бёлюнюрюн билдирмейди. Анасы келин алыргъа излегенин билдиргенликге, джашы аны акъылыча этмейди.

Бир кюн Анастасия джашы бла сёз башлады:

— Келин алыргъа къарау къалмагъанды. Кесинг къайгъынгы этеринги билдирир керекли да къоймагъандыла. Сен Луиза кетгенли юйден чыкъмайса, мен айтханны эсинге алмагъанынги билдиресе. Энди кёлюнгю айт, мен да анга кёре этерме.

Джашы, талай заманны сагъыш этиб туруб, анасына сорду:

— Адет не затды, аны магъанасы бармыды?

— Саша, сен муну нек соргъанынги билеме. Мынга джууаб этерге меннге тынч тюлдю. Биз, болумгъа кёре, адетни буздукъ. Былай этгенибиз ючюн, кесибизге хайыр болду, кишиге уа заран салмадыкъ. За-

ран болгъан эсе уа, Луиза бла сени суюмеклигигизге салгъанбыз. Мен алай болгъанын танымайма. Сиз бир-биригизни энди бек суйгенча кёрюнесиз. Алай а, сиз бла биз, бир-бирибизден башхаракъчабыз. Саша, кёлюнг къалмасын, сорууунга джууаб эталлыкъ тюлме.

Саша анасы айтханланы толу ангыламаса да, кёлюндегин айтыргъа таукел болду:

— Бююннге дери быллай сёз сёлешинмесе да, бююн кёлюмдегин айтыргъа сенден тыйыншлы адамым джокъду. Мен билген бла, «адетди» деб, къарантха тутар зат джокъду. Адет не борч, не намыс тюлдю. Керти затла: ата, ана, эгеч, къарнаш орунларында туруб, намысларын сакълаб, бир-бирлерини разылыкъларын табсалады. Мен Луиза бла юч кере эгеч-къарнаш болгъанма. Намысыбызны да ол сакълагъанды. Андан бери кёб заман болса да, аны ачыкъ этмегенбиз. Луиза кетмейин, башхагъа къарарыкъ тюлме. Ол кетсе уа, мен да кетерикме.

Иван келгенлей, Анастасия джашы бла ушагъын эрине билдирди. Иван да, Саша адетлени хайырларындан эсе, заранлары болгъанларын айтды. Экиси да балаларыны кеслерини разылыкъларына къояргъа деб, оноу этдиле.

Саша бла Луиза, кеслерини разылыкъларына къалгъанларын билгенликге, суюмекликлерин, ичлеринде тутуб тургъан болмаса, белгили эталмайдыла. Гитче заманларындан бери бир юдегича туруб, эки кере эгеч-къарнаш болуб, энди аны тюрлендиррге кеслеринден уяладыла. Ала тойгъа, киногъа баргъанлыкъгъа, кечге дери айланганлыкъгъа, уятларын ачалмайдыла. Суюмекликлерича, намыслары башланыргъа кёб къалмагъаны себебли, Луизагъа ашыгъыргъа керекди. Алай а, Саша башламай, ол айтмай, Луиза къалай башласын? Сашагъа суюмеклик тынч болмаса да, аны билдирген андан да къыйын болгъанды.

Бир ингирде ала тойгъа бардыла. Той бошалгъандан сора паркда талайны айландыла. Сашаны, къалай этиб да, сёз башларгъады мураты. Алай а къалай айтыб сёз башларгъа билмей ауузу къургъакъсыб дыгалас этеди. Ол сорлугъу болгъанын билдиргенинде, ала узун шиндикге олтурдула. Саша къызаргъан да этиб, анга сорду:

— Луиза, сен мени эгечимми, огъесе тенгимми боласа?

Луиза бир кесекден айтды:

— Меннге сормасанг да, кесинг биле болурса?

— Мен билген азлыкъ этеди сен билгенни да кьошмасакъ.

— Сен билген бла мен билгенни не башхасы барды, кьошаргъа сые эсенг, огъаймы дерикме.

— Да айт, огъай дерик тюл эсенг.

Энди Луиза уялыб, кечеги фонарланы тунакы джарыкъларында, тюрсюню адамны эсинде къалырча болуб:

— Сен къалай сые эсенг, алай болсун, — деди.

Къаты баргъан самолет, тауушун джетгенча, неллай бирден бери соймекликлерин билдиралмай тургъан намысларыны юсю бла атлагъанларында, бир кесекни бир-бирине къараялмай турсала да санбатда танышхан заманларындача болмай, къаллай бирден бери соймекликлерин джетдирирге излегенча, къаты къучакълашыб, талайгъа дери турдула. Этген муратларына джетгенлеринде, ёрлеялмай тургъан тауларыны башына чыкъгъанча джюрекклери учунуб, бу игиликни ийиб къоябыз дегенча, бир-бири кьоолундан тутханлай, саулай дунияны юсю насыбдан толгъанча кёрюнюб, джашау не ючюн джаратылгъанын ангыладыла. Алай турургъа сойселе да, бир-бири кьоолундан тутханлай, юйлерине келдиле.

Энди керексиз сагъышлары кетиб, экиси да тынчлыкълы болдула. Аланы разылыкълары ачыкъ болгъанында, тойларын этерге болджал салдыла. Саша хапарын джазыб, нёгерлерине письмола ийди.

XXXXI

Джай бошалыргъа кёб къалмагъанлыкъгъа, кюнле ариу болгъанлай турадыла. Кюндюз иссирек болса да, кече салкын болады, хауа дженгилге айланалды.

Саша айтхан заманга нёгерлери келдиле. Кюндюзден огъуна къуралыб, столланы юслери тюрлю-тюрлю ашарыкъладан, ичкиледен толдула. Адамла бары да бир юйде олтурадыла. Юй эркин болгъанлыкъгъа, бош орун къалмагъанды. Науруз бла Азнауур болмасала, башха миллетден адам джокъду. Саша бла Луизаны джашлыкъларыгъа, была да алай тюрленмегендиле. Юйдегили болсала да, джашлача

кёрюнедиле. Сашаны нёгерлери келгенча, Луизаны тенглери да джыйылгъандыла. Джумуш этген къалгъан да онбешге джетишгендиле. Адамлагъа къарагъанда, ашарыкъ-ичерик да эркиндиле. Азнауур тамадагъа саналгъанды. Ашарыкъны къатынла джюрютселе да, ичгиге Сергей оноу этерикди. Ол, хар кимни суйген ичкисинден къуюб, рюмкаланы алларына салды. Ичерден алгъын, Азнауурну сёлеширин излеб, анга къарадыла. Азнауур сёлеширге уста болмагъанын танытыб, акъырын башлады:

— Мени, сиз излегенча, сёлеширге усталыгъым джокъду, алай болса да, джюрегими ачыкълыгъы бла айтханым ючюн, джетишдирмегеними да толу ангыларыгъызны излейме. Мен танымагъан, не хапарын билмеген юде кёб адам джокъду. Ала бла кесими шагърей болгъаннга санайма. Биз бир-бирибизни кёрмегенли он джыл болса да, бизни танышлыгъыбыз джангыды, эсден кетеллик тюлдю. Айыб этмегиз айтханыма, бизни тенглигибиз-нёгерлигибиз стол къыйырлада, тойлада болмагъанды, отну ичинде, джауну къолунда, къурчдан къаты къуюлгъанды. Ол джылла, ол айла, ол кюнле ёмюрде унутуллукъ тюлдюле. Ала унутулмазча бир зат башдан ётгенди. Кърал тынгылыкъдан ол заманланы унута барсанг да, аллай къыйынлыкъда биргенге айланган нёгеринги унутургъа боллукъ тюлдю. Бизни бери келтирген — ол заманлада тенглик тутханыбызны кючюдю. Биз, Саша бла эки джылны бирге айланыб, бир-бирлерибизни билиб бошагъанбыз. Луизаны таныгъанлы да, аны Сашадан кем кёрмей, эгечибизча суйгенбиз. Быллай джашныкызыны ёсдюргенлеге уллу бююреу этеме. Быланы башларындан кёб затла ётселе да, муратларына джетдиле. Мындан ары да, суймекликлери эски болмай, кеслери излегенча, биз суйгенча джашарча насыблы болсунла!

Ол бошагъанлай рюмкаларын ичдиле. Бир кесек ашагъандан сора, хар кимни уялгъанлары кетиб, юлериндеча болдула. Оноуланны джыллары тенгиширек болгъанлыкъгъа, Иван бла Анастасияны, дагыда ючеуленни джыллары келгендиле. Иван джаш адамланы, суйген тенглени кеслерин къояргъа керек болгъанын ангылаб, Азнауурну сёлешгенин бек джаратыб, аланы къаллай тенгле болгъанларын билгенинде, саулай джашауу кёзюне кёрюнуб, ненча къыйын-

лыкъдан-къоркъуудан къутулуб, бююн джангыз баласына бу насыбны табханына кёзлерине джыламукъ-ла уруб, былай тенгле бла кызыны тойу этилгенине кёлю кёлтюрюлюб, сёлеширин танытды. Юдегиле ушакъ этгенлерин къойдула.

— Багъалы къонакъларым! Меннге сёлеширге тыйыншлы болмагъанын да билеме, алай болса да, менден тамада болмагъаны себебли, сизни тенглик тутханыгъызгъа сукъланнганым ючюн, сёлешалмай кеталмайма. Башха миллетден болгъанлай да, узакъдан келгенигиз Саша бла суйген тенгле болгъаныгъызны билдиреди. Тенглик тутхан бек игиди. Алай а адамланы джууукъ этген-суюджурген бир-бирлерине ушагъан халилериди. Урушда джигитлик джарагъанча, тынчлыкъ заманда, халини уллу магъанасы барды. Иги халиси болгъан тюзлюкден таймайды, аманлыкъ этмейди. Урламайды, алдамайды, адамгъа эришсе да, зарланмайды. Кесин уллу кёрмейди, мен демейди. Кишини селеке этмейди, намысын сакътайды. Керексиз ичгини сюрмейди, халилери былай болсала, джашауубуз мындан да иги боллукъду. Биз адетни бузгъанбыз, алай а ол аманлыкъ тюлдо. Джашаугъа заран болгъан адетле къалсала, бююн да тынч боллукъду. Адам, къыйынлыкъны сынамайын, джашауну магъанасын иги билмейди. Былай болса да, биз сынагъанча къыйынлыкъ энди болмасын! Биз, адетдеча, сизни бла олтурдукъ-танышдыкъ. Энди, эркинлик беригиз, биз да кесибиз олтурайыкъ. Мени тилерим сизден: тансыгъыбызны алгъынчы, амалсыз болгъанча кетерге ашыкъмагъыз.

Иванны сёлешгенине суюб тынгыладыла. Артыкъсыз да Науруз аны кёлюндегилени айтханына сейирсиниб, кесичала табыллыкъларын билди. Иван бла къатыны нёгерлери бла кетгенлеринде, бирчала къалыб, тойларын этиб башладыла.

Сергей экинчи рюмкаланы салгъанында, Саша бла Луиза, адетдеча, этериклерин билдирди. Ала, уялсала да, бир-бирине эринлерин тийирдиле. Нёгерлери, харс уруб, разылыкъларын билдириб, рюмкаларын ичдиле. Бир кесек ашагъандан сора, столланы бир къыйырына къысыб, той башланды. Сергейден сора да, эки джаш бла юч кызы бардыла. Патефоннга суйген пластинкаларын салыб, Азнауур бла Науруздан къалгъанла тебсейдиле. Той бошалыргъа Саша бла Луиза-

ны тебсетдиле. Аланы керексиз уялгъанлары кетиб, бетлерине бек ариу сыйюм ургъанды.

Юйде исси болмаз ючюн терезелени ачхандыла. Эшикден аязыны келгенин адамла эслемеселе да, терезе джабыула билдиргенлей турадыла. Бир-бирде, Азнауур бла Науруз ючюн, Кавказ тартыулары сокъурадыла. Кёбюсюне джырлагъа тынгылайдыла. Къазауатда этилген джырлары салсала, къорагъан тенглері ючюн, бир кесекни мыдахланадыла.

Бир-бирине джюреклерини ачыкълыкълары бла къууанчларын этедиле. Сора Саша бла Луизаны тойларын унутмаз ючюн, картха тюшдюле. Бир сагъат болургъа, Саша бла Луизаны турлукъ юлерине ашырыб, бир кюнню тойларын бошадыла.

Экинчи кюн, он сагъат болургъа, джыйылдыла. Адамла тюненеден азыракъ болсала да, джарыкълыкъ биягъынлай барады. Энди Саша бла Луиза бир джерде олтурмайдыла. Азнауур бла Науруз, къыз джёнгерлеча, Сашаны кюеге санагъанларын билдиредиле.

Ючюнчю кюн Сашаны нёгерлери къалгъандыла. Ала Азнауурну оноуу бла «Мир» деген радиону сау-гъагъа алыб келдиле. Сергей, инженерликке окъугъанын танытыб, радиону джарашдырды. Саша бла Луиза къайгъыргъанларын танытыб, Луиза айтды:

— Азнауур, алмай болмай эсегиз, мындан учузун алсагъыз а, узакъдан да келиб, энтда кёб ачха къоратмайын.

— Луиза, биз бюгюн кетерикбиз, бу сизде къаллыкъды. Сыйген юйюбюзде учуз болургъа излемейбиз. Алай а сиз сыйген зат бла бизни эсигизге тюшюрүб турсагъыз, мындан эсе бизге ол багъалыды.

— Азнауур, сени сёлешгенинг джюрегими ичине дери сингеди. Сизден къалай тансыгъымы алыргъа билмейме.

— Луиза, сен бизге эки къат багъалыса: къыйын заманда биргебизге айланганса, сыйген тенгибизге джашау нёгер болгъанса. Биз да, сизден тансыгъыбызны алалмайбыз.

Луиза, тамам сыйгеник билдириб, ючюсюн да къаты къучакълады. Бюгюн кеслеринден сора башха адам джокъду. Луиза къалай джумуш этерин танытыб, столну юсюн ашарыкъдан толтургъанды. Радио бек иги ишлейди. Ингирге дери аны да сёлешдиргенлей. кюнледен да джарыкъ болгъанлай турдула...

Кетерлерине джетишгенинде, Сергей тойну бошарыкъ рюмкаланы алларына салды, Азнауур, сёзлени излеб табханча, сёлешиб башлады:

— Юч кюн болду бу юйде суйгенибизча къууанч этгенли. Юч кюн кёб заман болмагъанлыкъгъа, джю-реклерибизни ачыкълыкъларын билдиргенибиз, бу кюнлени унутмазча этедиле. Кёлюндегин айтыб къойгъан тынч тюлдю, бизни келгенибизни огъургъа. Санатырга, Саша бла Луизаны джашаулары кеслери суйгенча болсун!

Науруз да ёрге туруб, сёлеширин билдирди:

— Айыб этмегиз, сизден джашыракъ болсам да, халини юсюнден айтырыкъма. Луизаны атасы мени акъылымы билгенча, аны уллу магъанасы болгъанын билдирди. Иги халили болмакълыкъ, кърал хыйсаб бла айтсанг — джашауубузну ара тамырыды. Мени акъылым бла: адамла бары да иги халилиле болсала, кърал бай болуб, джашау да аллай бирге иги боллукъду. Хали — юйдегили болгъанлагъа да бек керекди. Керти суймеклик да, халилери бирча игиле болсала болады. Аллай хали сизде барды, аны бузмай турсагъыз, насыб да биргегизде туруп! Энди, ма былай, Сергейни тоюн да этейик. Биз баралмасакъ да, бизни тоюнда болгъаннга санаб, сизнича юйдегили болсун!

Аты сагъынылгъанында, Сергей да унутмазлыкъ сёзле айтды. Саша да разылыгъын бу сёзле бла билдирди:

— Багъалы нёгерлерим-тенглерим! Сиз келалыкъсыз деб турмай эдим. Бир-бирлерин суйген тенглегесылтау болмазлыгъын билдим. Юч кюннге сизден тансыкъ алалмасакъ да, келгенигизге бек къууанабыз. Быллай иш, сан бир адам болмаса, адамны джашауунда бир кере болады. Сизни бла бирге къууанчымы этгеними бек уллу насыбха санайма. Сиз да, къыйыныгъыз бу болуб, джашауугъуздан къууаныгъыз!

— Багъалы къарнашларым! Сизни адамлылыгъыгъызны, биз ёмюрде да унутурукъ тюлбюз. Мындан ары, Сашаны орнуна, сизни къарнашларымча кёргенлей турлукъма. Джюрегими учунганын, сизге быллай бир нек илешгеними, къалай ангылатыргъа билмейме. Хаманда бирге турлугъубузну излейме. Алай болмазлыгъы ючюн, Азнауур бла Науруз, бизден юйбийчелеригизге салам айтырсыз. Сергейге келген къыз-

ны джюреги да менича кѣууансын! Барыбызгѣа да излейме рахатлыкѣ джашау! — деди Луиза да.

Кетерлерине кѣб кѣалмагѣанларында, Иван бла кѣатыны кирдиле. Анастасия, алагѣа дарий кѣлекле бериб, келгенлерине уллу бюсюреу этди. Иван, тамам, джюрегини ачыкѣлыгѣын билдириб, ючюсюн да кѣаты кѣучакѣлады. Сашаны джашы болса, быланы эслеринден кетермей турур ючюн, Азнауур атарын билдирди. Генрих да, саламлашыб, бек разы болгѣанын танытды.

Иван бла Анастасия саламлашханлай, Саша бла Луиза аланы ашыра вокзалгѣа келдиле. Таксиден тюшерге, поезд да тебреди. Ала бир-бирлери бла кѣаты кѣучакѣлашдыла. Ашыргѣанла, аланы биргелерине барыпча болуб, талайны ызларындан кѣарагѣанлай турдула.

Нѣгерле, баргѣанларына кѣууаныб, хапар айтханлай келедиле. Науруз, ненча келин келгенде болгѣан эсе да, быллай бир кѣзю ачылмагѣанды. Сергей джолда тюшсе да, Азнауур бла Науруз, джесирден кѣачхан заманларындача, кеслери кѣалдыла.

* * *

Онеки сагѣатха кѣб кѣалмагѣанды. Джукѣлар заман болгѣанлыкѣгѣа, нѣгерлени джатар акѣыллары джокѣду. Минеральныйде айырыллыкѣдыла, ары дери бир-биринден тансыкѣларын алыргѣа излейдиле. Ол огѣай эсенг, джетиб кѣалабыз дегенча, поездни дженгил баргѣанын да ушатмайдыла. Азнауур тамадалыгѣын билдириб, сѣз башлады:

— Алгѣаракѣ заманда, биреулен ат бла кетиб бара, ызындан андан джашыракѣ джетгенди. Ол саламлашханлыкѣгѣа, озуб кетмегенди. Бир кесекден тамада:

— Джаш, джол кес, — дегенди. Атындан тюшюб, кѣамасы бла джолну ары-бери тартханды. Тамада:

— Да, ашхы улан, джол кес дегенни магѣанасы: хапар айт дегенди. Аллайын, Науруз джол кес.

Нѣгерле ушакѣгѣа джарашдыла...